

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЧУЯН Ірина Леонідівна

УДК94(477):39[316.347+323.15«1920/1939»](043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЧЕСЬКА ЕТНІЧНА МЕНШИНА УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ
ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ, МЕНТАЛЬНІСТЬ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ
ТРАНСФОРМАЦІЇ (20 – 30-І РР. ХХ СТ.)**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І. Л. Чуян

Науковий керівник:

Журба Михайло Анатолійович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Чуян І. Л. Чеська етнічна меншина України: особливості повсякденного життя, ментальність та соціокультурні трансформації (20 – 30-і рр. ХХ ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2019.

Зміст анотації

Наукова робота присвячена комплексному та поліаспектному аналізу ментальності, повсякденного життя та соціокультурних трансформацій чеської меншини України у контексті політико-економічних перетворень 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Розглянута радянська, українська та зарубіжна історіографія питання становища чеської меншини України у 20 – 30-і рр. ХХ ст. дозволяє дійти висновків, що існує велика кількість праць з історії життя чехів в Україні. Однак, оцінюючи ступінь вивченості проблеми національних меншин та враховуючи при цьому вклад, внесений дослідниками різних гуманітарних наук, слід наголосити, що значну увагу науковці надавали економічним, політичним і культурним аспектам життєдіяльності чехів в Україні. При цьому в історичній літературі та серед спеціальних робіт проблема повсякденного життя та ментальності чеської меншини України не знайшла повного розкриття. Лише в останні десятиліття, коли поступово розпочали утверджуватися модерні теорії вивчення історії, пріоритети в дослідженні чеської меншини змінилися. Предметом детального вивчення стала «звичайна» людина, з усіма її матеріальними та духовними потребами.

Основну групу джерел для дослідження повсякденного життя, ментальності та соціокультурних трансформацій чеської меншини України міжвоєнного періоду складають архівні документи, більшість яких до наукового обігу було залучено вперше. Доповнюють архівні джерела опубліковані матеріали та періодика.

Досліджується причини та процес міграції чехів до України у другій половині XIX – на початку XX ст. Визначаються особливості адаптації етнospільноти до життя в нових умовах. Встановлюється чисельність чехів, їх розподіл на території України, взаємини з оточуючим населенням упродовж 20 – 30-х рр. XX ст.

Розглядається устрій чеських громад. Чехи, які мали садиби входили до складу общини, що здійснювала контроль за поведінкою своїх членів. У чеських поселеннях скликалися загальні збори громади. Рішення приймалися з урахуванням думки більшості. Радянська влада, для того аби зламати селянську ментальність, намагалася обмежити общинне самоуправління. Тому альтернативою традиційним зборам общини стали зібрання членів сільської ради, яких обирало місцеве населення з числа кандидатур, що здебільшого пропонувала влада. Соціальна та майнова диференціація, що існувала у чеському середовищі не ставала порушником гармонії общинного життя. Проте, під час колективізації чеська громада зазнала докорінної трансформації: заможні селяни, які мали найбільше значення в общині зникли з кону сільського життя.

Досліджується сімейне повсякденне життя чеської меншини. Визначаються мотиви укладання шлюбів у чеських громадах, особливості традиційного весільного церемоніалу, взаємини між чоловіком та жінкою усередині родини (зокрема, у сфері розподілу господарських функцій), характер жіночої залежності від чоловіка та заходи радянської влади, спрямовані на усунення цього явища із подружнього життя.

Встановлюється матеріальна підносна повсякденного життя чехів. Харчування та житло були головними індикаторами рівня та якості життя чеської меншини. Національні особливості кухні чеських поселенців свідчили про те, що

їх кулінарні вподобання залежали від продуктів харчування, які їм вдавалося здобути в умовах ведення домашнього господарства. Процес споживання їжі сприяв налагодженню соціальної комунікації. Під час Голодоморів 1921 – 1923 рр. та 1932 – 1933 рр., раціон чехів значно погіршився, вони змушені були вдаватися до нестандартних способів здобуття їжі. Досліджується забудова чеських поселень. Характеризуються особливості облаштування селянського двору у чеському поселенні: зведення житла, використання будівельних матеріалів, застосування технік домобудівництва, конструкція та інтер'єр будинків, розташування господарських споруд. Описується одяг яким користувалися українські чехи. Протягом досліджуваного періоду повсякденний чоловічий, жіночий та дитячий одяг чехів мав уніфікований вигляд та за винятком окремих традиційних елементів у складі жіночого костюму нічим не відрізнявся від загальноприйнятого в країні.

У контексті дослідження національної самосвідомості українських чехів аналізується ставлення чехів до національної освіти, становлення мережі чеських шкіл, організація навчального процесу, проблеми його матеріального і кадрового забезпечення, уніфікація владою чеського шкільництва. Розглядається ставлення чехів до релігії та їх участь у церковному житті. Чехи України хоча й не відкидали віри в Бога, будучи прихильниками православ'я, католицизму та протестантизму, особливою релігійністю відзначалися. Чехи дотримувалися певних релігійних обрядів та відзначали церковні свята, але робили це не настільки ревно як навколишні українські, німецькі та польські громади. Крім того чехи часто висловлювали лояльність одночасно до двох християнських напрямів, що було зумовлено формальністю акту їх навернення до православ'я після масового переселення до України в другій половині XIX ст. Що стосується деструктивних впливів державної політики на релігійне життя чеської меншини в Україні, то найбільше більшовицька атеїстична пропаганда позначилася на молоді. Можемо припустити, що однією з самозахисних реакцій частини чеського населення на

негативні наслідки суспільно-економічних трансформацій, що до них вдалася радянська влада на межі 1920 – 1930-х рр., стало звернення окремих груп етноспільноти за духовним захистом до церкви. Проте влада, використовуючи у цей час засоби адміністративного тиску, ліквідувала більшість релігійних громад до складу яких входили чехи та розпочала використовувати культові споруди для власних потреб.

Досліджуються сфери, методи та регіональні особливості виробничої діяльності чеської меншини, їх участь у таких галузях сільського господарства як хліборобство, хмелярство, садівництво, тваринництво. Маючи підприємницький хист, чехи залучали технічні інновації до різних галузей традиційного сільськогосподарського виробництва. Після запровадження колгоспної системи на селі організація трудової діяльності чеської меншини УСРР зазнала згубних трансформацій. Позбавлені значної частини власності та невдоволені своїм новим статусом «державних селян», чехи спершу не докладали значних зусиль для налагодження виробничих процесів на усупільненій землі. Остаточо переконавшись після Голодомору 1932 – 1933 рр. у неможливості повернення до свого попереднього становища, чехи розпочали інтенсивно налагоджувати колгоспне виробництво.

Висвітлюються дозвілєві практики чеської етноспільноти. Актуальним способом заповнення чеською громадою дозвілля, що співпадав із реалізацією функцій зберігання, передачі та розвитку традицій, було спільне проведення усіма жителями поселення традиційних свят. Святкування передбачало припинення узвичаєної трудової активності у господарській сфері, виконання обрядів, проведення церемоній та дотримання різноманітних табу. Одним з помітних дозвілєвих явищ міжвоєнного періоду було встановлення більшовиками календаря «революційних» загальнодержавних свят (Перше Травня, Міжнародний жіночий день, День Паризької комуни, День повалення самодержавства, Річниця Жовтня, День Червоної Армії). Радянська влада активно залучала чеську меншину

до відзначення цих свят. Порядок здійснення святкових заходів зазвичай передбачав віддання почесней символам і знакам, які втілювали комуністичну ідею, пам'яті більшовицьким героям, публічне нагородження осіб, які мали заслуги перед режимом. Творення радянської святкової обрядовості йшло у розріз з національними традиціями, адже спостерігалось нігілістичне ставлення до значної кількості народних звичаїв та відбувалось оголошення їх релігійними й забобонними. Індиферентне ставлення чеської меншини до відзначення свят, які запроваджувала радянська влада було ознакою відсутності лояльності до цінностей, які визначали основу відповідних торжеств. Важливу консолідуючу роль у житті чеської громади відігравали аматорський театр, музична творчість, народні танцювально-розважальні гуляння. Активну участь у діяльності різноманітних музичних і театральних гуртків брала молодь. Дорослі здебільшого допомагали їх організувати. Частиною більшовицької політики була реалізація так званої соціалістичної культурної революції. У зв'язку з цим важливого значення більшовики надавали політико-виховній роботі, яка, за їх задумом, мала пронизати дозвілля чеської меншини. Основними культурно-освітніми установами для мешканців чеських поселень були: робітничо-селянські клуби, хати-читальні, сільбуди. Основним завданням культурно-просвітницької роботи більшовиків на межі 20 – 30-х рр. ХХ ст. стало переконання селян у тому, що лише колгоспи зможуть покращити їх життя та знищити поділ на заможних та бідних. Упродовж міжвоєнного періоду чехів примушували виписувати радянські газети, які мали тримати сільське населення в курсі всіх соціалістичних перетворень влади. Урізноманітненню дозвілля чеської меншини сприяло кіно. У 1930-х рр. у більшості чеських поселень з'явилося радіо.

Ключові слова: чеська меншина, повсякденне життя, ментальність, соціокультурні трансформації, радянська влада, Україна, виробнича діяльність, дозвілля, громада, сім'я, освіта, релігія, житло, одяг, харчування.

ANNOTATION

Chuyan I. L. Czech ethnic minority of Ukraine: features of daily life, mentality and socio-cultural transformations (20-30 years of XX century). – Manuscript.

The dissertation is submitted for the scholarly degree of Candidate of History. Specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2019.

The contents of the abstract

Scientific work is devoted to the complex and analysis of mentality, daily life and social and cultural transformation of the Czech minority in Ukraine in the context of political-economic change of the 20's – 30-ies. of the XX century.

The article considers the Soviet, Ukrainian and foreign historiography of the situation of the Czech minority of Ukraine in 20-30 years. of XX century that allows us to conclude that there is a large number of works on the history of life of the Czechs in Ukraine. However, in assessing the degree of study of the problem of national minorities and taking into account the contribution made by researchers of various humanities, it should be emphasized that considerable attention was paid by scientists to the economic, political and cultural aspects of the life of the Czechs in Ukraine. At the same time in historical literature and among special works the problem of daily life and mentality of the Czech minority of Ukraine has not found full disclosure. Only in recent decades, when modern theories of the study of history gradually began to be established, the priorities in the study of the Czech minority have changed. The subject of detailed study was the "ordinary" human, with all his material and spiritual needs.

The main group of sources for the study of everyday life, mentality and socio-cultural transformations of the Czech minority of Ukraine of the interwar period are archival documents, most of which were involved in scientific circulation for the first time. Complemented by archival sources, published materials and periodicals.

The reasons and process of migration of Czechs to Ukraine in the second half of XIX-early XX centuries are investigated. The features of adaptation of the ethnic community to life in a new environment are investigated. The number of Czechs have been established, as well as their distribution on the territory of Ukraine, the relationship with the surrounding population during 20-30-ies of the XX century.

The structure of Czech communities is considered. Czechs who had estates were part of a community that monitored the behavior of its members. General meetings of the community were convened in Czech settlements. Decisions were made taking into account the opinion of the majority. The Soviet government, in order to break the peasant mentality, tried to limit communal self-government. Therefore, an alternative to traditional community meetings were meetings of members of the village council, who were chosen by the local population from among the candidates, which was mainly proposed by the government. The social and property differentiation that existed in the Czech environment did not become a violation of the harmony of community life. However, during collectivization, the Czech community underwent a radical transformation: the wealthy peasants who were most important in the community disappeared from the con of rural life.

The family everyday life of the Czech minority is investigated. The motives of marriage in Czech communities, the features of traditional wedding ceremonies, the relationship between a man and a woman within the family (in particular, in the distribution of economic functions), the nature of women's dependence on men and the activities of the Soviet authorities aimed at eliminating this phenomenon from married life are determined.

The financial basis everyday life of the Czechs is determined. Food and housing were the main indicators of the level and quality of life of the Czech minority. The national characteristics of the cuisine of the Czech settlers showed that their culinary preferences depended on the food that they managed to get in the household. The process of food consumption contributed to the establishment of social communication.

During the Famine of 1921 – 1923, 1932 – 1933, the diet of the Czechs deteriorated significantly, they were forced to resort to non-standard methods of obtaining food. The development of Czech settlements is being investigated. The features of the peasant household in the Czech settlement: the construction of housing, use of building materials, techniques of construction, design and interior of the houses, the location of outbuildings are characterized. The clothing which was used by Ukrainian Czechs is described. During the study period, everyday men's, women's and children's clothing of Czechs had a unified form and with the exception of certain traditional elements in the composition of women's costume was no different from the generally accepted in the country.

In the context of research of the national consciousness of the Ukrainian Czechs the attitude of the Czechs to national education, the formation of the network of Czech schools, the organization of the educational process, problems of material and personnel, unification authorities of the Czech education is studied. The attitude of the Czechs to religion and their participation in church life is studied. The Czechs of Ukraine, although they did not reject faith in God, being supporters of Orthodoxy, Catholicism and Protestantism, were particularly religious. Czechs adhered to certain religious rites and celebrated Church holidays, but did not do it as zealously as the surrounding Ukrainian, German and Polish communities. In addition, the Czechs often expressed loyalty to two Christian directions at the same time, which was due to the formality of the act of their conversion to Orthodoxy after mass migration to Ukraine in the second half of the XIX century. As for the destructive influence of state policy on the religious life of the Czech minority in Ukraine, the most Bolshevik atheistic propaganda affected the youth. We can assume that one of defending reactions of the Czech population to the negative consequences of socio-economic transformations that all of them ran the Soviet government in the 1920s – 1930s, became separate groups of ethnic community for spiritual protection to the Church. However, the government, using at this time the

means of administrative pressure, liquidated most of the religious communities which included the Czechs and began to use religious buildings for their own needs.

The author investigates the spheres, methods and regional peculiarities of the Czech minority's production activity, their participation in such branches of agriculture as agriculture, hop growing, horticulture, animal husbandry. With entrepreneurial talent, the Czechs involved technical innovations to various branches of traditional agricultural production. After the introduction of the collective farm system in rural areas, the organization of labor activities of the Czech minority of the USSR suffered disastrous transformations. Deprived of much of their property and dissatisfied with their new status as "state peasants", the Czechs initially did not make significant efforts to establish production processes on socialized land. Finally convinced after the Holodomor of 1932-1933 in the impossibility of returning to its previous position, the Czechs began to intensively establish collective farm production.

The leisure practices of the Czech ethnic community are highlighted. An actual way to fill the Czech community leisure coincided with the implementation of the functions of storage, transmission and development of traditions, was the joint holding of traditional holidays by all residents of the settlement. The celebration provided for the termination of the generally accepted labor activity in the economic sphere, the performance of rituals, ceremonies and observance of various taboos. One of the most remarkable entertainment phenomena of the interwar period was the establishment of the Bolshevik calendar of "revolutionary" national holidays (May Day, International Women's Day, the Day of the Paris commune, the Day of the Overthrow of the Autocracy, the Anniversary of the October Revolution, Red Army Day). The Soviet government actively involved the Czech minority in the celebration of these holidays. The exercise of festive events usually included the honours to symbols and signs, which embodies the Communist idea, the memory of the Bolshevik heroes, the public award of individuals, who had the merit of regime. The creation of the Soviet festive rites went against the national traditions, because there was a nihilistic attitude to a significant

number of folk customs and there was a declaration of their religiousness and superstitiousness. The indifferent attitude of the Czech minority to the celebration of the holidays, which were introduced by the Soviet government, was a sign of a lack of loyalty to the values that determined the basis of the relevant celebrations. An important consolidating role in the life of the Czech community was played by amateur theater, musical creativity, folk dance and entertainment festivities. Young people took an active part in the activities of various musical and theatrical circles. Adults mostly helped to organize them. Part of Bolshevik policy was the realization of the so-called socialist cultural revolution. In this regard, the Bolsheviks attached great importance to political and educational work, which, according to their plan, was to become the leisure of the Czech minority. Major cultural and educational institutions for residents of the Czech settlements were: workers' and peasants' clubs, reading rooms, village buildings. The main task of cultural and educational work of the Bolsheviks at the turn of the 20-30s. of XX century was the belief of peasants that only collective farms can improve their lives and destroy the division into rich and poor. During the interwar period, the Czechs were forced to subscribe to Soviet newspapers, which were supposed to keep the rural population informed of all the socialist transformations of power. Cinema contributed to the diversity of leisure activities of the Czech minority. In the 1930s, radio appeared in most Czech settlements.

Keywords: Czech minority, daily life, mentality, socio-cultural transformations, Soviet power, Ukraine, industrial activity, leisure, community, family, education, religion, housing, clothing, food.

**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ
ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ:**

*Статті в наукових фахових виданнях України (у тому числі в тих, які
включені до міжнародних наукометричних баз)*

1. Чуян І. Л. Формування чеських поселень у підросійській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник аграрної історії*. 2018. Випуск 23-24. С. 27-31.
2. Чуян І. Л. Матеріальні чинники організації повсякденного життя чехів радянської України: харчування та житло (1921 – 1934 рр.). *Вісник аграрної історії*. 2018. Випуск 25-26. С. 87-94.
3. Чуян І. Л. Сімейний простір повсякденного життя чехів радянської України 20 – 30-і рр. XX ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2019. Випуск 142 (№ 3). С. 189-192.
4. Чуян І. Л. Трудова діяльність у повсякденному житті чеської меншини радянської України (20 – 30-і рр. XX ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2019. Випуск 143 (№ 4). С. 225-229.
5. Чуян І. Л. Становище освіти у середовищі чеської меншини радянської України (1920 – 1930-і рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2019. № 1.

*Повнотекстові матеріали й тези наукових доповідей, що додатково
відображають результати досліджень*

6. Чуян І. Л. Чеські селянські громади радянської України у вирі соціально-економічних трансформацій міжвоєнного періоду. *La science et la technologie a l're dela societe de l'information: coll. de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» avec des materiaux de la conf. scientifique et pratique internationale, Bordeaux, 3 mars, 2019*. Bordeaux: OP “Plateforme scientifique europeenne”, 2019. V. 5. P. 63-65.

7. Чуян І. Л. Суспільно-політичні настрої чеської меншини УСРР у 1919 – 1929 рр. *Сучасні тенденції розвитку науки: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції м. Київ, 9-10 березня 2019 року*. Київ: МЦНД, 2019. С. 16-17.

8. Чуян І. Л. Релігійне життя чехів радянської України (1920-і – початок 1930-х рр.). *Пріоритетні напрями розвитку науки, XXVIII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція*. Вінниця, 18 березня 2019. Ч. 5. С. 27-31.

9. Чуян І. Л. Повсякденний і святковий одяг чеської меншини УСРР (20-і рр. ХХ ст.). *Новини науки: дослідження, наукові відкриття, високі технології: зб. наук. праць «ЛОГОΣ» з матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 31 березня, 2019 р.* Харків: ГО «Європейська наукова платформа», 2019. Т. 1. С. 52-53.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	15
ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	21
1.1. Історіографія питання.....	21
1.2. Джерельна складова проблеми.....	37
1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження.....	41
РОЗДІЛ 2. УМОВИ ФОРМУВАННЯ, СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР І МАТЕРІАЛЬНА ПІДОСНОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ЧЕСЬКОЇ МЕНШИНИ (20 – 30-І РР. ХХ СТ.).....	53
2.1. Історичні обставини формування повсякдення чеської спільноти в Україні.....	53
2.2. Громадські та сімейні відносини у повсякденному житті українських чехів.....	68
2.3. Матеріальна культура чеської меншини: харчування, одяг, житло.....	84
РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОВСЯКДЕННОГО СВІТОГЛЯДУ ЧЕСЬКОЇ ЕТНОСПІЛЬНОТИ (1920 – 1930-І РР.).....	103
3.1. Соціально-політичні настрої чеської меншини та її адаптація до радянської дійсності.....	103
3.2. Освіта і релігія у повсякденному житті чеської спільноти.....	125
РОЗДІЛ 4. ВИРОБНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ І ВІДПОЧИНОК У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ЧЕСЬКОЇ МЕНШИНИ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ.....	144
4.1. Трудова активність чеської меншини.....	144
4.2. Дозвілля чеської спільноти у сфері дії радянської пропаганди.....	161
ВИСНОВКИ.....	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	185
ДОДАТКИ.....	219

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АМСРР – Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

КНС – Комітет незаможних селян

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКО – Народний комісаріат освіти

РНК – Рада народних комісарів

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦБ – Центральне бюро

ЦК – Центральний Комітет

ВСТУП

Актуальність. Останнім часом в істориків зріс інтерес до дослідження національних проблем розвитку суспільства через призму вивчення повсякденності та ментальних засад життя індивідуумів та соціальних груп. Аналіз цієї проблеми надає можливість розглядати людину як дієвця, що формує внутрішній зміст історичного процесу, дозволяє зрозуміти особливості світоглядної сфери суспільства на визначеному хронологічному відрізку. Вивчення повсякденності населення набуває більш важливого значення, якщо мова йде про буденне життя етнічних меншин, досліджуючи яке, історик, перш за все, пізнає специфіку базових процесів їх самотнього існування.

Виникнення етнічних меншин – результат взаємодії комплексу історичних процесів і геополітичних чинників, пов'язаних із трансформацією державних структур, еволюцією їх кордонів, масовими міграціями, коли частина того чи іншого народу опинялася поза ареалом історичного розселення в інонаціональному оточенні. Етнічні меншини, що становлять вагомий сегмент на демографічній мапі України зробили свій внесок у колонізацію і господарське освоєння українських земель, у розвиток вітчизняної науки та культури, у зміцнення міжнаціональних контактів. Серед етноспільнот України окреме місце здавна займала чеська меншина. Чеське населення України становить інтерес з точки зору вироблення доцільної політики збереження національної специфіки та проблем національно-культурного співжиття з титульною нацією.

Тому компаративне дослідження повсякденного життя чеського населення України 20 – 30-х рр. ХХ ст. допомагає осмислити унікальність ментальних зрушень та матеріально-побутових трансформацій в умовах більшовицького соціалістичного експерименту.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами та темами. Дисертація є реалізацією наукового проекту «Дослідження проблем гуманітарних наук», що

проводиться професорсько-викладацьким складом кафедр історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова. Тему дисертації затверджено Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова 18 квітня 2019 року, протокол № 11.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі повсякденного життя та ментальності чехів України у контексті зумовлених більшовицькою політикою економічних та соціокультурних перетворень 20 – 30-х рр. ХХ ст.

З огляду на мету, визначено наступні **завдання**:

– з’ясувати стан висвітлення проблеми у науковій літературі, показати репрезентативність джерельної бази та окреслити теоретико-методологічні засади дослідження;

– розкрити історичні обставини формування повсякдення чеських поселенців в Україні;

– проаналізувати общинні та сімейно-побутові відносини українських чехів, розглянути матеріальні умови життя чеської меншини;

– висвітлити суспільно-політичні настрої чеської етностільноти;

– визначити місце освіти та релігії у повсякденному житті чехів України;

– охарактеризувати сфери виробничої діяльності чеської меншини;

– з’ясувати вплив традицій і новацій на організацію чеською меншиною дозвілля;

– виробити практичні рекомендації щодо використання отриманих результатів для забезпечення національних прав і розвитку чеської меншини України.

Об’єктом дослідження визначено чеську меншину радянської України міжвоєнної доби.

Предметом висвітлення стали трансформації у повсякденному житті та ментальності чехів радянської України, які відбулися упродовж 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Хронологічні рамки охоплюють період 20 – 30-х рр. ХХ ст. Нижня часова межа – початок 1920-х рр. – обумовлена активним втручанням радянської влади в економічну, соціальну та культурну сфери життєдіяльності етноспільнот, що привело до радикальних змін у повсякденні чеської меншини; верхня хронологічна межа – кінець 1930-х рр. – пов’язана із згортанням політики коренізації та репресивними заходами більшовицького режиму відносно чеської меншини в Україні. З метою докладнішого висвітлення поставлених проблем здійснюються фрагментарні екскурси до більш ранніх періодів історії українських чехів.

Географічні межі наукового пошуку охоплюють територію радянської України в кордонах 20 – 30-х рр. ХХ ст. та обумовлюються місцевостями із компактним проживанням чеського населення.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань і засобами їх розв’язання та полягає в тому, що у дослідженні вперше у вітчизняній історичній науці здійснено цілісний критичний аналіз повсякденного життя та ментальності чеського населення України 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Уперше:

- введений до наукового обігу комплекс маловідомих архівних матеріалів центральних, спеціалізованих та регіональних архівів України, запропоновано авторську версію історіографічного аналізу теми, що надало можливість дослідити духовну і матеріальну складову буття чеської меншини;

- підтверджено, що радянська влада унаслідок розкуркулення зруйнувала у чеському селі інститут громади, а також похитнула устої традиційної чеської сім’ї;

- досліджено способи оформлення та організації чеською меншиною середовища свого проживання, кулінарні вподобання чехів, умови їх харчування під час голоду та особливості користування одягом;

– підтверджено, що дозвілля чеської меншини увібрало в себе як традиційні способи заповнення вільного від роботи часу, так і привнесені радянською владою елементи, що мали пропагандистське значення;

– доведено, що зміни в повсякденному житті українських чехів, які стали наслідком національної політики радянської влади, впроваджувалися примусову, а тому зустрічали з боку етноспільноти латентний опір, оскільки не відповідали її ментальності;

– встановлено, що чехи вирізнялися індиферентним ставленням до релігії та високою освіченістю, чому, окрім традиційної схильності до навчання, сприяло зростання мережі національних шкіл;

– показано, що трансформація самобутніх підвалин повсякденного життя чехів у міжвоєнний період спричинила до руйнації автаркічного етнічного середовища, а відхід від стереотипів селянського соціуму деструктивно позначився на їх традиційному світогляді.

Отримали подальший розвиток:

- висвітлення процесу міграції чехів до України;
- характеристика політики радянської влади, що передбачала втручання у повсякденне життя чеської меншини за посередництва управлінського апарату національних адміністративно-територіальних одиниць.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає у тому, що напрацьований у дисертації конкретно-історичний матеріал може стати у нагоді у процесі підготовки узагальнюючих праць з історії України, посібників, розробці спеціальних навчальних курсів з історії повсякденного життя багатонаціонального населення України, а також при оформленні тематичних виставок, експозицій музеїв, присвячених чеській етноспільноті. Результати дисертаційного дослідження можуть знайти своє практичне застосування під час формування регіональної державної політики щодо громадян України чеського походження,

зокрема у сфері організації їх побуту та дозвілля; прогнозуванні подій і явищ, які можуть виникнути у міжнаціональних відносинах тощо.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження було оприлюднено на 4 міжнародних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «La science et la technologie a l'ère de la société de l'information» (Бордо, Франція, 2019); III Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку науки» (Київ, 2019); XXVIII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Пріоритетні напрями розвитку науки» (Вінниця, 2019); Міжнародній науково-практичній конференції «Новини науки: дослідження, наукові відкриття, високі технології» (Харків, 2019).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 9 публікаціях. 5 статей розміщено у фахових виданнях України, 3 з яких у часописах, що включені до міжнародних наукометричних баз, 4 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структуру дисертації обумовлено проблематикою, метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (десяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації – 222 сторінки, з них 184 сторінки основного тексту. Бібліографія містить 311 позицій та подається на 34 сторінках.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія питання

Історіографія повсякденного життя чеського населення України 20 – 30-х рр. ХХ ст. розпочала формуватися одразу в міжвоєнний період, і на сьогодні створено чимало досліджень, у яких проаналізовано широкий спектр питань відповідної проблематики.

Першими хто торкнувся дослідження проблеми, яка винесена у назву нашого дисертаційного дослідження, стали радянські науковці, що були сучасниками подій, які їм випало вивчати. Найбільшу дослідницьку вагу серед праць присвячених національним меншинам, що були написані у міжвоєнний період радянськими вченими, мають наукові студії чеха за національністю – Є. Рихліка [236-239]. Будучи з травня 1920 р. членом Етнографічної комісії ВУАН, а з 1929 р. ще й організатором та керівником Кабінету національних меншин при ВУАН, Є. Рихлік зібрав та проаналізував у своїх публікаціях значний пласт матеріалів, які відобразили трансформації, що відбулися у повсякденному житті чеської меншини УСРР упродовж 1920-х рр.

У другій половині 1930-х рр. позитивний досвід, набутий радянськими вченими у галузі дослідження національних меншин, швидко забувся, а процес незаангажованого розвитку етноспільнот, у зв'язку з наступом тоталітарної держави на права своїх громадян, припинився, адже було знищено усі установи, які займалися вивченням історії та побуту національних меншин.

Упродовж 40-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст. історія чеської меншини України все ще перебувала за межами наукового інтересу дослідників. Знову звертатися до вивчення історії українських чехів радянські дослідники розпочали лише у другій половині 1960-х рр. У працях «Етнічний склад населення

Української РСР. Статистико-картографічне дослідження» [214] та «Розвиток міжетнічних зв'язків на Україні. (Історично-етнографічний нарис)» [212] В. Наулко серед вирішення низки дослідницьких завдань намагався показати зміни у становищі чеської етноспільноти, які були спричинені політикою радянської влади.

На початку 1970-х рр. Ж. Ковба у науковому часописі «Українське слов'янознавство» надрукувала кілька статей, присвячених історії українських чехів [164-165]. Згодом матеріали публікацій увійшли до дисертаційного дослідження авторки [300]. У праці на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук вчена не лише проаналізувала особливості міграції вихідців з чеських земель до України, а й дослідила їх побут в нових умовах, стан збереження самобутніх національних традицій та устрій чеських громад.

Етнограф І. Чернявська досліджувала побут чеського населення Одещини та Миколаївщини. Невеликій за обсягом публікації вченої, яка була надрукована 1988 р. у журналі «Народна творчість та етнографія» випало стати останнім вагомим внеском радянських науковців у вивчення історії побуту українських чехів [258]. Авторка охарактеризувала планування чеських поселень, зовнішній вигляд житлових будинків у яких мешкали чехи, їх інтер'єр, зафіксувала кулінарні вподобання національної меншини, описала традиційний костюм.

Деякі аспекти побутового життя населення України стали об'єктом дослідження низки радянських науковців. Зокрема, проаналізований ними історичний матеріал став у нагоді для дослідження життя національних меншин України наступним поколінням істориків. Сімейний побут та звичаї населення України стали об'єктом дослідження О. Кравець [176]. Колектив авторів книги «Свята та обряди Радянської України» [181] дослідив процес становлення найголовніших радянських свят, їх ідеологічний зміст та особливості відзначення.

Об'єктом дослідження радянських істориків стали культурно-побутові трансформації на селі у міжвоєнний період, що були зумовлені більшовицькою

політикою. Радянські вчені В. Козлов, В. Обожда та В. Пушков [167] на основі відомостей бюджетних обстежень селянських господарств вивчали особливості культурного розвитку радянського доколгоспного селянства у 20-х рр. ХХ ст. М. Громико [121] та В. Данілов [135] досліджували інститут сільської громади.

Сучасна українська історіографія проблеми повсякденного життя чехів України була започаткована на початку 1990-х рр. Урізноманітнення методологічного інструментарію, запровадження до наукового обігу нових та маловідомих комплексів джерел, що уможливило розгляд проблем, які були заборонені для опрацювання вченим у радянські часи, дозволило розширити предметне поле дослідження міжвоєнної історії чеської етноспільноти.

Уже в 1992 р. побачила світ невелика за обсягом стаття О. Данильченка «Чеське населення України у першій половині 20-х років», у якій через призму нових світоглядних позицій було розглянуто життя чеської меншини на початковому етапі існування радянської влади в Україні [136].

Чимало істориків, які вивчали минуле чехів України географічні межі своїх наукових розвідок не виносили далі за Волинь, адже саме у цей регіон був спрямований головний потік мігрантів з Чехії.

І. Заславський, один з перших в незалежній Україні намагався визначити та дослідити ключові події історії волинських чехів. Це йому вдалося зробити у невеликій за обсягом статті, надрукованій 1998 р. в журналі «Вітчизна» [149].

Історії чехів Житомирщини (Східної Волині) присвятила монографію М. Лутай [191]. На основі широкого кола архівних та усних джерел авторка дослідила формування чеських анклавів на Волині, життя чехів за радянської доби, розкрила трагічні сторінки в історії чеських поселенців у роки сталінського тоталітарного режиму – знищення традиційного трибу життя етноспільноти. У книзі розміщені спогади волинських чехів, що дають змогу реконструювати побут національної меншини. Зокрема, увагу привертають надані респондентами свідчення, які стосуються особливостей організації сільськогосподарської праці,

залучення до неї дітей, участі опитаних у релігійних обрядах, вияви агресії представників влади відносно селянських сімей, ставлення чехів до колективізації.

Різні аспекти минулого волинських чехів дослідили науковці-краєзнавці, публікації яких увійшли до книги «Чехи на Волині: історія і сучасність» (2001 р.) [260]. Вміщені у збірнику статті наповнені інформацією, яка стосується не лише політичних та соціально-економічних аспектів життя волинських чехів, таких як, приміром, адміністративно-територіальний устрій, майновий розподіл, сільськогосподарські заняття, а й повсякдення національної меншини – конфесійного життя, комунікативних практик етноспільноти тощо. М. Костиця, вивчаючи розповсюдження хмелярства у середовищі чехів Волині, що визначало господарську активність національної меншини у регіоні, звернув увагу на пов'язану із нею практику домобудівництва. М. Борисов розглянув чеські народні традиції та обряди. Роль економіки у повсякденному житті населення чеських сіл на Волині у міжвоєнний період стала предметом дослідження С. Шульги.

За сприяння Житомирського державного університету імені Івана Франка та Житомирської спілки волинських чехів у 2014 р. було видано колективну працю, назва якої співпадає з найменуванням книги, що була охарактеризована вище – «Чехи на Волині: історія і сучасність». Автори деяких статей [274], що увійшли до цієї наукової праці вдалися до аналізу родинних історій чехів Східної Волині. Це дозволило виявити чинники, які визначали повсякденні комунікативні практики чехів усередині селянської громади, а також звернути увагу на процес набуття і застосування більш успішними представниками етноспільноти затребуваних общиною здібностей для формування власного авторитету серед односельців. Вчені також окреслили духовні та матеріальні труднощі, які супроводжували чехів під час створення ними ТСОЗів та у процесі перетворення цих товариств на колгоспи. Крім того, історики характеризували особливості організації у нових усупільнених господарствах бригадної роботи, розподіл колгоспним керівництвом вирощеної продукції під час Голодомору 1932 – 1933 рр. тощо.

У плані трансформації матеріальної сфери повсякдення чеської етноспільноти привертають увагу заходи влади спрямовані на знищення автентичної забудови чеських хуторів та будівництва для їх мешканців поселень з рівними вулицями.

Міжвоєнний період життя мешканців чеських поселень Київщини та чехів Києва досліджував С. Коваленко [162]. Зокрема, історик проаналізував стан шкільної освіти у чеських поселеннях регіону, взаємини місцевих чехів із владою, традиції відзначення родинних та національних свят.

С. Волкова у дисертаційному дослідженні «Чехи на півдні України (60-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX століття)» [112] і виданій на її основі монографії на підставі залучення ґрунтового корпусу архівних джерел розглянула зміни в розвитку чеських поселень у 20 – 30-ті рр. XX ст. та розкрила етнографічні особливості чеської спільноти [112; 297].

Дослідники історії чеської меншини України вивчали історію окремих чеських поселень. У публікаціях С. Медлярської та О. Романчука [295], які досліджували історію чеської громади села Ядвоніно на Волині, звернено увагу на її повсякденне життя. Що стосується міжвоєнного періоду перебування чехів на території України, автори публікацій здійснили огляд матеріальної культури національної меншини, зокрема з'ясували зміни в розташуванні господарських споруд у селянських дворах, які відбулися після згортання непу та колективізації, розглянули становище тваринництва у чеських поселеннях, охарактеризували методи обробітку земельних наділів, описали традиційну кухню та вбрання.

Л. Лановик у книзі «Прадідів розчищені джерела» [186] дослідила історію чеського села Миколаївка, яке нині входить до складу Козятинського району Вінницької області. Один з розділів праці присвячений міжвоєнному періоду історії місцевих чехів. Авторка охарактеризувала особливості ведення підприємницької діяльності найбільш заможними сім'ями села у період непу, розглянула проблеми, які спіткали місцевий колгосп на етапі його створення,

подальший розвиток колективного господарства. Особливу увагу дослідниця зосередила на репресіях, що їх більшовики скоїли проти жителів Миколаївки.

Попри існування широкого кола праць, присвячених історії локальних чеських громад в Україні, синтетичних історичних досліджень пов'язаних із дослідженням міжвоєнного минулого чеських українців небагато.

Однією з праць, автор якої претендує на представлення цілісної картини історії міжвоєнного періоду життя чеської меншини України, є публікація Ю. Луцького «Чехи на Україні (1917 – 1933)» [193]. Історику, на основі залучення матеріалів не лише центральних, а й спеціалізованих та обласних архівосховищ України, вдалося показати складний спектр суперечностей, які пронизували повсякденне життя українських чехів у зв'язку із становленням сталінської моделі тоталітаризму в УСРР. Аналізуючи матеріальну культуру чехів, науковець концентрувався передусім на описі її самобутніх ознак. Так, Ю. Луцький звертає увагу на перевагу в кулінарному мистецтві чеської меншини борошняних виробів, робить наголос на практичній доцільності розміщення предметів побуту всередині чеської господи тощо. Опіраючись на специфічні особливості господарської активності чехів і враховуючи їх ставлення до праці, Ю. Луцький здійснив спробу виокремлення базових ознак ментальності етноспільноти. Користуючись свідченнями жителів чеських сіл, історику вдалося охарактеризувати ставлення чеської меншини до заходів радянської влади у сфері трансформації традиційного сільськогосподарського виробництва. Науковець засвідчив існування індиферентного ставлення у більшості чехів як до релігії, так і до атеїзму. В іншій статті Ю. Луцький проаналізував демографічні зміни у складі чеських поселенців, їх соціальну, професійну та релігійну стратифікацію на момент розгортання революційно-воєнних подій 1917 – 1918 рр. [192].

Авторський колектив фундаментальної двомовної монографії «Dejiny Cechu na Ukrajině / Історія чехів в Україні» [286] у процесі вивчення заявленої у назві праці проблеми вдався до застосування регіонального підходу. У підрозділах

наукового дослідження, які присвячені міжвоєнному розвитку чеської меншини у Східні Волині, на Київщині та Півдні України міститься інформація про повсякденну господарську діяльність етноспільноти, її ставлення до влади, релігійне життя тощо. Особливу увагу привертають сюжети присвячені організації чехами власного дозвілля, участь у цьому процесі органів радянської влади.

На особну увагу заслуговують наукові студії присвячені трагічним сторінкам історії чеської громади в Україні, зокрема, виживанню етноспільноти в умовах голоду 1921 – 1923 рр. та сталінським політичним репресіям.

Ситуацію з харчуванням чехів Півдня України під час голоду 1921 – 1923 рр. охарактеризував у короткій публікації «Допомога Чехословацької республіки за часів Т. Масарика чехам Півдня України на початку 20-х років ХХ ст.» С. Дмитрук [140].

О. Чужа [262] визначила причини та розгортання репресій проти чехів в Україні у 1930-х рр. Також дослідниця розглянула обвинувачення, які висувала радянська влада притягнутим до кримінальної відповідальності особам чеської національності. Про вплив тоталітаризму на зміни у повсякденному житті чехів довідуємося з матеріалів статті С. Калитко «Політичні репресії серед чеського населення волино-східноподільського порубіжжя». Вже згадувані нами дослідники Ю. Луцький та М. Лутай окреслили політичні репресії більшовиків проти чехів Житомирщини [194]. У фундаментальній багатотомній праці «Реабілітовані історією», що присвячена викриттю злочинів радянського режиму проти населення України уміщена інформація, яка проливає світло на участь ДПУ-НКВС у незаконному притягненні до кримінальної відповідальності чехів у різних регіонах республіки.

Вагомий внесок у дослідження проблеми побуту чеської національної меншини в Україні здійснили українські етнологи. В. Наулко після здобуття Україною незалежності розпочав детальніше вивчати побут чеської меншини [213]. На основі етнографічного матеріалу, який був зібраний у с. Мала Зубівщина

на Житомирщині та с. Новгородківка (до 1946 р. Чехоград) дослідник здійснив компаративний аналіз матеріальної культури і традицій, які існували у цих поселеннях.

Цікавими видаються написані на основі усних свідчень жителів чеського села Малинівка, що на Житомирщині наукові розвідки Н. Зіневич та М. Дідківської [154]. Хоча об'єктом дослідження науковців були передусім весільні обряди, які існували у селі, статті наповнені інформацією, що відображає такі сфери чеського сільського побуту як: міжнаціональна комунікація, народна кулінарія, способи заповнення вільного від праці часу.

У дисертаційному дослідженні «Традиційна культура та побут чехів Північного Приазов'я останньої чверті XIX ст. – XX ст. (на матеріалах с. Новгородківка Мелітопольського району Запорізької області)» [301], що подавалося до захисту на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук за спеціальністю «етнологія» М. Курінна обґрунтувала думку, що умови проживання чеських переселенців в Північному Приазов'ї – географічні, соціально-економічні, близькість українського, російського, болгарського, німецького оточення – привели до формування в сфері духовної та матеріальної культури національної меншини локальних етнокультурних особливостей; набув своєрідності традиційний побут, зазнала впливу міжетнічної інтеграції обрядова культура, зокрема родинні й календарні звичаї та обряди.

Вагомий внесок у популяризацію знань про минуле чеських українців здійснили не лише фахівці з історії та етнології, але й журналісти. М. Штрафелдова [277], яка кілька років працювала кореспондентом радіостанції «Радіо Прага», стала авторкою статті про чеське поселення Веселинівка, яке знаходиться на Одещині. Особливу наукову цінність становлять використані журналісткою у публікації свідчення місцевої жительки про трагічні події Голодомору 1932 – 1933 рр. На веб-сайті інтернет-видання «Одеські вісті» журналіст Ю. Федорчук [296] розповів про історію чеської громади села Вишневе

Любашівського району. Журналістка газети «День» Л. Кесарчук [294] ознайомила широке коло читачів періодичного видання із цікавими сторінками історії чеського поселення Миколаївка у Козятинському районі Вінницької області.

Значний вклад у вирішення винесеної у назву нашого дисертаційного дослідження проблеми зробили історики чиї праці були присвячені розгляду окремих сфер активності етносільнот або регіональним особливостям життя національних меншин України міжвоєнної доби.

Вагоме історіографічне значення має праця Л. Якубової «Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу» [284]. Через призму повсякдення історик дослідила взаємодію радянської влади з етносами України, активність більшовиків у сфері формування нової ментальності. Вчена проаналізувала руйнування традиційного селянського світу у процесі колективізації, охарактеризувала життя «нацменкомун», повсякдення міського населення етнічних меншин.

Комплексному дослідженню проблеми повсякденного життя селянства етносільнот Півдня України у 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. присвятила дисертаційне дослідження В. Гуменюк [298]. Авторка визначила вплив історико-політичних обставин, соціально-демографічної ситуації та мовного чинника на формування повсякденного життя сільського населення національних меншин Степової України. В Гуменюк розглянула повсякденний світ сільської громади і сім'ї, матеріально-побутову та виробничу сферу буденного життя національних меншин, реконструювала міжнаціональні відносини та визначила ставлення етносільнот до трансформації більшовиками усталених форм соціально-економічних відносин на селі; окреслила способи організації національними меншинами дозвілля, дослідила їх релігійне життя.

М. Журба, простежуючи еволюцію політики більшовицького керівництва щодо сільських громадських об'єднань національних меншин, у монографії «Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань

українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.)» [146] детально охарактеризував становище етнospільнот України в умовах соціалістичного експерименту.

М. Журба у співавторстві з М. Жолобом у науковій праці «Піднесене і земне: релігійні громади етнічних меншин в умовах комуністичного режиму в Україні (20 – 30-і рр. ХХ ст.)» [147] досліджував проблеми становища релігійних громад національних меншин підрадянської України в умовах суспільно-політичних трансформацій 20 – 30-х рр. ХХ ст. Історики проаналізували структуру етнорелігійних общин та їх місце у конфесійних організаціях, визначили напрями діяльності національних об'єднань віруючих і показали динаміку їх чисельності, а також соціальний склад. Автори проаналізували форми деструктивного втручання влади у релігійне життя етнospільнот, розглянули базові вектори радянської антирелігійної політики та реакцію на неї віруючих національних меншин. Релігійної проблематики стосуються наукові студії В. Марчука [198].

Досліджуючи етнонаціональний розвиток Славутчини у 20 – 30-і рр. ХХ ст., В. Нестеренко [218] розглянув не лише історію місцевих польських, єврейських, німецьких громад, а також звернув увагу на становище у цей час чеського населення краю. Зокрема, науковець хоча й побіжно, та все ж оглянув динаміку чисельності чехів Славутського району між 1926 р. і 1933 р., проаналізував конфесійну приналежність членів місцевої чеської громади, розглянув становище чеської початкової шкільної освіти та участь чеських селян в антирадянських виступах.

О. Погуляєв у дисертаційному дослідженні «Етнічні меншини Правобережної України в період Української революції 1917 – 1921 рр.» [304] висвітлив роль установ освіти, місцевих громадських організацій у культурному розвитку чехів. Автор проаналізував механізм роботи гуртків, театрів, клубів, товариств та спілок чехів Правобережної України. Науковець дійшов висновків, що громадсько-політична активність чехів Правобережжя залежала від їх чисельності,

особливостей соціальної структури, компактності розселення, матеріальних і фінансових можливостей, рівня їх національної самосвідомості.

За роки незалежності в Україні було видано декілька досліджень присвячених регіональним особливостям життя національних меншин в Україні у період її перебування у складі Російської імперії. Серед представлених у дослідженнях етноспільнот були також чехи. Крім того з'явилася низка наукових робіт автори яких розглядали історію виключно українських чехів, що охоплював період від появи етноспільноти в Україні до початку Першої світової війни. Хоча хронологічні межі цих праць і не співпадають з періодом, який досліджуємо ми, проте огляд подій, що відображають процес адаптації чеських переселенців до українських реалій є актуальним для з'ясування змін у повсякденному житті національної меншини, які відбулися вже згодом, між двома світовими війнами.

У цьому контексті значну наукову вагу має монографія Ю. Поліщука «Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)». Автор простежив основні принципи соціально-економічної, освітньої та церковно-релігійної політики Російської імперії та її вплив на етнодемографічні та етносоціальні процеси, становище етноспільнот (зокрема чехів) у регіоні [229].

Проте, одними з найперших наукових розвідок даної категорії є цикл публікацій Н. Надольської, основні положення яких увійшли до дисертаційного дослідження вченої «Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.)» [303]. Процеси, які відбувалися виключно у середовищі чехів-переселенців на території Волині стали об'єктом дисертаційного дослідження Г. Шпиталенко «Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – початок XX ст.)» [307]. У науковій праці проаналізовано причини чеської еміграції на Волинь, вказано основні етапи та регіони масового розселення чехів, показано динаміку чисельності чеського етносу, з'ясовано причини припинення процесу переселення. У дисертації також охарактеризовано форми

господарської діяльності чеських колоністів, розкрито їх особливості культурного й громадського життя, досліджено роль релігії у житті переселенців, відтворено процес формування й діяльності чеських закладів освіти на Волині, з'ясовано роль останніх у збереженні чехами національної ідентичності в умовах еміграції, показано внесок колоністів у соціально-економічний і культурний розвиток регіону. Своєю назвою «Волинські чехи» привертає увагу публікація О. Песчаного у часописі «Пам'ятки України» за 1993 р. [223]. Однак, слід зауважити, що автор статті не повідомив нічого нового, оскільки цілком поклався на науковий доробок своїх колег – як українських, так і чеських істориків, що досліджували процес колонізації чеськими переселенцями волинських просторів та формування їх побуту на новому місці.

Конфесійне життя волинських чехів стало об'єктом дослідження Ю. Войчун [110], який, вивчаючи політику царського уряду відносно національної меншини у релігійній сфері, констатував існування у чеському колоністському середовищі переважно байдужого ставлення до питань віри. Вчений також проаналізував взаємовідносини чехів-колоністів з тубільним населенням Волинської губернії в останній третині XIX – на початку XX ст. Наголосивши на багатовекторності українсько-чеських відносин Ю. Войчун показав вплив культурних та господарських традицій чехів на українське селянство [109].

Досліджуючи у широкому культурно-історичному контексті взаємодію традицій та взаємовпливи у структурі стосунків корінних жителів Волині та чеських переселенців, О. Погребняк [225] проаналізувала особливості вживання чехами їжі та алкогольних напоїв. І. Омельчук [219], розглядаючи особливості забудови чеських колоній на Волині, здійснив спробу систематичного висвітлення типології жител та господарських споруд відповідних поселень. С. Шульга [278-281], аналізуючи у своїх публікаціях матеріальну культуру волинських чехів, теж звернула увагу на особливості зведення ними житла. Використовуючи дихотомію

«свій-чужий» дослідниця окреслила способи збереження чехами окремішності у середовищі багатонаціонального населення Волині.

Осібне місце займає дисертаційне дослідження С. Шульги «Чехи в Західній Волині: етносоціокультурні трансформації (60-і роки XIX – середина XX століть)» [308], найбільший розділ якого присвячений історії тієї частини чеської меншини України, яка упродовж міжвоєнного періоду мешкала на території Західної Волині, тобто минулому тих чехів, яким після підписання радянсько-польського Ризького мирного договору 1921 р., випало стати громадянами Другої Речі Посполитої. На території Волинського воєводства Другої Речі Посполитої відбувався прискорений економічний розвиток чеських поселень. Чехи за посередництва шкільної мережі та громадських організацій плекали власну самобутню культурну та підтримували тісні зв'язки із «старою» батьківщиною. У науковій праці охарактеризовані види господарської діяльності чеської меншини. Авторка показала, що відносини чеської меншини із владою встановлювалися з огляду на економічний розвиток, невелику чисельність громади, компактне її розселення у Волинському воєводстві. Проаналізувавши асиміляційний характер національної політики Польщі щодо етнічних меншин, дослідниця встановила, що окремих заходів щодо чехів Польська держава не здійснювала, а послуговувалася загальними засадами цієї політики, що враховували складні міждержавні відносини з Чехословаччиною. У дисертаційному дослідженні прослідковано методи до яких вдавалися чехи у процесі протистояння асиміляції. Охарактеризоване дослідження надає змогу здійснити порівняльний аналіз життя українських чехів Польщі та Радянського Союзу.

Розглядаючи повсякденне життя та ментальність чеської меншини України, не можна оминути праці у яких охарактеризовано структурні зміни, які охопили різні сфери активності українського соціуму упродовж міжвоєнного періоду.

Т. Стоян у монографічній праці «Система політичної цензури в УРСР у 1920 – 1930 рр.» системно дослідила політично-ідеологічні функції номенклатури

органів партійно-радянської цензури, діяльність структурних підрозділів НКО УСРР, виявила спільні й відмінні ознаки марксистської та літературної критики, ідеологічні мотиви появи феномену «соціального замовлення», самокритики – індивідуальної форми самоцензури серед письменників. Дослідниця розкрила специфіку системного підпорядкування науково-історичних установ та пошукової діяльності учених-істориків органам радянської політичної цензури.

Ю. Качан [299] у дисертаційному дослідженні «Еволюція селянської сім'ї південноукраїнського регіону в контексті модернізаційних процесів кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст.» розглянула питання співвідношення традиційного і нового в селянській родині, особливості розуміння сім'єю навколишнього світу і своєї ролі в ньому. Історик дослідила шлюбно-сімейні відносини у контексті впливу модернізаційних процесів на традиційне суспільство. Крім того дослідниця проаналізувала намагання компартійної влади запровадити «нову» обрядовість в сімейний побут селянства. О. Драч [141] та Н. Земзюліної [152] займалися проблемами встановлення радянською владою гендерного паритету, впливом відповідної політики більшовиків на відносини між чоловіком і жінкою. Функції жінки у традиційних сім'ї і громаді, вплив науково-технічного прогресу та радянської гендерної політики на трансформацію її статусу в суспільстві досліджено у колективній монографії «Українські жінки у горнилі модернізації» [256]. В. Савченко [243] розглядала процеси виховання дітей в українських селах 20 – 30-х рр. ХХ ст. Вчена зацентувала увагу на шкільному навчанні, трудовому вихованні, іграх, визначила зміни, які відбувалися у процесі здобуття дітьми освіти. Ю. Глушко [115] встановив зв'язок між трансформацією радянського костюму й економічними, політичними, соціальними та культурними умовами розвитку радянського суспільства. Є. Костюк [173] дослідив соціокультурні трансформації, які мали місце в УСРР-УРСР упродовж 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Значний вклад у дослідження минулого українських чехів здійснили громадяни Чехії, які після закінчення Другої світової війни або ж невдовзі після припинення існування СРСР повернулися з України на свою історичну батьківщину. Здебільшого їх праці присвячені чеському населенню Волині, причому історії тих чеських поселень регіону, які упродовж міжвоєнного періоду перебували у складі Другої Речі Посполитої. Проте у частині подібних наукових досліджень розглядаються й події, що розгорталися у Східній Волині, яка входила до складу радянської України. Чеський дослідник Ї. Гофман у науково-популярній брошурі «Чехи на Волині» [118] виклав основні відомості, які стосувалися перебування чехів у регіоні, зокрема, розвитку у їх середовищі освіти, культури, громадського життя, віросповідного становища та особливостей національної самосвідомості. Я. Вацулік в одному з розділів монографічного дослідження «Історія волинських чехів (1914 – 1945)» [291] розглянув демографічну ситуацію, господарське життя, становище шкільництва у чеських поселеннях Східної Волині. Історик також назвав приклади втручання влади в життя чеських селян. Схожих сюжетів у книзі «Історична драма волинських чехів» торкнувся К. Ріхтер [290]. Історію чеського поселення Мала Зубівщина на Житомирщині дослідив Я. Орнст [289].

Автори колективної монографії за редакцією П. Кокаісла «Діаспора: по слідах чехів східної Європи» [285], описуючи минуле чехів Польщі, Румунії, Болгарії, Молдови та країн колишньої Югославії, охарактеризували також розвиток чеських громад України. Історична довідка про кожне чеське поселення або міську общину в Україні містить інформацію, яка стосується особливостей розташування того чи іншого чеського анклаву, згадку про заснування поселення, демографічні відомості, розповідає про місцеві традиції, релігійне життя, становище національної освіти.

За винятком чеських істориків зарубіжні науковці спеціально не досліджували життя чеської діаспори в Україні. Проте закордонна історіографія

містить велику кількість праць, які присвячені аналізу найрізноманітніших питань історії СРСР та України міжвоєнної доби, у тому числі проблем радянського повсякдення.

Серед останніх вагомих досліджень зарубіжних радянологів варто виокремити працю англійського дослідника Р. Сервіса «Товариші. Комунізм: світова історія» [245]. Розглядаючи витoki та генезу однієї з найвпливовіших ідеологій ХХ ст., автор, як фахівець з історії СРСР, що охоплює період від жовтневого перевороту до смерті Сталіна, присвятив окремий розділ суспільно-економічним трансформаціям, що відбулися у Радянському Союзі упродовж перших десятиліть його існування. Російський дослідник В. Дам'є в історичній розвідці «Сталеве століття. Соціальна історія радянського суспільства» [134] звернув увагу на розвиток суспільства в умовах соціалістичного експерименту та охарактеризував особливості опору, який населення чинило курсу, що насаджувався «згори».

Іноземні вчені доклали значних зусиль у царині вивчення різних сфер як приватного життя окремих індивідів, так і повсякдення ієрархічних та мережевих людських колективів різного складу та розміру. Зокрема, варто виокремити низку праць зарубіжних науковців, які використовуючи полідисциплінарний підхід для дослідження різних проявів людського буття, спромоглися окреслити базові принципи еволюції окремих світоглядних переконань, ментальних стереотипів та механізмів соціальної взаємодії учасників історичного процесу. У цьому контексті важливим є науковий доробок французького соціолога і філософа, послідовника постструктуралістської течії в зарубіжній соціогуманітаристиці П. Бурдьє [101]. Відомий науковець, вдаючись до розгляду окремих рівнів і практик соціального існування, намагався окреслити межу між чоловічою «домінуючою» та жіночою «упослідженою» сферами побутування. Польський дослідник К. Жугульський [145] порівнює інститут традиційного, зіпертого на релігійний

культ, свята з державним святом, покликаним узаконити владу, дослідив різновиди структур громадських торжеств та їх основні елементи.

Таким чином, розглянута радянська, українська та зарубіжна історіографія питання становища чеської меншини України у 20 – 30-і рр. ХХ ст. дозволяє зробити наступні висновки. Загалом, існує велика кількість праць з історії життя чеської спільноти в Україні. Однак, оцінюючи ступінь вивченості проблеми національних меншин та враховуючи при цьому вклад, внесений дослідниками різних гуманітарних наук, слід наголосити, що великого значення науковці надавали економічним, політичним і культурним аспектам життєдіяльності чехів в Україні. При цьому в історичній літературі проблема повсякденного життя та ментальності чеської меншини України не знайшла повного розкриття. Лише в останні десятиліття, коли поступово розпочали утверджуватися модерні теорії вивчення історії, пріоритети в дослідженні чеської меншини змінилися. Предметом детального вивчення стала «звичайна» людина, з усіма її матеріальними та духовними потребами.

1.2. Джерельна складова проблеми

У процесі дослідження було опрацьовано широке коло документів та матеріалів пов'язаних з різними аспектами соціального буття чеської меншини України у 20 – 30-і рр. ХХ ст. Використані в межах наукового дослідження опубліковані та неопубліковані історичні джерела, вважаємо за необхідне розподілити на документальні (протоколи і стенограми засідань та нарад, постанови, довідки, доповідні записки, статистичні матеріали, нормативні акти партійних та державних органів), наративні (спогади очевидців та учасників подій) та матеріали періодичної преси.

Важливим джерелом дослідження є архівні документи й матеріали, зосереджені у двох центральних, одному спеціалізованому та одному

регіональному архівах України: Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Державному архіві Житомирської області.

Документи фонду «Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет» (ф. 5) Центрального державного архіву вищих органів управління України дозволяють прослідкувати такі визначальні для життя чеської меншини міжвоєнного періоду аспекти радянського повсякдення, як: участь жінок у виробництві та суспільному житті країни, особливості відзначення свята Міжнародного жіночого дня, вплив комісій по соціалістичній перебудові побуту на організацію дозвілля тощо.

У фонді Народного комісаріату освіти (ф. 166) містяться списки чеських поселень Радянського Союзу та України, перелік учнів чеських шкіл в УСРР та статистичні відомості про стан цих навчальних закладів.

Продуктивними для дослідження теми є документи зосереджені у фонді «Центральної комісії національних меншин України» (ф. 413). У їх числі акти про обстеження стану населених пунктів етнічних меншин; документи про роботу районних та окружних виконавчих комітетів серед національних меншин; доповіді, відомості, списки, плани, інструкції, листування, стенограми, постанови, резолюції та витяги з протоколів засідань ЦКНМ та місцевих органів влади, які стосуються роботи серед етноспільнот; заяви приватних осіб до ЦКНМ щодо вирішення проблем життєдіяльності чеського етносу підрадянської України.

У матеріалах фонду міститься детальна інформація про проведення політосвітньої та культурницької роботи у середовищі етноменшини, відомості про національний склад сільських рад, діяльність громадських структур, селянських спілок, перевибори до сільських рад та їх підсумки, видання чеськомовної літератури, стан шкільної мережі, заходи із регулювання

землеустрою, обслуговування чеських громад сільськогосподарською кредитною кооперацією, примусову колективізацію, тощо.

Значний масив інформації, яка характеризує вплив більшовицької політики на трансформацію повсякденного життя чеської меншини міститься на сторінках документів, які зберігаються у Центральному архіві громадських об'єднань України. У фонді «Центральний Комітет Комуністичної партії України» (ф. 1, оп. 20) зберігаються доповіді, протоколи засідань, звіти, листування відділів ЦК КП(б)У у яких відображено різні сфери життя окремих категорій населення України у міжвоєнний період. Зокрема, нашу увагу привернули документи, які стосуються політосвітньої роботи більшовиків з жінкам, що була спрямована на їх емансипацію.

У фонді Кабінету національних меншин архіву (ф. 7) Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України містяться матеріали, які висвітлюють політичні настрої та культурно-освітнє становище чеського населення Східної Волині. Важливе наукове значення мають матеріали, які були зібрані популяризатором етнографії та історії українських чехів Є. Рихліком у с. Вільшанка Чуднівського району Житомирської області.

Інформацію, яка була віднайдена у центральних державних та спеціалізованому архівах доповнюють відомості регіонального архівосховища. У фондах адміністративного відділу Волинського окружного виконавчого комітету (1924 – 1930 рр.) (ф. Р-6) та адміністративного відділу виконавчого комітету Коростенської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (1924 – 1930 рр.) (ф. Р-363) Державного архіву Житомирської області знаходяться свідчення, звіти, матеріали статистики про кількість духовенства, релігійних громад і їх членів, листування з приводу закриття храмів.

Для дослідження нашої теми нами були залучені збірники документів і матеріалів. Інформація, яку вони містять стосується, передусім, національних

відносин, перебігу насильницької колективізації та Голодомору 1932 – 1933 рр., настроїв селянства в умовах сталінської революції «згори» [69-72]. На особливу увагу заслуговує збірник документів «Чеські стопи в Україні: Історія чеського села Мала Зубівщина» [75], який висвітлює історію чеського села на Житомирщині.

Джерела особового походження, а саме, спогади очевидців та учасників подій, надали можливість побачити ті деталі повсякденного життя чеської меншини, які залишилися поза увагою авторів офіційних документів. Увагу привертають сімейні історії жителів сіл Миколаївка, що знаходиться у Вінницькій області та Мала Зубівщина [85; 86].

Наступною важливою для дослідження теми групою джерел є матеріали періодичної преси.

Більшовики невдовзі після свого приходу до влади в Україні намагалися видавати чеськомовні газети. Перше періодичне видання «Кроніка» («Хроніка»), що було спрямоване на задоволення читацьких запитів українських чехів з'явилося за ініціативи Чеського бюро Волинського губернського комітету КП(б)У у 1921 р. Проте світ побачило лише два номери цієї газети. Другою спробою стало видання газети «Volynska Pravda» («Волинська правда»), знову як органу більшовицької партії. Перший випуск вийшов у вересні 1921 р. Її редактором став Я. Петрліка (псевдонім «Салат»). У грудні редакторські повноваження перейняв викладач Я. Кржиж. Однак недостатня кількість читачів, спричинена поділом Волині згідно Ризького мирного договору, у поєднанні з байдужістю чеського населення до газети стало наслідком її короткого існування. З 1922 р. в Україні припинилися спроби друку чеських газет [292, с. 61].

Такі зміни у повсякденному житті чехів як впровадження механізації у сільськогосподарське виробництво, відмова від виконання традиційних звичаїв, що передували різним видам польових робіт, трансформація стосунків усередині

сільських громад знайшли відображення у регіональній пресі. До цієї групи періодичних видань належить газета «Радянська Волинь».

Хоча загальнодоступна радянська преса майже не писала про життя чехів, проте опис загальних тенденцій повсякдення етнічних меншин знаходив відображення на сторінках таких республіканських газет та журналів як «Вісті ВУЦВК», «Радянська Україна», «Безвірник», «Знання». Зокрема, автори публікацій намагалися встановити залежність самопочуття селян від житлових умов у яких вони перебували, рівень їх політичної активності та релігійності тощо.

Отже, основну групу джерел для дослідження повсякденного життя, ментальності та соціокультурних трансформацій чеської меншини України міжвоєнного періоду складають архівні документи, більшість яких до наукового обігу було залучено вперше. Доповнюють архівні джерела опубліковані матеріали та періодичні видання. Загалом джерельна база є достатньою для розкриття головних проблем теми дисертаційного дослідження.

1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження

У сучасній історичній науці набуває розвитку так званий антропологічний поворот, який орієнтує дослідників на прискіпливе вивчення поведінки «живої людини», і відповідно – спонукає до активної розробки таких сюжетів, як приватне життя, коло знайомств, настрої, здоров'я і хвороби, дозвілля, релігійні почуття, дитинство і виховання тощо [299, с. 15]. Тому теоретико-методологічні засади нашого дослідження ґрунтуються на принципах історії повсякденності – антропологічно орієнтованого напрямку в історичній науці, який сформувався у другій половині ХХ ст. У сфері дослідження істориків повсякдення постає культура, яка розуміється в антропологічному ключі. Культуру вони розглядають

як засіб пристосування до довкілля та спосіб життя, що притаманний будь-якій конкретній соціальній групі [242, с. 30].

Сферу повсякденності як методологічно обґрунтований об'єкт історичного дослідження відкрила «школа Анналів», науковий напрям, що був реакцією на кризу історичної науки, яка стала помітною у 30-х рр. ХХ ст. Проте історія повсякденного життя бере свій початок у другій половині ХІХ ст. Однак, тоді вона була, скоріше, тематикою науково-популярної літератури з історії та етнографії.

«Нова історична наука», яка сформувалася на базі школи «Анналів», характеризується двома основними тенденціями розвитку. Перша з них полягає у відкритті нових предметних дослідницьких сфер. Це у свою чергу викликало появу неподієвої історії, що ототожнюється в багатьох роботах про методологію історичного знання з проникненням проблематики повсякденності в предметне поле історичної науки. Друга тенденція привела до так званого «антропологічного повороту» в історії, увівши абсолютно нову для історичної науки категорію ментальності [305, с. 18].

У центрі уваги істориків ментальності перебуває «картина світу» – те розуміння дійсності, яке домінує в свідомості людей та охоплює їх уявлення про природне оточення і соціальне середовище, є їх самоусвідомленням [132, с. 38]. Ментальність – це внутрішнє переконання людини діяти певним чином, сфера можливого для неї. Ментальність виявляється лише у різноманітних символічних практиках, матеріалізуються у мисленні, відчуттях та діях [156, с. 39]. Світ соціального певним чином репрезентується через світ уявлень. Уявлення – це поєднання будь-якого образу з кредитом суспільної довіри до цього образу; визнання образу рівнозначне визнанню означуваного [156, с. 77].

Кожна дія несе інформацію про ментальність, що криється за нею. Вона стає нам доступною лише після інтерпретації наслідків цієї дії. Хоча дії зумовлює не ментальність, а конкретні ситуації, однак часто вона спрямовує їх у те чи інше річище. Дії, особливо в повторюваних, щоденних ситуаціях, та чи інша група в

той чи інший час, чинить за типовими схемами, вони складаються із типових реакцій, хай навіть, окрім індивідуальних варіантів, вони й займають більший чи менший простір. У повсякденному житті цим керують специфічні звички, звичаї й обряди, а, отже, з'являється типова для тієї чи іншої культури поведінка. У конкретних ситуаціях ментальність є допоміжним засобом до визначення своєї поведінки, це – сума орієнтирів, актуальних для того чи іншого колективу [158, с. 22].

Деякі ментальні процеси швидкоплинні та поверхові. Саме на цьому рівні формуються відносини між індивідом та групою. Менш швидкоплинні, середні за протяжністю ментальні процеси стосуються не лише індивідів, але й соціальних груп у цілому. Зазвичай мова йде про плавні трансформації, що позбавлені ривків та узгоджуються із загальним рухом соціуму, з політичними, соціальними та економічними змінами. Трансформації такого типу породжують усім відоме явище: діти міркують та почувають себе інакше ніж робили це їх батьки. Існують також ментальні структури, які чинять спротив змінам. Вони формують глибокий пласт уявлень та моделей поведінки, що не змінюються упродовж поколінь. Сукупність цих структур надає кожному довгому історичному періоду специфічного колориту. Проте навіть ці структури не є сталими. Насправді вони змінюються внаслідок досить швидких, хоча, можливо, і непомітних мутацій [156, с. 20].

Ментальність тісно пов'язана із суспільною психологією. Суспільна психологія як соціальне явище, що сформувалося у процесі історичного розвитку суспільства, – це відносно самостійна система відображення об'єктивної реальності людьми, що пов'язані виробничими та особистісними відносинами. До неї належать потреби, інтереси, ідеали, настрої, соціальні відчуття та звички, звичаї, традиції, а також ставлення окремих осіб, їх груп, загалом різних соціальних спільнот до різних аспектів об'єктивної реальності, у тому числі і до самих себе [155, с. 28].

Історія повсякденного життя вивчає взаємодію різних рівнів суспільної свідомості, причому не лише вплив «високої» культури та ідеології на народне світобачення, а й тиск останніх на цю культуру [132, с. 45].

У процесі ускладнення предмету історії, що супроводжувався включенням до нього нетрадиційних сюжетів перед науковцями у повному обсязі постала проблема різноплановості та множинності соціального часу: поряд з «коротким», «нервовим» часом подій існує «тривалий» час «історичних структур» – час непомітних та малопомітних змін у сфері матеріального життя, з одного боку, і ментальності – з іншого [132, с. 37].

Ф. Бродель відносив до структур повсякдення все те, що оточує людину та опосередковує її щоденне життя – географічні та економічні умови життя, трудову діяльність, потреби (в житлі, харчуванні, одязі, лікуванні хворих), можливості їх задоволення (через техніку та технології). Він також вказував на необхідність вивчення усього спектру відповідних взаємовідносин і комунікацій, вчинків, дій, бажань, надій, ідеалів, цінностей і правил, що регулюють поведінку людей, індивідуальних і колективних практик, форм та інститутів шлюбу, сім'ї, аналіз релігійних культів, політичної організації соціуму. Метою такого «глобального і тотального» вивчення мало стати виявлення і з'ясування певного інваріанта – незмінної величини, яка присутня у формах побуту даної історико-культурної спільноти. Дослідження повсякдення в дусі Ф. Броделя – це вивчення людської свідомості, психології і соціальної поведінки для розуміння «духу часу» [232, с. 6].

Сфера повсякденної історії включає у себе вивчення мікроісторій окремих пересічних людей або їх груп, які є носіями повсякденних інтересів, а також проблеми культури як засобів розуміння та узагальнення повсякденного життя та поведінки в ньому [232, с. 7].

Повсякденна історія вивчає вплив ідей на світогляд та дії людей. Ідеї мають здатність змінюватися та вливатися в еволюційні культурні процеси. Ідеям притаманна певна сила: вони здатні ставати образами мислення та диктувати

поведінку людей. Завдяки особливим процесам – інколи безпосереднім, а інколи неймовірно складним – ідеї впливають на життя та долю осіб, направляють їхні вчинки та змінюють поведінку [242, с. 23].

У процесі опису всієї багатогранності тих процесів, що відбувалися у чеських громадах України, історія особливо взаємодіє з антропологією, етнографією, психологією, лінгвістикою, культурологією та іншими науками. Важлива роль відводиться соціальній психології в плані виявлення настроїв, причин поведінки і дій різних груп чехів, сприйняття ними навколишнього світу, їх реакції на найважливіші суспільні процеси і явища. Роль соціології виявляється у вивченні таких аспектів, як праця, побут, сім'я, особистість, образ і якість життя, ціннісні орієнтації, потреби, інтереси, місце в соціальній структурі суспільства тощо.

Застосування методики історичної демографії сприяє вивченню буття чеського населення України (динаміки чисельності, змін його складу, розселення і густоти, міграцій, народжуваності й смертності, стану здоров'я, хвороб).

Повсякдення включає в себе надзвичайно багато різних аспектів, що ускладнює дослідження меж предмета його дослідження. Зокрема під час вивчення щоденного життя чеської меншини аналізуються: 1) буденні відносини чехів із представниками влади та іноетнічним оточенням, а також й у власному середовищі; 2) розмежування всередині соціальної групи; 3) долі окремих людей і конкретні події, які їх стосуються; 4) повсякденні турботи і тривоги; 5) уявлення й ідеї, освіченість. 6) родинні відносини; 7) щоденна праця, її умови, сприйняття аграрних перетворень та ставлення до землі; 8) відпочинок; 9) світогляд; 10) їжа й напої; 11) житло; 12) одяг та взуття; 13) санітарно-гігієнічні особливості; 14) роль традицій і звичаїв у повсякденності; 15) неординарні й звичні вчинки; 16) злочини та покарання [96, с. 10-11].

У ході дослідження чеської меншини нами був використаний соціокультурний підхід, який передбачає розуміння суспільства як поєднання культури і соціальності, що створені завдяки діяльності людини. Під культурою

розуміється сукупність способів і результатів діяльності людини (матеріальних і духовних – ідеї, цінності, норми, зразки), а під соціальністю – сукупність відносин кожної особи або будь-якого соціального суб'єкта з іншими суб'єктами – економічних, соціальних, ідеологічних, політичних відносин, що формуються у процесі діяльності.

Специфіка соціокультурного підходу полягає у тому, що він інтегрує три виміри людського буття (тип співвідношення людини і суспільства, характер культури, тип соціальності) саме як фундаментальні, кожний з яких не зводиться до інших та не виходить з них, але при цьому, всі вони взаємопов'язані і впливають один на одного як найважливіші складові людських спільнот.

У свою чергу соціокультурна трансформація трактується як комплексне, переважно еволюційне перетворення суспільства як соціокультурної системи: характерної для неї антропосоціальної відповідності або її конкретно-історичної форми. Комплексний характер перетворення вказує на те, що трансформаційний процес охоплює всі основні структури і процеси системи і тому не зводиться до реформ «зверху», а його хід головним чином залежить від дій масових соціальних груп [187].

Дослідження чеської меншини радянської України 20 – 30-х рр. ХХ ст. відбувалося на емпіричному та теоретичному рівнях. З емпіричним рівнем пов'язаний пошук та збір джерельних матеріалів, що супроводжувався їх систематизацією і класифікацією за різними видовими ознаками. Теоретичний рівень увібрав у себе роботу, яка стосувалася аналізу відсортованої інформації, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями і явищами, що були взяті за предмет дослідження, формування на їх основі ґрунтовних наукових узагальнень.

Важливою складовою теоретико-методологічної основи дисертаційної роботи, що надали можливість цілісно осягнути предмет та об'єкт дослідницького

пошуку стали наукові принципи історизму, об'єктивності, системності та світоглядного плюралізму.

Здійснення наукового дослідження відбулося завдяки стійкому дотриманню принципу історизму, який передбачає послідовний та логічний розгляд сукупності процесів, подій та явищ у часі та просторі.

Принцип об'єктивності передбачає різноплановий розгляд фактів, вимагає багатовекторне осягнення явищ та розкриття усіх їх ознак. Використовуючи цей принцип, ми спробували дистанціюватися від упереджень, які традиційно супроводжують розгляд радянського повсякдення.

Принцип системності знайшов відображення у дослідженні за рахунок використання нами комплексного та інтегрального підходів до аналітичного осмислення подій та явищ з позицій інших (неісторичних) галузей соціогуманітаристичної сфери наукових знань – політології, психології, соціології, релігієзнавства.

Вирішення поставлених завдань вимагало застосування одразу кількох загальнонаукових та спеціально-історичних методів, що знадобилися для повномасштабного осягнення соціокультурних процесів минулого, які визначали повсякдення та ментальність чеської меншини у міжвоєнний період української історії.

Серед загальнонаукових методів дослідження на які ми намагалися спиратися під час написання дисертаційної роботи слід виокремити методи критичного аналізу та синтезу, індукції та дедукції, опису та пояснення.

З-поміж використаних нами загальнонаукових методів вивчення проблеми найважливішим виявився методи критичного аналізу. Його застосування було зумовлене уривчастістю та спотвореністю інформації, яку містила частина опрацьованих нами архівних документів. Критичного аналізу також вимагали наукові праці, що були написані як українськими так і зарубіжними, а особливо радянськими вченими. На значній кількості наукових розвідок так чи інакше

позначилися світоглядні переконання авторів. Деякі праці увібрали в себе політичні та відверто ідеологічні погляди осіб, які їх писали. Зокрема, радянські вчені намагалися «узгодити» відомі їм факти із марксистсько-ленінською концепцією розвитку соціально-економічних відносин. Тому саме використання методу критичного аналізу зменшило ймовірність можливої появи у дослідженні сфальсифікованого фактологічного матеріалу та звело до мінімуму перспективу висловлення хибних думок у заключній частині наукової праці.

Метод синтезу було застосовано для поєднання інформаційних кластерів різного змістового наповнення, що були сформовані у ході аналізу предмета та об'єкта дослідження. Здобуту синтезовану інформацію було використано для створення загального уявлення про повсякденне життя чеської меншини радянської України у 20 – 20-х рр. ХХ ст.

Метод індукції став у нагоді під час розгляду суспільних настроїв чеського населення окремих регіонів України, що дало змогу сформуванню уявлення про вплив більшовицької ідеології на світогляд етноспільноти. Метод дедукції був нами використаний під час висвітлення становища освіти та трансформації соціально-економічних відносин у чеських поселеннях України.

Зображення форм дозвіллевих та виробничих практик, що наповнювали повсякдення українських чехів у міжвоєнний період передбачало застосування описового та пояснювального методів.

При розробці проблеми застосовувалися спеціально-історичні методи: проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-системний, а також метод логічного аналізу.

Використання проблемно-хронологічного методу дозволило виокремити в досліджуваній темі взаємодіючі складові і кожен з цих проблем розглянути в розвитку.

Важливу роль у зіставленні елементів повсякденного життя, які домінували усередині чеської меншини у період непу із повсякденними практиками, що

розпочали наповнювати буденність чеської етноспільноти з початку 1930-х рр. відіграв історико-порівняльний метод. Завдяки використанню цього методу через схожість і відмінність низки соціокультурних явищ нам вдалося розкрити сутність характерних для них ознак. Оскільки цей метод також ґрунтується на русі від одиничного до загального, його застосування дозволило нам виявити специфічні особливості розгортання повсякденного життя чеської меншини, а також загальні закономірності його протікання.

Для виявлення місця повсякденного життя чеської меншини у суспільній системі координат використовувався історико-системний метод.

На підставі логічного методу було встановлено причинно-наслідкові зв'язки, які виявилися у впливі з одного боку традиційної культури, а з іншого більшовицької ідеології на повсякденне життя чеської меншини.

Таким чином, у ході наукового опрацювання теми ми використовували сучасні методологічні принципи та вдавалися до поєднання різних методів історичного пізнання. Для цього було залучено інструментарій, що використовується не лише в історичній науці, але й суміжних галузях гуманітаристики. Низка розглянутих методологічних підходів стала в нагоді для наукового осмислення головних сфер повсякденного життя, ментальних процесів та соціокультурних трансформацій у середовищі чеської меншини України міжвоєнного періоду. Залучені методи сприяли компетентному дослідженню базових проблем, надали змогу виокремити визначальні для життя чеської меншини явища та процеси, відтворити послідовний перебіг подій, дійти ґрунтовних висновків.

Висновки до розділу 1

Аналіз наукових досліджень засвідчив існування широкого кола праць у яких порушувалися різні аспекти проблеми повсякденного життя чеської етноспільноти радянської України у 20 – 30-і рр. ХХ ст.

Дослідження подій та явищ, що стосувалися чеської меншини радянської України у різні періоди міжвоєнної доби розпочалося вже на початку 1920-х рр. Політика коренізації, яка заохочувала розвиток національно-культурного життя етноспільнот (хоча й у вигідному для радянської влади руслі) сприяла поживленню в українському академічному середовищі наукового інтересу до вивчення чеської меншини. Увесь масив наукової роботи, що протягом першого десятиліття перебування при владі більшовиків в Україні проводився у сфері дослідження історії, побуту та народної культури чеської діаспори УСРР був пов'язаний з ім'ям члена Етнографічної комісії УАН Є. Рихліком. Його напрацювання стали міцним підґрунтям для здійснення подальших наукових розвідок, що були пов'язані з історією українських чехів та побачили світ уже після Другої світової війни. Адже після ув'язнення науковця на початку 1930-х рр., що стало покаранням у сфабрикованій кримінальній справі за шпигунство на користь Чехословаччини, упродовж наступної чверті століття чеська меншина перебувала поза межами уваги вітчизняних науковців.

Лише у середині 60-х рр. ХХ ст. українські вчені повернулися до вивчення чеської меншини України. Оскільки, більшість їх праць, що були надруковані у період з 1965 р. по 1991 р. мали етнографічне спрямування, науковцям бездоганно, як для свого часу, вдалося увиразнити особливості матеріальної та духовної культури чехів України, що наповнювала повсякденне життя етноспільноти. В останні десятиліття існування Радянського Союзу побачили світ праці, автори яких аналізували трансформації у селянському побуті та дозвіллі міжвоєнної доби, що стали наслідком приходу до влади більшовиків та були викликані їхньою політикою у сфері економічних відносин, а також, що важливо, відбилися на традиційних соціальних структурах (адже ті слугували простором для розгортання повсякденних дій індивідів), а також позначилися на світі речей, який оточував людину у її щоденних клопотах.

Нову сторінку в історіописанні проблеми відкрили праці, що з'явилися в Україні після проголошення її незалежності та були написані з нових, позбавлених ідеологічних кліше, позицій. Хоча, наукових досліджень безпосередньо присвячених аналізу сукупності світоглядних, чи то пак, ментальних, пов'язаних з матеріальним світом, повсякденних практик чеської меншини радянської України у 20 – 30-х рр. ХХ ст. до цього часу так і не з'явилося, проте значно зросла кількість істориків, об'єктом наукових студій яких стали найрізноманітніші аспекти повсякденної життєдіяльності окремих поколінь цієї етноспільноти. Соціально-економічне та культурне життя чехів, вплив на них політики радянської влади вітчизняні науковці досліджують як окремо, так і в сукупності з іншими національними меншинами. Сучасні українські вчені також розглядають історію окремих сфер активності як усієї чеської меншини в Україні, так і її регіональних громад, здійснюють компаративний аналіз розвитку чехів Західної Волині, що упродовж міжвоєнного періоду перебувала у складі Другої Речі Посполитої та життя чехів в УСРР.

Значний вклад у вивчення повсякденного життя чеської меншини радянської України міжвоєнної доби здійснили зарубіжні науковці, передусім громадяни Чехословаччини, а згодом Чеської республіки. Насамперед, чеські дослідники досліджували чеське населення найбільшого в радянській Україні анклав етноспільноти – Східної Волині. Іноземні науковці нечеського походження, посилення на праці яких ми використовуємо у власному дослідженні, цікаві тим, що вони спромоглися показати визначальні структури радянського повсякдення та збагатили історичну науку новими поглядами на чинники, які визначали взаємодію між членами людських колективів, стереотипи світосприйняття, символізм повсякденних вчинків тощо.

Джерельна база дисертаційного дослідження є різноплановою та репрезентативною. Її опрацювання за допомогою сучасних методологічних підходів дозволило вирішити дослідницькі завдання і досягнути поставленої мети.

Використання наукових принципів, загальних та спеціально-історичних методів наукового пізнання надало змогу максимально неупереджено висвітлити тему дослідження. Залучена теоретична база дала можливість сформулювати ґрунтовні висновки та узагальнення.

РОЗДІЛ 2. УМОВИ ФОРМУВАННЯ, СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР І МАТЕРІАЛЬНА ПІДОСНОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ЧЕСЬКОЇ МЕНШИНИ (20 – 30-І РР. ХХ СТ.)

2.1. Історичні обставини формування повсякдення чеської спільноти в Україні

У ХІХ ст. Чехія знаходилася під протекторатом Австрійської монархії. Вимоги чеського народу, щодо автономії, які викристалізувалися під час революційних подій 1848 – 1849 рр. у Європі, були відкинуті, землі Богемії і Моравії ще надовго залишилися невід’ємною частиною імперії. Низка подій, що відбулися в її межах, позначилася на подальшому розвитку чеських земель, зокрема на розвитку капіталістичних відносин в регіоні. У 50-х рр. ХІХ ст. відбувся промисловий переворот, який позитивно позначився на економіці Чехії, особливо на галузях легкої промисловості. Одночасно відбулося значне зростання виробництва, впровадження нових технологій, розквіт промисловості та сільського господарства. Однак, всі ці перетворення в економіці надалі викликали затяжну кризу, яка найбільше виявилася у 1857 – 1858 рр., та призвела до тяжких наслідків. Промисловість вже не розвивалася потрібними темпами, а реальні доходи населення стрімко падали. У той час як землевласники розширювали межі своїх володінь, бідні прошарки населення потерпали від наслідків економічної нестабільності [274, с. 8-9].

Цілковите обезземелення або відносна нестача землі у поєднанні з пронімецькою політикою влади в економічній сфері та розрухою в північно-східній Чехії, яка була спричинена австро-пруською війною 1866 р., спонукали збіднілих чехів до еміграції. США знаходилися за океаном і крім того унаслідок громадянської війни істотно обмежили еміграцію, в той час як Російська імперія

мала з Австро-Угорщиною спільний кордон і переселенці могли туди дістатися потягом або кіньми.

У південно-західних губерніях Російської імперії до яких належала також Волинська губернія, після скасування кріпацтва у 1861 р. та після придушення польського «січневого» повстання 1863 р. дешево продавалось багато лісів, орної та іншої землі. Головними причинами низької ціни на землю була нездатність дворянства у нових умовах забезпечити рентабельність маєтків, а також те, що царський уряд дешево продавав маєтки, котрі конфіскував у польських шляхтичів, учасників придушеного повстання [118, с. 6]. Місцеве населення хоча й мало потребу в збільшенні земельної власності, проте не було в змозі придбати ґрунти, які намагалися продати поміщики [211, с. 66].

Щоб знайти вихід із ситуації яка склалася, царський уряд вирішив підтримати еміграцію з Європи. Саме тому у 1863 р. аби заохотити чехів до масового переселення на Волинь царський уряд надав мігрантам значні пільги, головними з яких були право на звільнення протягом 20-ти років від усіх повинностей [274].

Російський уряд вітав, зокрема, приплив до Волині протестантів, бо у такий спосіб у цих прикордонних, завжди спірних областях, посилювався некатолицький, тобто антипольський елемент [118, с. 6]. До початку переселення на Волинь 97 % чехів належали до римо-католицького віросповідання. Царський уряд, допускаючи їх на окраїни імперії, де значну частину населення становили католики-поляки, зобов'язав переселенців розірвати будь-який зв'язок з Ватиканом. Таким чином російський уряд розраховував створити для чехів особливий церковний устрій, який би викликав розкол серед місцевих католиків. Такі розрахунки уряду ґрунтувалися на обізнаності з релігійною ситуацією в самій Чехії. Справа в тому, що чеський католицизм мав значні відмінності від католицизму польського з його ортодоксальністю і фанатизмом. До того ж церква в Чехії розкололася на багато течій і напрямків – гуситів, євангелістів, кальвіністів тощо. Цей процес збігся в часі з початком переселенського руху чехів до

Російської імперії. Цілком природно, що колоністи представляли увесь різнобарвний спектр релігійних течій, напрямків і рухів, що панували тоді у Чехії. Більшість переселенців були вихідцями з Богемії, де ще в часи Яна Гуса існувала сильна опозиція традиційному католицизмові [295].

Чехи на своїй батьківщині упродовж XIX ст. досягли високого рівня агротехніки і культури землеробства, зокрема, у вирощуванні хмелю. Щоб зберегти монополію на його культивування, австро-угорський уряд наклав заборону на вивіз черенків хмелю з країни. Проте прискорений розвиток пивоваріння в Російській імперії вимагав ввезення з-за кордону значно більшої кількості сировини для розвитку цієї прибуткової галузі. А за імпорту якісного хмелю доводилося платити золотом. Отже, ці економічні причини і зумовили здійснення 10 червня 1870 р. ще одного важливого кроку в напрямі заохочення чехів до переїзду на українські землі Російської імперії – Олександр II підписав «Положення Комітета Міністерства о водворенні чехов в Волинскую губернию». Документ передбачав започаткування розведення культури хмелю на території Російської імперії при допомозі чехів – висококласних спеціалістів у цій галузі [171, с. 16]. Для цього чеським переселенцям Волині дозволялось негайно, без особливих поліцейних свідоцтв про лояльність приймати російське підданство. Вони могли або приписуватись до селянських общин і волостей або утворювати власні. Щодо релігії – чехи користувались свободою віросповідання і правом влаштовувати свою чеську церкву [164, с. 127].

Перша чеська колонія на Східній Волині (Житомирщині) була заснована 1870 р. у селі Зубівщина (нині Мала Зубівщина Коростенського району), друга 1874 р. – у Вільшанці, у Високому – 1878 р., у Зелениці – 1879 р., Крошня Чеська і Околек (сучасна назва Окілок) – 1880 р. Останні п'ять колоній були найбільшими у Житомирському повіті, вони були самостійними, окремими адміністративними одиницями, мали свого старосту. Інші колонії, зокрема Виногради та Плехова засновані 1890 р., Івановичі – 1892 р., Кручинець та Аліновка – 1893 р., Горбаші,

Городище та інші не мали адміністративної самостійності, були складовою частиною інших адміністративних одиниць [191, с. 3-4]. Тобто переселенців, які упродовж 1890-х рр. прибули до Житомирського, Овруцького і Новоград-Волинського повітів, не виділяли в окремі волості, як це відбулося з чеськими колоністами на Західній Волині, а зараховували до місцевих селянських громад [213, с. 173]. На відміну від перших п'яти колоній, ці колонії за національною ознакою були змішані: українсько-чеські – як Кручинець, німецько-чеські – як Плехова та Аліновка. У 1884 р. у приватній власності чехів знаходилося 34519 десятин землі, а також 1128 десятин – орендованих ґрунтів [191, с. 3-4].

Вже станом на 1868 р. у складі Острозького повіту Волинської губернії існувала чеська колонія Ядвоніно (нині с. Новолілка Хмельницької обл.), яка у міжвоєнний період знаходиться біля кордону Другої Речі Посполитої та перебуватиме в межах Шепетівської округи. Точних відомостей щодо заснування цього поселення не вдалося віднайти, проте залишилося два перекази старожилів. У відповідності до першого «... перший землю (ліс) в Ядвоніно купив німець Юнг, другий і третій чехи Долежав, Душплик. Три рідні сестри Зоїної баби Марії були за ними заможним. Долежав та Душплик померли до колективізації і поховані на кладовищі в Ядвоніно». Інша респондентка розповідала, що чехи прийшли в цю місцевість із східного боку. За плечима несли нехитрий домашній скарб і малих дітей. Жінка говорила, що чехи втікали в Острозький повіт від утисків німців. Поселенці вибрали місце для села на дюнному підвищенні, витягнутому по осі захід – схід, по краю правої заплави безіменного струмка. У той час, коли прийшли чехи, дана місцевість була поросла дубовим лісом. Колоністи вирізували і розкорчували дюну під поля, побудували хати, господарські будівлі [295].

Упродовж 1865 – 1867 рр. чехи з'являються на Київщині у поселенні Німецька Колонія, яке перейменовують на Чеську Колонію (з 1922 р. – Вишеград). Нині майже вимерле село знаходиться на території Макарівського району Київської області. За легендою, переселенці з Німеччини поселилися тут у 1740-

1760 рр., коли німецьким колоністам фаворит російської імператриці Анни Іоанівни Е.-Й. Бірон розпочав роздавати землі і маєтки в Україні. Колоністи мали тут кріпосних селян, які обробляли землю, вели інтенсивне скотарство. Після знищення кріпосного права у 1861 р. німці продали всі будівлі, майно і землю чехам [293].

Наприкінці 1870 – на початку 1880-х рр. дещо зменшилася хвиля еміграції з Чехії до України. Головними причинами цього визначалися труднощі у придбанні земельної власності та поширення на чехів військового обов'язку [295].

Окрім Волині чехи упродовж 1860-х рр. завдяки фінансовій допомозі царського уряду засновують поселення в Криму. Розраховуючи розбагатіти за короткий термін та повернутися на батьківщину, чехи з самого початку не об'єдналися. Але згодом, згуртувавшись, вони отримали земельні ділянки через Опікунську раду колоністів Півдня Росії в Одесі. Для заселення їм були рекомендовані державні землі Перекопського повіту, що залишився найбільш безлюдним після виходу з нього татар. Незважаючи на несприятливі кліматичні умови та труднощі при обробці ґрунту, чехи погодилися оселитися в перекопських степах і зайнятися благоустроєм занедбаних татарських господарств. Перша група чеських переселенців у 1863 р. у складі 70 сімей (145 чоловіків та 157 жінок) розмістилася в залишеному татарами селищі. Загалом господарство чеських переселенців у Перекопському повіті поступово приходило до ладу й могло б надалі зміцнитися, якби не занадто часті неврожаї зернових культур упродовж декількох років, які змушували колоністів неодноразово звертатися до губернської влади з проханням про матеріальну допомогу. Це збільшувало борг чехів перед державою та не дозволяло їм зміцнити своє господарство [185, с. 68].

Унаслідок того, що звернення чеських жителів Таврійської губернії до Департаменту Міністерства державного майна з приводу збільшення земельних наділів з 10-15 до 30 десятин на одну особу було відхилено, частина мешканців

кримських колоній у 1869 р. (90 сімей у складі 207 осіб) переселяється до Мелітопольського повіту, де вони засновують поселення Чехоград [111, с. 10].

У Херсонській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. виникли нові чеські колонії. Переселенці чехи-євангелісти з польського міста Зелова заснували 1870 р. тут колонію Мала Олександрівка (нині село входить до складу Подільського району Одеської області). 1900 р. чеські переселенці також створили невеличке селище Кінський Загін. 1905 р. виникла колонія Богемка (на сьогодні село перебуває у складі Врадіївського району Миколаївської області). 1912 р. з'явилися Сиротинка (тепер с. Веселинівка Березівського району Одеської області) та Новосамарка (нині – с. Новосамарка Окнянського району Одеської області) [286, с. 327]. Сиротинку заснували чеські родини Златнікових, Гортових, Швейдарових, Янчікових, Манкових. Деякі сім'ї переселилися з Волині, інші прибули із Зеленого Яру біля Миколаєва. Оскільки земля поблизу перебувала у власності поміщика Сиротинського, а за 8 кілометрів знаходилося назване на його честь село, де проживав цей пан, то своєму поселенню чехи вирішила дати ту ж назву. З приводу назви Сиротинки, існувала ще одна точка зору: всі чехи, що виїхали з колонії Богемки, стали стосовно рідного села «сиротами». У радянський час село кілька раз перейменовувалося. Упродовж 1923 – 1930 рр. воно називалося Чехославія, а протягом наступного десятиліття Чехія [276]. Що ж стосується Новосамарки, то це поселення заснували чехи з Самарської губернії, які там оселилися на початку ХХ ст., але прийшли на Південь України через важкий клімат [286, с. 327].

Як бачимо, в Україні переселенці з Чехії отримували землі здебільшого у Волинській губернії, а також у Придніпров'ї та Криму. А от на Поділлі с. Голендри виявилось єдиним чеським анклавом – південним відгалуженням так званих «волинських чехів». Та спочатку, у 1791 р. тут заснувала поселення група німецьких колоністів. Члени її належали до конфесії менонітів, тож свого часу вони мусли залишити батьківщину через релігійні переслідування й осісти на

східному узбережжі Балтійського моря, а потім перебралися на багатші землі. Колонія стала заможною і впродовж наступних десятиліть підтримувала тісні економічні зв'язки з навколишніми господарями. Указ Олександра II про загальну військову повинність поставив їх перед ультимативним вибором: або скоритися або залишити Російську імперію. Більшість колоністів обрала друге. У 1874 р. вони рушили на батьківщину. Однак угіддя довго не пустували. У жовтні того ж року оформлюється купча, унаслідок якої вони перейшли до нових власників – товариства чехів у складі 108 чоловік та 96 жінок. Чеська громада облаштувалася і зростала. Лише протягом 1885 – 1888 рр. до неї зарахували ще 63 членів з числа колишніх австрійських підданих. Станом на 1890 р. у колонії налічувалося 57 домогосподарств, де проживали 139 чоловіків і 127 жінок. Жителі 40 дворів прийняли православ'я, 4 коливалися і лише 13 відмовилися зректися батьківської віри. 17 листопада 1890 р. в чеських Голendraх зібрався сільський схід, більшість учасників якого були уже православними. Вони подали клопотання про перейменування поселення в Миколаївку «в честь Його імператорського височества наступника цесаревича великого князя Миколи Олександровича». Навесні клопотання задовольнили, щоправда, назвавши село Миколаївським. Нинішню назву воно отримає пізніше, уже за більшовицької влади, яка так і недогледіла, що на карті залишилося село, назване іменем страченого царя [196, с. 45].

З часів еміграції чехів в Україну, з'явилося покоління чехів, яке не знало батьківщини, проте історична пам'ять про неї упродовж міжвоєнного періоду зберігалася: народжені на українській землі чехи говорили чеською мовою, дотримувалися традицій, читали чеську літературу, багато хто з них здобув освіту в Чехії [278, с. 114].

Згідно всесоюзного перепису населення, який відбувся 17 грудня 1926 р. в СРСР мешкало 27,1 тис. чехів з яких 25,1 тис. вважали рідною мовою чеську. У європейській частині СРСР проживало 24,9 чехів, з яких 22,8 тис. володіло

чеською. За даними цього ж перепису в Україні мешкало 15905 чехів за національністю (0,05% від загальної кількості жителів УСРР) і 14828 чеськомовних осіб. 12276 чехів були селянами (76,5% від загальної кількості чеського населення УСРР), які формували 2965 господарств [292, с. 57]. Решта – 3629 осіб були жителями міст. Коли нове покоління чеських селян ставало чисельнішим і розпочинало вимагати своєї частки в управлінні господарством (як землеробським, так і ремісничим) – цю молодь здебільшого направляли до міста [193, с. 125].

У відповідності до положень Ризького миру з Польщею, який був укладений 18 березня 1921 р. радянська Україна залишала за собою 28 тис. км² територій, що у часи існування Російської імперії входили до складу Волинської губернії. Україна отримала усі землі Житомирського, Заславського і Староконстянтинівського повітів, 97% Новоград-Волинського, 90% Овруцького, 53% Острозького, 7% Кременецького і 1% Ровенського. Тут мешкав 21% чеського населення усього волинського регіону [292, с. 57]. У результаті більшовицької окупації кількість чехів в Україні на початку 1920-х рр. істотно зменшилась. Густота чеських колоній на Волині не була щільною. В окремих районах відсоток чеського населення ледве сягав 4% [304, с. 113]. Попри це більшість чехів радянської України жили у північно-західній частині республіки. У цілому тут мешкало 9301 чехів, з яких 2041 – в Коростенській окрузі, 1721 – у Шепетівській, 1835 – в Бердичівській та, найбільше, 3704 – у Волинській окрузі [286, с. 292]. На території останньої адміністративно-територіальної одиниці в межах Володарського району мешкало 103 чехи (0,2% від населення району), у Держинському районі – 226 осіб (0,7%), в Іванківському та Коростишівському – 44 особи (0,1%), у Мархлевському – теж 44 особи (0,1%), у Новоград-Волинському – 68 осіб (0,1%), у Потівському – 164 особи (0,4%), у Пулинському – 1090 осіб (1,7%), Радомишлівському – 63 особи (0,1%), Мар'янівському – 81 особа (0,2%), Черняхівському – 1697 осіб (3,1%), Ярунському – 77 осіб (0,2%), у

Житомирі – 269 осіб (0,3%) [239, с. 111]. Зазвичай у чеських поселеннях жили не лише чехи. Так, на території Крошенської сільради Черняхівського району Волинської округи у поселеннях Нова Крошня, Хутір Хінчанка та Крошня Чеська мешкало 667 чехів, що становило 68,2% від усього місцевого населення, а у селах Високочеська Колонія, Виногради та Горбаші, що входили до складу Високочеської сільради того ж району мешкало 562 чехи (90,2%) у 1926 р. і 505 чехів (91,5%) у 1930 р. [49, арк. 38, 72; 62]. Найбільше чехів Шепетівської округи мешкало у Славутському районі – 639 осіб та у Плужинському – 789 осіб. З 150 жителів Козятинської сільради, Козятинського району Бердичівської округи лише 103 були чехами, а з 1260 мешканців Миколаївки того ж району чехами були 669 осіб. З 130 жителів Куманівської сільради Махнівського району Бердичівської округи до чеської національності зараховували себе 84 особи [45, арк. 18, 20]. Досить часто чехи мешкали у німецьких поселеннях. Наприклад, станом на 13 травня 1925 р. у поселенні Слобідські Голендри Плужанського району Шепетівської округи мешкало 412 осіб з яких 366 були німцями, а 17 чехами. Місцеві чехи разом з мешканцями села інших національностей у повсякденному спілкуванні використовували німецьку мову, а вдома говорили чеською [11, арк. 103].

За радянської влади чехи мешкали також на Київщині. У червні 1919 р. в село Чеська Колонія, Макарівської волості Київського повіту був командирований Центральним Комітетом Чехословацьких комуністичних груп Росії – України агітатор О. Муха для обстеження поселення. О. Муха засвідчив, що в Чеській Колонії нараховувалося 28 дворів, в яких проживало 260 осіб, з них 60 дітей [285, с. 407]. Також на Київщині у цей час існувало ще три чеських поселення – Пухів, Лани та Бобрівська Ферма, де разом мешкало 284 чехи [286, с. 410]. Згідно архівних матеріалів у 1926 р. в Київській окрузі мешкало більше ніж 1800 чехів, зокрема у Вишеграді – 276 осіб, Бобрівській Фермі – 250 осіб, у Ланах – 45 осіб, у Пухові – 244 осіб та у Києві – 984 осіб [162, с. 171].

Чеське населення Півдня України становило: в Мелітопольській окрузі – 809 осіб (0,12% від загальної кількості), 10 селянських господарств; Одеській окрузі – 238 осіб (0,06%), 55 селянських господарств; Херсонській окрузі – 250 осіб (0,05%), 49 селянських господарств; Запорізькій окрузі – 44 особи (0,01%), 11 селянських господарств.

На Мелітопольщині у радянський час чехи мешкали в селі Чехоград. На базі цього поселення була утворена чеська сільська рада. Серед населення Чехограда більше 60% осіб були чехами. Усе населення Чехоградської сільради 1929 р. становило 1187 осіб. 1938 р. в сільраді нараховувалося 1024 особи. У самому Чехограді 1926 р. населення досягло 860 осіб, 1938 р. – скоротилося до 512 осіб, 1939 р. кількість мешканців становила – 458 осіб. Крім чехів у Чехограді мешкали росіяни – 31 особа, українці – 26 осіб, а також представники інших національностей [286, с. 348-349].

Чеське поселення Кінський Загін знаходилося в Качкарівському районі Херсонської округи й належало до Борозенської сільської ради. Відповідно до перепису населення 1920 р. на території цього поселення мешкали 155 осіб, у 1924 р. – 165. У Кінському Загоні мешкало виключно чеське населення. У поселенні нараховувалося 28 селянських дворів, а наприкінці 1920-х рр. їх чисельність збільшилася до 35 [286, с. 350].

На Одещині чехи мешкали в містах, передмісті та сільських місцевостях. За даними перепису 1920 р. в Одеській губернії було зареєстровано 1430 чехів. У самій Одесі нараховувалося 588 осіб. В Одесі знаходилася велика кількість колишніх військовополонених. Тут же розташовувалися основні державні відомства, які ухвалювали рішення про надання чехам посвідок на проживання. Крім військовополонених в Одесі за різних обставин (пошук роботи, оздоровлення) опинилася значна кількість цивільних чехів. Серед них були музиканти, чоботарі, селяни-землероби, робітники. Чеське населення Одещини розподілялося таким чином: у Балтському повіті мешкало 271 особи, у

Вознесенському – 125 осіб, в Одеському – 70 осіб, у Первомайському – 317 осіб, у Тираспольському – 59 осіб. До 1923 р. чеське населення Одеси скоротилося до 263 осіб, 1926 р. воно становило 253 особи. Отримавши в Одесі посвідку на проживання, чехи оселялися в сільських місцевостях Одещини і Херсонщини. На зменшення кількості чехів вплинув червоний терор початку 1920-х рр. [286, с. 351].

Згідно перепису населення 1920 р. на Миколаївщині мешкало 406 чехів, зокрема, у Миколаєві – 55 осіб. А вже у 1923 р. в Миколаєві перебувало тільки 34 чеха. Інші мешкали в Єлисаветградській, Миколаївській і Херсонській округах. 1926 р. в Миколаєві залишилося 18 чехів, у Миколаївській окрузі – 61. У містах Миколаївщини нараховувалося 36 осіб, у сільській місцевості – 25. По районах Миколаївської області чеське населення розподілялося таким чином: Очаківський – 1, Полтавський – 26, Новоодеський – 2, Новобузький – 24 особи. На початку 1920-х рр. чехи з Одещини на постійне місце проживання переїздили до Миколаївщини. Серед прибулих значна кількість була колишніми військовополоненими австрійської армії, які під час Першої світової війни опинилися на території Російської імперії. Після встановлення радянської влади вони виявили бажання оселитися на Півдні України, а пізніше – стати громадянами СРСР [286, с. 352].

На початку 1920-х рр. у Катеринославській губернії чехи мешкали як у містах, так і сільській місцевості. Усе чеське населення Катеринославщини станом на 1920 р. складало 189 осіб (у Катеринославі – 64 осіб). Як і в XIX ст., упродовж 20 – 30-х рр. XX ст. на Дніпропетровщині чехи не мешкали в етнічно відособлених поселеннях. Вони жили окремими сім'ями в містах і селах разом з представниками інших національностей [286, с. 353].

Невдовзі після проголошення більшовиками у 1923 р. курсу на коренізацію, в Україні у місцях скупчення населення етноспільнот розпочалося створення національних адміністративно-територіальних формувань, які мали стати

інструментом наближення ідеології правлячої партії до поліетнічного народу. У широкому сенсі національні ради, що були складовою частиною адміністративно-територіальної структури республіки виступали базовим осередком радянської влади як такої [251, с. 230].

Вважаючи, що створення на базі чеського поселення національної сільради зможе стати вагомою підставою для надання низки переваг його жителям, чехи надсилали запити до ЦКНМ щодо організації низових адміністративно-територіальних одиниць. Так, мешканці хутора Петково-Мануїльський Вовчківської сільради Розважівського району 23 вересня 1925 р. надіслали письмове звернення до ЦКНМ у якому висловили бажання створити чеську національну сільраду, зазначивши при цьому, що громада поселення складається із 215 чехів, 42 українців та 272 поляків. Проте не на всі звернення чеських громад з приводу створення власних національних сільрад вищі органи влади надавали ствердну відповідь. Зокрема, посилаючись на замалу кількість чеського населення у колонії Пухів Розважівського району та хуторі Бобровська Ферма Хабенського району на Київщині ЦКНМ відмовила у створенні національної сільради.

Опираючись на той факт, що сільрада Вишеграду, яка знаходилася на Київщині, складалася з українців, німців і чехів, чеське населення цього поселення, у середині 1920-х рр. порушило перед представниками влади питання про виділення їх хутора у самостійну одиницю з національною сільрадою.

Обговорюючи цю проблему на засіданні Бюро нацменшин Київського губвиконкому 7 квітня 1925 р., один з його співробітників на прізвище Гулько зазначив: «Чеські інтереси в місцевій сільраді повністю забезпечені, оскільки там чотири члени від чехів і голова ради теж чех, тому у виокремленні чеської сільради немає жодної необхідності. Крім того, формально немає можливості відкрити там сільраду тому, що у Вишеграді налічується всього лише 276 душ чехів». І все ж у 1925 р. перша у Київській окрузі чеська сільська рада була створена у селі Вишеград [162, с. 178].

Становище національних рад і районів у радянській країні, як виявилось, було доволі суперечливим. Чехи, подібно до інших національних меншин, швидко зрозуміли, що створення національних адміністративно-територіальних одиниць відбувалося в інтересах держави, а не населення, яке входило до їх складу. Населення національних сілрад за своїми соціальними ознаками швидше становило опозицію владі, аніж її опору [251, с. 230]. Національні ради були штучними утвореннями, мало пов'язаними з повсякденним життям селянства. Їхня робота зводилася до листування з районним керівництвом і виконання його розпоряджень. Населення фактично не брало участі в їхній діяльності. Застосування класового принципу при доборі голови й секретаря не завжди вело до обрання гідних кандидатур. Відомості про пияцтво, рукоприкладство, моральний розклад, лиходійство сілрадівської верхівки були непоодинокими. До влади потрапила значна частина осіб, які на новій посаді вели себе ганебно, використовуючи службове становище для особистого збагачення [251, с. 232]. Відсутність злагодженості дій у нижній ланці державного управління пояснюється незадовільним рівнем знань сільського керівництва. Так, навчальний курс з підготовки секретаря національної ради тривав усього один місяць. Зокрема, для пояснення соціально-економічних питань особами, які претендувала на посаду сільського голови, розробники курсу відводили 16 год., на розкриття проблем «радянського будівництва» – 40 год., вивчення мови національної меншини – 35 год., української мови – 2 год., опанування діловодства – 16 год. Крім цього, з двома групами, до складу кожної з яких входило 25 осіб, викладацький персонал мав провести семінарські заняття загальною тривалістю 72 год. [20, арк. 23].

Якщо у 1924 р. було створено лише 4 чеські ради, то станом на 1 жовтня 1925 року в УСРР діяло вже 13 чеських рад, причому 11 з них на Східній Волині: по чотири у Волинській і Коростенській округах, дві – у Шепетівській, одна – у Бердичівській. Ще по одній чеській раді було утворено у Київській та Вінницькій округах. Зокрема, на території колишньої Волинської губернії, що

розформувалась, поряд із польськими, та німецькими сільрадами було організовано такі чеські сільради: Антонівська, Дідовогорська (Шепетівська округа), Околопська, Високо-Чеська, Чесько-Крошнянська (Волинська округа), Гуго-Марятинська, Малинська (Коростенська округа) [1; 260, с. 58]. У 1929 р. відбулося незначне скорочення чеських рад, їх стало 12 [41, арк. 34]. Загалом на території чеських сільрад мешкало 61,3% чеського населення УСРР [42, арк. 43].

Поліетнічний склад населення України у сукупності з економічною руїною початку 20-х рр. ХХ ст. визначили надзвичайну складність і внутрішню суперечливість розвитку соціально-економічних процесів у країні, а тому призвели до їхнього критичного загострення. Початок політики коренізації в Україні був ознаменований вибухонебезпечним загостренням міжетнічних відносин, безпосередньою основою якого було катастрофічне погіршення умов господарювання й економічного відтворення майже всіх етнічних меншин республіки. Більшовики розуміли, що від того чи підтримають їхню владу національні меншини, значною мірою залежить утвердження їх влади в Україні, адже на її території проживало понад 6 мільйонів етнічних меншин.

Надзвичайно важкими були умови життя й праці етнічних спільнот. Уряд республіки мав якось реагувати на них, намагаючись гармонізувати суспільні відносини. В цих умовах проголошення політики коренізації виявилось напрочуд своєчасним [286, с. 395].

Для українських чехів була характерна двомовність – використання в родинному спілкуванні рідної чеської мови, та широке вживання місцевої говірки української мови у процесі комунікації з оточуючим населенням [154, с. 128]. 95% чеського населення України володіли рідною мовою, 80% – ще й російською та українською [191, с. 9]. Проте існували села, де значна частина населення знала лише чеську мову. Так, діти Малої Зубівщини розмовляли лише чеською мовою. Унаслідок цього постраждав місцевий вчитель, який був звинувачений радянською владою в тому, що нібито «забороняв дітям говорити українською та

російською мовами як в школі так і вдома» [273, с. 233]. Протягом десятиліть перебування чехів за межами своєї батьківщини мова, якою ті спілкувалися між собою, під впливом оточуючого населення зазнала певних трансформацій [148, с. 112].

Проживаючи на спільній території, в межах одного села або міста, етноспільноти переймали елементи матеріальної та духовної культури, чим збагачували та доповнювали власну [109, с. 79]. Не були виключенням з цього правила і чехи. Вони підтримували з місцевим населенням дружні відносини. Чехи одружувалися на українських жінках, на запрошення відвідували українські сім'ї на свята, приймали участь у хрестинах та похоронах. Чеські музики були частими гостями на українських весіллях [109, с. 80].

Отже, чехи унаслідок економічної нестабільності на батьківщині у другій половині XIX ст. та на початку XX ст. розпочали переселятися до України. Тут мігранти очікували на покращення свого матеріального становища за рахунок отримання земельних ділянок. Приваблені обіцянками царського уряду, які стосувалися надання податкових пільг, представники етноспільноти створили компактні сільські поселення на Волині, Поділлі та Півдні України. Чеська меншина відзначалася комунікабельністю про що свідчить тісне спілкування з українцями. Наслідком встановлених зв'язків стало швидке засвоєння чехами мови своїх сусідів. Після приходу до влади в Україні більшовиків відбулася руйнація найбільшого (волинського) анклаву чеської меншини. Він був розділений кордоном радянської України з Другою Річчю Посполитою. Заг्राючи з етноспільнотами, більшовики створили мережу національних сільрад, які декларативно мали сприяти забезпеченню національні потреб чехів, а насправді виконували функції, що перебували у сфері інтересів комуністичної партії.

2.2. Громадські та сімейні відносини у повсякденному житті українських чехів

В уявленні чеської етноспільноти «свій» – це чех-господар, який дбає про свою землю і родину, вмілий землероб і ремісник, роботящий, писемний чоловік. «Чужий» – це українець, поляк, єврей, німець. Він інший, не такий як чехи (німець – замкнений, суворий; українець – безгосподарник; поляк – пан). Образи «свого» і «чужого» наділялися чехами певними ментальними ознаками, які дозволяли відрізнити себе від інших етнічних груп, що вело до створення в уяві колоністів власного образу, збереженню історичної пам'яті про батьківщину, ціннісних уставлень, культурних традицій та звичаїв, мови – те, що відрізняє певну етнічну групу і формує її ідентичність. Спосіб життя чехів мав захисний характер, завдяки чому чеським громадам вдалося швидко інкорпоруватися у поліетнічне середовище України, зберігши при цьому у співпраці із оточуючим соціумом власну окремішність [278, с. 112]. Чеські поселення оточували більш крупні соціальні, етнічні та конфесіональні спільноти. Таким чином, відбувався постійний процес як поглинання чеською громадою зовнішніх культурних стереотипів, так і її вклад у спільні для інших національних меншин та власне українців етностабілізуючі процеси [121, с. 74].

Принцип поділу на «своїх» і «чужих» крім того, що зміцнював національну ідентичність чеської діаспори в Україні, інколи відігравав деструктивну роль, зокрема у її стосунках із навколишнім населенням. Особливої гостроти конфронтація могла набути, коли мова заходила про доступ чехів до матеріальних ресурсів та контроль над ними. Для більшості чехів неабияку матеріальну цінність мала земля. Тому на ґрунті вирішення питань землекористування між жителями поселень виникали конфлікти, що набували ознак міжнаціональної ворожнечі. Тут доречно навести приклад типового непорозуміння, в основі якого перебувало земельне питання. «Як Вам вже, мабуть, стало зрозуміло, що в нашому чеському

хуторі залишився лише я із своєю родиною. Нещодавно до нас поселилася одна німецька і одна російсько-чеська сім'я. Німці, що мешкають у сусідньому хуторі мріють про те аби позбавитися ще й мене, щоб наш хутір потрапив до їх рученят», – наприкінці 1925 р. скаржився у листі до ЦКНМ чеський селянин Ф. Елінек, що мешкав у хуторі Зелений Яр Троїцького району Первомайської округи. Ф. Елінек продовжував: «Справа в тому, що 1920 р. землеміри відрізали нам землю, кожному хутору окремо, тобто чехам окремо і німцям окремо. Цього року, коли наш хутір залишило дві чеські сім'ї, то німці відібрали в нас найкращу землю, спираючись на те, що в них з'явилися новонароджені. Мене наділили тією ж кількістю землі на горі, яку ніколи не орали. Реакцією на моє невдоволення стало твердження німців, що їх є більшість, як вони захочуть так і буде. Яка ж це справедливість. У той час, коли нас позбавляють землі, то один з них – Гільд Фрідріх щорічно продає 4, 6, і навіть 8 десятин землі, інший же Фіхтнер Гейнріх ще жодного разу не сплатив хоча б половину об'єму податку, говорячи, що лише дурні платять радянській владі» [21, арк. 125].

Чеські селяни мали низку спільних для усіх сільських спільнот ознак: духовно були пов'язані із землею, бажали бути активними членами місцевої сільської громади, надавали великого значення сім'ї та одруженню, як необхідному кроку на шляху до економічного благополуччя, виявляли бажання жити поруч з родичами, поділяли думку про успадкування майна за чоловічою лінією, для селян було характерним протиріччя між прив'язаністю до землі і місцевого життя та необхідністю виробляти товарну продукцію [247].

В Україні традиційні обшинні організації припинили своє існування на початку колективізації. До своєї ліквідації вони залишали помітний слід у соціально-економічних відносинах на селі [135, с. 42]. Усі чеські селяни, які мали садиби входили до складу общини, що здійснювала контроль за поведінкою своїх членів. Адже найбільш дієвим засобом охорони порядку всередині общини була громадська думка, яка регулювала поведінку у відповідності з існуючими

традиціями. Думка сім'ї, родичів, найближчих сусідів, поселення в цілому і комплексу навколишніх поселень – була регулятором поведінки, що здійснював постійний неопосередкований вплив на формування і збереження традиційних поглядів та дотримання норм моралі. У повсякденному спілкуванні, під час колективних робіт і свят регулярно демонструвалися норми поведінки, засуджувалися або зазнавали корекції відхилення від них [121, с. 74]. Моральні імперативи, які регулювали життя сільської громади і передавалися від одного покоління до іншого, часто були більш жорсткими, ніж найсуворіші правові норми. У селянському дворі, в сім'ї та общині здійснювалися різноманітні соціальні функції: виробництво й споживання, відносини власності, соціалізація й суспільні зв'язки, моральна підтримка й взаємодопомога. Навички ведення господарства, принципи спілкування й соціальної організації селянин пізнавав там, де народився, тому настільки важливим для нього було зовнішнє середовище. Воно формувало його світогляд і психологію, диктувало норми поведінки, закладало основи життєвої орієнтації. Селянське життя було складно влаштованою системою соціальних взаємодій, реалізацією багатьох способів поведінки, практик, стратегій і мікростратегій сімейного рівня, соціальних мереж взаємодопомоги й взаємозалежності [202, с. 142]. Громада відповідала за злочини, скоєні на її землі. У випадку крадіжки її члени відшкодовували збитки потерпілому. Обов'язком общини був ремонт доріг, чистка криниць, ставків, які належали селу, а також піклування за школами [165, с. 148].

Для вирішення різноманітних проблем у чеських поселеннях скликалися загальні збори громади (сходи). Рішення ухвалювалися з урахуванням думки більшості. Сходи вирішували різні господарські справи сільського співтовариства. Основними питаннями для обговорення на зборах були перерозподіл землі, сівозміна, у період «воєнного комунізму» форми розверстки, її кількість, а з уведенням непу характер оподаткування тощо [112, с. 124]. Вирішення на сході громадою низки питань, які стосувалися того чи іншого її члена залежало

головним чином від його репутації в общині, яка значною мірою залежала від володіння трудовими навиками. Поряд з репутацією окремої особи в громаді, а частково і за її межами формувалася і доволі стійко зберігалася репутація сімей, що нерідко успадковувалася. Повсякденне життя громади надавало достатній обсяг інформації для формування суджень про кожного її члена. Значення громадської думки чітко усвідомлювалося селянами. Загалом будь-яке помітне зібрання у поселенні могло слугувати тлом для апеляції до суспільної думки [121, с. 74-75]. Радянська влада, для того аби зламати селянську ментальність, намагалася обмежити общинне самоуправління виключно внутрішніми господарчими, головним чином поземельними справами та підпорядкувати його сільським радам [200, с. 38]. Своєрідною альтернативою традиційним зборам общини стали зібрання членів сільської ради, яких обирало місцеве населення з числа кандидатур, що здебільшого пропонувала влада. Так, у 1930 р. у засіданнях Крошенської сільради, що знаходилася у Черняхівському районі Волинської округи у середньому приймало участь трохи більше 50 осіб, 10-15% з яких були жінками [49, арк. 39]. Натомість громада протистояла більшовицьким соціалістичним перетворенням. Вона об'єднувала різні майнові категорії сільського населення. Заможний селянин, якого більшовики позбавляли права голосу на виборах до рад, міг обирати і бути обраним до громадських органів управління [135, с. 46].

На основі громад чехи не просто створювали, а ще й реєстрували у держави товариства, які мали опікуватися матеріальним благополуччям своїх членів та плекати національну самобутність. У січні 1922 р. в Чехограді було організоване чеське товариство «Союз південноруських чехів і громадян чесько-словацької раси». Це товариство мало спеціальний статут, який регламентував його роботу. До товариства входили тільки чехи. Завданнями даного об'єднання були: підтримка та розвиток серед чехів національної культури, освіти, сільського господарства, промисловості, споживчої кооперації. У товаристві існувала

спеціальна ревізійна комісія, яка перевіряла його роботу і складала річні звіти. Товариство виконувало на артільних началах роботи за договорами з урядовими та іншими установами, з приватними особами, приймало замовлення, купувало продукти, отримувало сировину, розподіляло нормовані продукти між членами товариства [112, с. 129].

Як і серед українців, у чехів досить поширеними були різні форми громадської трудової взаємодопомоги при будівництві і трудовістких роботах (на зразок української толоки) [213, с. 181]. Колективна праця сприяла обміну конкретними виробничими прийомами між членами громади та формуванню суспільної думки, завдяки якій відбувалося виокремлення найкращих робітників [121, с. 73]. Намагаючись зберегти свою етнічну общину, чехи наймали на роботу збіднілих односельців, таким чином даючи їм роботу і забезпечуючи себе робочою, нехай дорожчою, силою [278, с. 112]. Для чеської громади була характерна співучасть сусідів, друзів, рідні, а також кумів, як в тяжких випадках (похоронах), так і в проведенні національних обрядів, забав, хрестин, весіль [99, с. 110]. Проте соціальна нерівність і приватновласницькі інтереси дедалі більше впливали на різні сторони громадських відносин. Зокрема, заможніші члени общини менш охоче надавали допомогу односельцям та не завжди відгукувалися на запрошення збіднілих членів громади взяти участь у спільному відзначенні родинних та календарних свят [176, с. 24].

Попри це у кожній чеській громаді були особи, що користувалися значним авторитетом та довірою серед односельців, до них зверталися за порадою або допомогою у лиху годину. Селяни були вдячні таким людям, а тому намагалися їх підтримувати навзаєм.

У середині 1920-х рр. у селі Мала Зубівщина Коростенської округи заможний німець на прізвище Шпек збудував добротний будинок. У селі він жив з дружиною та двома дітьми, але сім'ю спіткала біда. Сталось так, що діти

захворіли на дифтерію та померли. Подружжя Шпеків, не витримавши тяжкого горя, вирішило продати будинок та залишити село.

Спочатку знайшовся покупець з іншого села, однак чехи Малої Зубівщини не могли погодитися на те, щоб незнайома їм особа стала власником найкращої житлової будівлі села. Вони запропонували купити будинок вельми шанованому члену громади О. Врабцеві. Чоловік працював у кузні, займався домашнім господарством та наймався до заможних людей на підробітки. Ще О. Врабець цікавився різноманітною літературою, полюбляв читати газети, унаслідок чого став дуже обізнаною особистістю на селі. Так О. Врабець став авторитетною людиною на селі, а до його думки розпочали прислуховуватися більшість односельців. Селяни збиралися та радилися в О. Врабця, обговорювали сільські новини, проблеми, разом шукали вихід із різноманітних ситуацій. Проте, О. Врабець відмовився від пропозиції придбати будинок, оскільки не мав необхідних коштів. Тоді відбулися загальні збори селян на яких було вирішено спільно допомогти купити О. Врабцеві, як казали місцеві жителі, «шпекову» будівлю.

Односельці попросили тестя О. Врабця, аби той умовив зятя взяти ці гроші у селян, при цьому запевнивши, що вони мають до нього довіру і будуть чекати доти, доки він зможе їх повернути.

Прошло декілька місяців і родина О. Врабця переїхала у новий дім, а ще через деякий час О. Врабець зміг розрахуватися із всіма своїми боргами, що ще більше підвищило його авторитет серед односельців [85, с. 24-25].

Традиційна оцінка в історичній літературі селянства національних меншин, як переважно заможного, що складалося тільки з «куркулів», була успадкована з дореволюційних часів коли воно ще не зазнало виразної соціальної диференціації, а його колонії відзначалися, порівняно з українськими поселеннями, більш високою господарською культурою та добробутом. Насправді чеське селянство в результаті приходу більшовиків до влади значною мірою втратило властиві йому

ознаки національно-соціальної єдності. Під масовим тиском класової політики властей на початку 1920-х рр. зменшилася кількість заможних, рентабельних господарств – носіїв традиційних форм національного життя [146, с. 116-117]. У цей час чеські господарства значно підупали, тому майнове розмаїття чеських громад наблизилося до середньостатистичних у країні [260, с. 128].

Неп знову запустив маховик соціального диференціювання населення чеських поселень. Матеріальний достаток більш підприємливих родин розпочав зростати швидше за добробут сімей, які не мали змогу впоратися із спадком пореволюційних економічних негараздів. Тепер не скільки від розміру земельного наділу (більшовики намагалися забезпечити дотримання рівних умов при перерозподілі земельних ресурсів), як від інтенсивності виробництва, а отже й кількості вирощеної родиною сільськогосподарської продукції, залежав її авторитет серед односельців [148, с. 112]. Наявність нерівномірного розподілу статків між дворами усередині чеських громад протягом 1920-х рр. засвідчують такі статистичні дані: на території Високочеської сільради Черняхівського району Волинської округи мешкало 20% бідних чеських родин, 44% – середнього достатку та 36% – заможних [49, арк. 72]. Мешканець с. Крошня Чеська на прізвище Фортелко, згадуючи про розкуркуленого односельця Шпателка, засвідчив факт існування у поселенні у період непу майнової нерівності: «У нього було молотиш цілий день, з тебе дух вимотає і дасть лише 30 копійок» [78].

Соціальна та майнова диференціація, що існувала у чеському середовищі протягом значної частини 1920-х рр. у більшості випадків все ж не ставала порушником гармонії общинного життя населення чеських поселень – багатші як і раніше допомагали біднякам, а тому користувалися у селі загальним авторитетом. Так, коли в колонії Антонівка на початку 1929 року відбулися вибори до рад, то кандидатуру Немця на голову ради підтримали як заможні господарі, так і бідняки, і навіть члени КНС [260, с. 60].

Майнове розшарування чеського населення зазнавало динамічних змін пов'язаних з дією чинників, які визначали соціальне обличчя сільських громад до та після розкуркулення і колективізації. Під час усупільнення землі чеська сільська громада зазнала докорінної трансформації: старі «знатні» особи, що мали у своїх руках багатство мімікрували, а то й просто зникли з кону сільського життя. Громади намагалися прилаштуватися до викликів, які ставило перед ними життя. Швидко адаптуватися до нової соціальної реальності вдалося чеським громадам південної України. Це було пов'язано із високим рівнем згуртованості жителів поселення. Як видається, міцність зв'язків забезпечувала релігійна приналежність місцевого чеського селянства до протестантизму. Жителям Богемки після колективізації вдалося зберегти традиційну громаду. У селі виникла подвійна система соціального управління – поряд із офіційним колгоспним керівництвом продовжувала виконання традиційних функцій община, яку очолював староста (дедичко) та релігійний діяч [193, с. 129].

Упродовж міжвоєнного періоду головним завданням чеської сім'ї (так само як і родин, що формували представники інших національностей) традиційно залишалася репродукція. Тому, попри вплив модернізаційних чинників на формування в радянській Україні первинних соціальних структур, головним елементом, який скріплював стосунки між членами родини була не плинна любов, а тривала солідарність, обов'язок прийти на допомогу будь-якому членові сім'ї в часи кризи, незалежно від емоційних почуттів. Головним елементом одруження було те, що забезпечувало виживання, переважно – земля [119]. Шлюб вважався свідченням порядності людини, її морального обличчя й матеріального статку. Погляди на нього визначались економічно-правовими умовами життя та моральним обов'язком. Адже лише одружившись, хлопці та дівчата ставали повноправними членами сільської громади та мали рівне з усіма право голосу. Неодружена молодь, навпаки, сприймалася селянством як суспільна аномалія, відхилення від норми [163, с. 64].

Серед чехів існували традиції дошлюбного спілкування молоді – це, насамперед, форми дозвілля просто неба, притаманні й українцям – «вулиці», «музики», «вечорниці», та суто чеські, коли дівчата й жінки збиралися готувати придане молодій – «на пір'я» [154, с. 128].

Обряд весілля був простим. На весілля запрошували розпорядника цього дійства – «толмача». Перед весіллям багато жінок збиралися готувати, пекли калачі. Біда була тому чоловікові, який потрапляв на кухню. Його вимащували сиром, повидлом. Як тільки виймалися з печі перші калачі – їх відразу розбирали жінки, у яких дочки «на виданні» – як з'їсть то незабаром вийде заміж [162, с. 179].

На весілля чехи запрошували багато гостей. Адже участь всього колективу села у важливій сімейній події символізувала громадське схвалення шлюбу. В чеській громаді зберігався звичай приносити продукти харчування («приданки») у родини, де готувалися до весілля. Кожен приносив подарунок для проведення застілля або продукти для майбутньої подружньої пари (нареченій приносили додому масло, цукор, борошно, мед, горіхи, напої) [99, с. 131]. На відміну від українського, на чеське весілля не можна було прийти без запрошення, тому гостям, як своєрідну візитку, видавали невеличкі гілочки з білою стрічкою [213, с. 180]. Запрошення на весілля міг здійснювати молодий у супроводі коня, якого святково прикрашали стрічками, дзвіночками, килимом. У с. Малинівка весілля грали і взимку. Сучасники згадують про процесію молодих, дружок і музик на кінських упряжках серед снігових кучугур. Дорогою молодь співала пісень. Хлопці та дівчата, що перебували з нареченими вистрибували з возів і грали в сніжки [99, с. 132].

Традиційне чеське весілля поділялося на три цикли: передвесільний, власне весільний і післявесільний. Передвесільна обрядовість включала сватання, умовини, заручини, випікання короваю і дівич вечір. Власне весілля складалося із запросин, обдарування, посагу молодих, розплітання коси, розподілу короваю,

перевезення посагу. Післявесільний цикл присвячували вшануванню батьків молодих, прилученню невістки до родини чоловіка [154, с. 128]. Головна функція більшості обрядових дій була спрямована на благополуччя і добробут майбутньої родини [213, с. 179].

Саме весілля у чехів відбувалося вдома, перед домом та у храмі. В обряді брали участь усі присутні. Під звуки скрипки та народних інструментів гості прославляли подію, пов'язану з зарученням, бажали щастя, здоров'я та продовження роду. Основну роль у проведенні весілля відігравали вибрані молодими особи: старший молодець, старша та молодша дружки, весільні родичі, свідки та хрещені. Звалася на пораду з боку нареченого та нареченої молодь і для поради запалювалася свічка. Радилася до того часу поки не згорала свічка, яку запалили наречені. Молодь перед домом співала пісні, в'язалися букети з розмарином для гостей, гучно грала музика. Перший весільний день за давнім звичаєм був у вівторок і весілля продовжувалося тиждень. Пізніше весілля почали призначати в суботу чи неділю. У перший весільний день всі вставали надто рано. Дівчата вбирали з піснями наречену, кухарки і сусіди приправляли їжу і всі чекали гостей. До столу подавалися страви. Кожна страва оголошувалась з піснями та різними забавами. Між тим проводились розлучення з родичами, відпрошення у батьків та благословення молодого, молодої. Зав'язувались хустки, молодих переймали по дорозі й багато іншого [99, с. 110-111]. Етноспецифічною рисою чеського весілля можна вважати обряд читання старшим сватом наказів молодим (вінч), які мають характер моральних настанов та регулюють обрядово-правову послідовність весілля [213, с. 179]. Закінчувалося весілля через тиждень взаємним відвідуванням родичів молодого і молодої, що вважалося зближенням двох родів. У найближчу неділю після укладання шлюбу родичі збирались на дружній обід до батьків нареченої, який завершував весілля [99, с. 135].

Поступово цикли традиційного чеського весілля скорочувалися, а то й взагалі зникали. Така доля спіткала розваги перед весіллям («розвеселки»), обряд

прощання нареченої з подругами та батьками, приїзд нареченого до нареченої, купівля-продаж нареченої. Весілля позбавлялося численних магічних дій – відлякування від наречених злих духів, випікання і розрізання весільного короваю, підмітання нареченою порогу хати нареченого, звичаю оплакування нареченої, що мало сприяти багатому врожаю. За сприяння радянської влади було запроваджено ритуал одруження у сільраді. Зв'язок з етнічною традицією у весільному обряді чеських поселенців відслідковувався у національних танцях, піснях, стравах, у збереженні деяких елементів старовинних обрядових дій, що втратили свій колишній зміст і сприймалися як ігровий символічний елемент [258, с. 52-53].

Перш ніж аналізувати відносини між членами чеського подружжя слід зупинитися на розгляді універсальної міфоритуальної системи взаємин між чоловіком та жінкою усередині традиційної сім'ї. Основу цієї системи визначають соціальні відносини домінування та експлуатації, що встановлюються між представниками протилежних статей, а також система уявлень про існування схожих форм розподілу у предметному та практичному середовищі, що примусово зводить їх класифікацію до опозиції чоловічого і жіночого. Унаслідок цього окреслена система постійно стверджується та набуває легітимності завдяки дії тих практик, які сама ж визначає та легітимізує. Оскільки в межах офіційної таксономії з жінками асоціюються такі якості як «внутрішнє», «вологе», «низьке», «зігнуте», «постійне», тому вони сприймають як властиві виключно їм домашні турботи, – внутрішні і приховані, навіть невидимі та соромні, такі як виховувати дітей і рости тварин, але також і значну частину робіт, які пов'язані з водою, травою, зеленню (прополка та догляд за городом), молоком, деревом, а також найбрудніших (переносити гній), наймонотонніших, найтяжчих та найпринизливіших. Чоловіки ж, що займають полюс «зовнішнього», «офіційного», «публічного», «правильного», «сухого», «високого», «переривчатого», привласнюють собі ризиковані, швидкі та видовищні дії. До них належать різання скоту, оранка, жнива та інші дії, що порушують звичайний

перебіг життя і змушують користуватися виготовленими за допомогою вогню інструментами [101, с. 293-294]. У традиційному суспільстві жінки неминуче відтворювали подобу, яку для них сконструювали чоловіки. Таким чином створювалася ілюзія природного походження жіночої ідентичності, яку, однак, насправді сформувало оточення. Обґрунтування, яке виникло завдяки антиципаціям негативних упереджень, що перебували всередині соціального порядку і практик, які ці антиципації породжували і посилювали, розміщує чоловіків і жінок у дзеркальному колі, де безкінечно відображаються протилежні, але гідні для взаємного визнання подоби [101, с. 298].

Побутові відносини у селянській сім'ї визначалися характером матеріального виробництва в індивідуальному господарстві та були тісно пов'язані між собою [182, с. 131]. Сім'ю очолював господар, власник («хазяїн»). Ним вважався той, хто працював на землі, вільно розпоряджався вирощеною на ній продукцією, давав раду господарству [231]. Відповідальне виконання чоловіком і жінкою своїх обов'язків забезпечувало повноцінне існування сім'ї як соціального інституту. В умовах традиційного суспільства, коли виробництво і споживання були невіддільними від сімейного життя, суворий розподіл обов'язків був найраціональнішим способом організації праці. Уся робота в родинному господарстві була чітко розділена на «чоловічу справу» та «жіночу справу» [299, с. 143].

До низки робіт, що традиційно виконували жінки, належали: обробіток городу, допоміжні польові роботи, сівба, прополовання, жнивування, заготівля сіна, квітникарство; санітарно-гігієнічні заходи (прибирання, прання, миття посуду і т. д.), перша медична допомога членам родини, принесення в дім води; догляд і годування худоби та домашніх тварин; приготування їжі та переробка сільськогосподарської сировини; виготовлення ниток, полотна, пошиття одягу, вишивання; дрібна торгівля тощо [299, с. 144]. Крім того, жінка піклувалася про чоловіка і дітей [176, с. 24].

Чоловіки переважно виконували важкі фізичні роботи, а саме обробляли поле, возили дрова, їздили до млина, займались ремонтом, наглядали за кіньми [299, с. 144].

Спільно подружжя збирало врожай на полі (чоловік косив, а жінка в'язала). Жінка мала допомагати чоловікові у всьому, однак чоловік вважав для себе негожим виконувати якусь жіночу роботу і майже ніколи за неї не брався [176, с. 24].

Причиною порушень гендерного принципу розподілу праці могли стати непередбачувані обставини: відсутність довгий час або смерть одного з подружжя [299, с. 145].

У традиційному суспільстві матеріальний добробут родини напряму залежав від взаємовідносин подружжя. Ставлення до праці і побутові взаємовідносини відігравали важливу роль в досягненні економічних гараздів та панування здорової атмосфери в домі [299, с. 146].

У традиційній патріархальній чеській сім'ї найбільшою повагою користувалися люди похилого віку, з думкою яких завжди рахувалися. Існував звичай вставати, коли до будинку заходив старший чоловік, не палити в присутності батька та виявляти інші знаки уваги до старших, наприклад, називати їх на «ви» [117, с. 95].

Запровадження в життя більшовицького декрету про землю, згідно якого вона перерозподілялася за кількістю осіб у родині, незважаючи на стійкість старих сімейних засад, підривало одноосібну владу батька, спонукало до більшої самостійності і незалежності решти членів сім'ї. Характерна особливість сім'ї досліджуваного періоду – участь її членів, передусім молоді, в культурно-просвітницьких починаннях радянської влади, зокрема в акціях боротьби з неписьменністю, в організації трудової допомоги школам, лікарням, хатам-читальням, у створенні дитячих закладів і пропаганді їх роботи [176, с. 106].

Після здобуття влади в Україні більшовики почали запроваджувати політику «розкріпачення жінки», її залучення до сфери суспільного виробництва. Зусилля влади та активістів були направлені на те, аби відірвати жінок від домашньої діяльності та залучити до суспільної роботи. З метою підвищення ідейно-політичного та культурного рівня свідомості жіноцтва були створені жіночі ради, а також збори делегаток. На зібраннях закликали боротися із «темрявою», забобонами, неуцтвом, приниженим становищем жінки в родині. Для виконання поставленої мети широко використовувались різноманітні форми та методи агітації та пропаганди. Жінок залучали до участі в конференціях і зборах, де пропагувалися новий побут, нова обрядовість, а також нові форми співжиття [54; 299, с. 151].

У більшості чеських сімей продовжували зберігатися традиційна мораль погляди та патріархальні переконання, а пропаговані більшовиками нововведення викликали острах і рішучу незгоду. Особливо таке ставлення спостерігалось у великих родинах, де дорослі діти або ж молоде подружжя проживало разом із батьками. Емансипація жінки викликала невдоволення та осуд рідних, особливо старшого покоління [299, с. 156].

У деяких чеських поселеннях молодший син залишався в родині батьків навіть після одруження. У зв'язку з цим досить поширеним був звичай виманек – коли батьки віддавали оселю, землю і все господарство молодшому сину, а самі залишалися на його утриманні і жили в цій же хаті [213, с. 181].

Ще на початку 1920-х рр. при народженні дітей була присутня баба-повитуха. Та вже у 1930-х рр. у селах діяли акушерські пункти з ліжками для породіль. Незважаючи на це, унаслідок тяжких матеріальних умов, відсутності належного догляду, поширення різних дитячих хвороб, що часто переростали в епідемії, багато дітей помирало [176, с. 40].

Поштовх до створення мережі дитячих ясел та садків у місцевостях із компактним проживанням чеської меншин надала колективізація. Організація

додаткових дитячих закладів мала стати передумовою залучення максимальної кількості колгоспниць до участі у сільськогосподарських посівній та збиральній кампаніях [4, арк. 51]. Колгоспниці, які доглядали малюків віком до 9 місяців не залучалися до польових робіт. Аби мати змогу кожні три години годувати дитину грудним молоком, вони працювали у колгоспній кухні або пральні [3, арк. 65].

Надзвичайно оригінальним у середовищі чешок був звичай носіння жінками малих дітей, пов'язаними за спиною таким чином, щоб можна було вільно працювати [213, с. 181]. Аби не відривати матерів влітку від роботи на полі працювали колгоспні дитячі ясла, які були розраховані на декілька десятків дітей. Для них зводилися спеціальні будинки, які були відповідно устатковані пристосованими для дітей столами, лавами, вішалками тощо. У такому будинку розміщувалася кухня, де для дітей готували їжу. Біля будинку знаходилися доглянуті садки, де діти на повітрі мали змогу навчатися та розважатися [78, с. 114].

У традиційних чеських сім'ях дітям прищеплювали слухняність, повагу до батьків і старших за віком. Батька більше боялися, як суворішого й вимогливішого, до матері ж зверталися з різними болями і radoщами, йшли за допомогою і порадою. У старшому віці хлопці частіше ставали ближчими до батька, а дівчатка – до матері.

Любов і ласка до дітей поєднувалися з вимогливістю й вихованням у них поваги до праці, з прищепленням їм навиків до різних ремесел, нахилу до малювання, співів і гри на музичних інструментах [176, с. 40]. Дівчаток навчали готувати їжу, вишивати, вести домашнє господарство. Підрастаюче покоління брало участь у польових роботах. Зокрема, на Волині діти дуже рано вставали аби допомогти батькам зібрати хміль [191, с. 138]. Якщо молода особа проявляла лінощі, односельчани осуджували не тільки її, а в однаковій мірі й батьків за погане виховання [176, с. 43].

Звичаї і традиції завжди закріплювали досягнення у середовищі чехів та їх особистому житті. Вони були міцними соціальними засобами стабілізації взаємин, що утвердилися в суспільстві, закріплювали та легітимізували існуючий у певному часі стан речей, виконували роль соціальних механізмів в репродукції молоддю відносин, що були усталені за життя попередніх поколінь [175]. Тож, чеські діти наслідували сімейні традиції, звичаї, погляди, ставлення до різних явищ життя. Навіть у своїх розвагах вони часто відтворювали те, що спостерігали навколо себе. Насамперед «господарювали»: сіяли, косили, збирали хліб, варили обід, ставили хатинки з піску, робили човники, також влаштовували «весілля», «хрестини», «похорони». Проте для розваг діти, особливо з бідняцьких сімей, мали обмежений час. З раннього віку, привчаючись до діла, вони часто на свої незміцнілі плечі бпали не тільки посильні, а й важкі роботи: допомагали, як правило, доглядати менших братів і сестер, пасли худобу тощо [176, с. 43].

Трагічною подією у житті родини була смерть родича. Традиції та звичаї, що були пов'язані із похованням небіжчика, згуртовували членів сільської общини. У колоніях дотримувалися звичаю поминальних обідів у якому брали участь не лише родичі, а й односельчани померлого. Поховальні обряди не були сталі та зазнавали змін. Наприклад, один сучасник згадував: «Коли я приїхав сюди (мова йде про чеське поселення у Східній Волині) – домовину з небіжчиком, зазвичай, несли на кладовище на руках з музиками. Тепер такого немає» [191, с. 139]. Відвідуючи у пам'ятні дні поховання рідних, чехи застеляли могили скатертинами. Зверху ставили їжу: печених поросят, великі круглі булки, пляшки з горілкою, яку пили маленькими чарками. Кожну могилу освячував місцевий священик [295].

Таким чином, попри існування несприятливих зовнішніх впливів, викликаних політикою радянської влади, чеська спільнота України упродовж 20 – 30-х рр. ХХ ст. зберігала національні ознаки. Важливою соціальною структурою, яка забезпечувала їх відтворення була громада. У межах общини кожен чех почувався

захищеним, адже взаємозалежність членів громади передбачала регулювання поведінки селян та надання один одному допомоги. Соціальна диференціація, яка існувала серед чехів, за незначними винятками не ставала причиною конфліктів між бідними і заможними господарями. Однак, колективізація, що відбулася на межі 20 – 30-х рр. ХХ ст. зруйнувала общинний устрій чеської меншини України.

Протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст. чехи радянської України зберігали традиційні погляди на сім'ю. У відповідності до цих уявлень шлюб укладався для здобуття матеріальних ресурсів та забезпечення соціального захисту, що тісно пов'язувалося з народженням дітей. Шляхом залучення жінок до участі у суспільному житті радянська влада намагалася надати чешці рівний із чехом громадянський статус. Усупереч зусиллям влади, чеські жінки продовжували залишатися залежними від чоловіків, а тому й надалі виконували здавна притаманні їм господарські та родинні функції.

2.3. Матеріальна культура чеської меншини: харчування, одяг, житло

Харчування одна з базових потреб людини. Біологічна специфіка людини потребує постійного вживання тваринного білка і вітамінів. Тому головним джерелом калорій чеха-хлібороба був рослинний крохмаль (який містять борошняні страви), молоко та ферментовані молочні продукти. Чехи користувалися звичними способами приготування їжі: варили на пару та у воді, запікали, тушкували, смажили [199].

Харчування у чехів було досить різноманітним, а також залежало від майнового стану та господарської спеціалізації сімей. Так, менш заможні родини та сім'ї сільських ремісників вживали переважно овочеві страви, оскільки їсти м'ясо часто не мали змогу [165, с. 148]. Чехи відчували значно більший потяг до споживання якісних страв ніж їх сусіди (зокрема німці) [193, с. 124]. Вони їли багато овочів: картоплю, капусту, бобові. Традиційно чехи вживали полівки

(супи). Відрізнялися вони від українських тим, що готувалися без картоплі. Нудлові полівки – це супи з кльоцками, локшиною. Під час їх приготування локшину нарізували дуже дрібно. Додаючи у м'ясну прозору полівку нарізану тонкою соломкою картоплю чехи готували брамборову полівку, тобто картопляний суп. Оскільки у традиційному раціоні чехи надавали перевагу гороху, квасолі та чечевиці, кашу вони готували саме з цих подрібнених інгредієнтів або картоплі. [99, с. 111]. Деякі страви чехи запозичили в українців, наприклад, голубці та вареники [154, с. 128]. Під впливом українців чехи готували борщ, консервували перець, баклажани, помідори [213, с. 181]. Хліба порівняно з українцями чехи вживали менше. Тісто для його виготовлення замішувалося у спеціальній діжці – вошатці. Окрім, традиційно, хліба, дуже популярними серед чехів були інші борошняні страви. Зокрема, випікали білий петльований калач із борошна з родзинками. У неділю і на свята в кожній чеській родині, в тому числі й у найбіднішій, пекли пиріжки. Та найбільше чехи полюбляли кнедлики, які готувалися з м'якого тіста замішаного на дріжджах. Для їх приготування використовувалися нецичкі – дерев'яні форми до яких закладалося тісто. Як правило, для виготовлення кнедликів замішували прісне тісто, яке начиняли сливами, ягодами або повидлом, а потім варили у підсоленій воді [165, с. 148]. Перед подачею на стіл зварені кнедлики посипали маком та цукром або поливали маслом. Кнедлики могли бути картопляні або із сиром. У цьому випадку до них додавали зелень (капусту) та різні соуси: гоубовий (грибний), райський (томатний), сметановий, вопіцевий (кур'ячий) [99, с. 111]. Кнедлики з кислого тіста, зазвичай робилися без начинки і подавалися разом із відвареною з кмином капустою, підливою і смаженою свининою [165, с. 148]. Серед м'ясних продуктів чехи особливо полюбляли курятину та м'ясо іншої птиці. На Різдво запікалася гуска та готувалися свинячі битки [99, с. 111].

Поширеним було копчене м'ясо – буженина [154, с. 128]. Яловичину чехи вживали у значно меншому об'ємі. Чехи полюбляли готувати овочеві та фруктові

салати [165, с. 148]. Будь-яку страву чехи присипали всілякими приправами: кмином, майораном, корицею, маком, паприкою, ваніллю [193, с. 124].

Що стосується вживання напоїв, то чехи, як привило, використовували горілку для приготування різних алкогольних коктейлів. Один з її традиційних видів – коралка. Вона вирізнялася тим, що виготовлялася з джерельної води з додаванням різних трав, пахоців та настоїв. З давніх часів славилася національна горілка – гуралюнка. Ця горілка настоювалася на картоплі спеціальних рожевих сортів. Улюбленим чеським вином було сливовице, яке настоювалося на сливах та мало горілчану міцність [99, с. 111]. Проте, чехи рідко вживати міцні алкогольні напої. Навіть більше, вони засуджували пиття горілки, а тих хто нею зловживав називали п'яницями. Натомість чехи обожнювали пиво. За короткий час чоловіки та жінки могли випити 3-4 пляшки цього хмільного напою [225, с. 339]. Але пили його все ж не настільки часто як у Чехії. На сніданок чехи завжди готували ячмінну каву, а в багатших родинах – натуральну [165, с. 148].

Втамування спраги чи голоду, лише на перший погляд видається натуральним. Насправді воно у будь-якому разі нерозривно пов'язується з особливостями кулінарних засобів, що використовуються для приготування та споживання їжі, церемоніями та звичаями, згідно з якими чоловіки та жінки розсідаються навколо того місця, що призначене для споживання їжі. Їжа не лише перетравлюється. Перед тим як потрапити до рота, вона планується та продумується до найменшої деталі. Набуває тієї особливої якості, яку зазвичай називають «символічним значенням» [242, с. 35]. Тож, крім своєї базової ролі задоволення вітальної потреби організму, їжа у чеській національній культурі відігравала також неабияку символічну роль. Будь-яке спільне вживання чи невживання їжі вказувало на певний рівень взаємного прийняття, близькості чи відчуження людей. Спільна трапеза і певні страви були майже неодмінними компонентами будь-якого свята чи події життєвого циклу [199].

Коли чехів відвідували гості, ті разом із господарями сідали за довгий стіл, який був укритий скатертиною. На ньому уже знаходилися поки ще порожні тарілки та різні види борошняних виробів: булки, хліб, калачі та пироги. Обідали без закусок. Спочатку подавали суп. Після супу вносили м'ясо з підливою з хрону та сметани, два чи три види м'ясного відвару. Усі наступні страви, які ставили на стіл теж були м'ясними: курчата, гуска з капустою, печеня зі свинини з капустою, качка зі сливами, телячі битки, ковбаси.

По обіді чеські жінки зазвичай обмовляли своїх чоловіків за їх недоліки. Чоловіки, пихкаючи люльками, обговорювали господарські справи, грамотніші інформували товариство про політичні події [225, с. 339].

Ще навіть упродовж міжвоєнного періоду недостача їжі була нормою, а масовий голод трапився двічі. Достатньо було раптових заморозків, сильного граду чи засухи, щоб хронічне недоїдання переросло у справжній голод. За таких обставин природним було їсти все, навіть те, що у їжу не годилося. Дизентерія, тиф були вельми поширеними захворюваннями, що вражали осіб, які жили в умовах хронічного недоїдання та нестачі вітамінів [242, с. 112-113].

Під час голоду працездатні чоловіки залишали голодуючі сім'ї та йшли на пошуки заробітку і продуктів харчування у райони, що не були охоплені голодом. Поспішно продавалася худоба та майно для отримання коштів для купівлі хліба. В останню чергу продавалася дійна корова – головна надія сім'ї під час голоду та робочий кінь. Жінки, старі та діти займалися жебрацтвом. Члени селянської сім'ї, що залишалися в голодуючому поселенні використовували як їжу різну сурогати, рецепти приготування яких передавалися від одного покоління до іншого. Вживало м'ясо померлих тварин. Для годівлі робочого коня та корови часто розбиралися солом'яні дахи селянських будинків. Родичі намагалися допомогати один одному [200, с. 122].

Сільськогосподарські особливості, економічний розвиток чехів південних регіонів України значно відрізнялися від їхніх співвітчизників, що мешкали в

інших регіонах. На півдні були поселення, які в основному спеціалізувалися на вирощуванні зернових культур (пшениця, жито тощо). Повоєнні роки негативно позначилися на розвитку сільського господарства південноукраїнського регіону. Погодні умови 1921 р. несприятливо вплинули на засівання і збирання врожаю, значну частину якого було вивезено з України. Тож, чеське населення Півдня України спіткав голод. В офіційних документах зазначалося, що у поселенні Нова Маячка серед мешканців зростала кількість голодуючих, жителям загрожувала повна відсутність продуктів харчування до кінця 1922 р.

У зв'язку із зазначеною ситуацією від літа 1922 р. до лютого 1923 р. здійснювалася продовольча допомога чехам Півдня України. З харківських складів Чехословацької торгово-промислової місії в Україні щомісячно видавалося чехам Катеринославської губернії 675 кг борошна, 250 кг цукру, 75 кг рису, 75 кг проса, 50 кг макаронних виробів, 60 м'ясних консервів. До чехів Мелітопольського повіту, а потім далі на південь протягом 1922 р. потрапило 20 тис. кг борошна, надійшло 37 тис. кг різних круп, сало, маргарин, какао, пшениця та жито для посіву [140, с. 56-57].

Важку і довгу зиму 1932 – 1933 рр. сільське населення України пережило тільки завдяки прихованим запасам продуктів харчування [286, с. 295]. За вказівкою більшовиків відбувалися обшуки селянських будинків і дворів. Комуністи намагалися віднайти та реквізувати навіть мізерні запаси продовольства. Для пошуку схованок із зерном комуністи залучали бідніших селян, які за надану інформацію отримували частину виявленого збіжжя [245, с. 170]. У зв'язку з невиконанням плану хлібозаготівлі в 1932 р. у селах зачинялися магазини, колгоспники не мали змогу отримати виплати за відпрацьовані дні, як у натуральній, так і в грошовій формі. Село залишили не тільки без їжі, а й без палива, солі та сірників. Харчі можна було придбати тільки в обмін на золоті та срібні вироби у спеціалізованих магазинах «Торгсину», які знаходилися у містах [286, с. 295]. Коли катастрофічно не вистачало їжі, втамування голоду набувало

драматичних форм. Люди відкидали традиції та звичаї споживання їжі і накидалися на неї без будь-яких ознак тієї обережності (повільно наблизитися, понюхати), що притаманна процесу харчування за звичайних умов [242, с. 37].

Чеські селяни були позбавлені основних джерел харчування – хліба й картоплі. Адже більшовики вилучили посівне зерно та картоплю, яка зберігалася для саджання. Чехи змушені були харчуватися сухофруктами та червоними буряками, а з цукрових буряків варити сироп [286, с. 295]. Коли закінчилися мізерні запаси їжі, які вдалося приховати від членів «хлібних комісій» люди ловили мишей, їли кору дерев та варили листя [245, с. 174]. Жителі села Сиротинівка, яка упродовж 1930-х рр. мала назву Чехи, намагалися приховати залишки їжі. Мешканка села з прізвищем Седлачкова пригадувала: «Те, що ми мали (кукурудзу та картоплю), тато ховав у свинарнику. Вишукували вилами все, що можна з'їсти, забирали й полиці та горшки, свиней, корів, все. Рятувалися самі й рятували дітей, як могли. Собак їли і траву. Із щавлю ми пекли коржики. Пекли такий тягучий хліб... І не знаю, з чого, з якихось рослин, чи що» [277]. У Вишеграді на Київщині до Голодомору було 25 дворів, в яких проживало 80 осіб, а після залишилося 15 дворів і 56 жителями у них. У селі від голоду померло 24 людини [162, с. 181]. Голодуюче населення чеських сіл змогло вижити лише завдяки своїм домашнім тваринам. Від голодної смерті чехів рятували корови. Цікавим фактом історії села Миколаївка на Вінниччині є те, що у період 1932 – 1933 рр. у селі з голоду не померла жодна людина, бо члени громади турбувалися, щоб кожен двір мав корову-годовницю – «голендерку» [196, с. 46]. Голодомор 1932 – 1933 рр. не зачепив село Ядвоніно Ізяславського району Вінницької області. Його населення проживало у прикордонній з Польщею зоні, а тому мало деякі пільги і забезпечувалося продовольчими і промисловими товарами [295]. Під час Голодомору 1932 – 1933 рр. вдалося також вижити усім чехам Малої Зубівщини Коростенського району Київської області. У 1932 р. всю Україну через дощове літо спіткав великий неврожай. Поля та грядки були залиті водою і все

посаджене зіпсувалося. Збитковим став цей рік і для колгоспу в Малій Зубівщині, оскільки збереглися лише ті насадження, які знаходились на горбах та інших підвищеннях. Оскільки держава того року, незважаючи на неврожай, встановила завищені норми хлібозаготівлі, то колгосп був змушений здати майже все зібране зерно. Селянам Малої Зубівщини вдалося вижити, лише завдяки роботі в колгоспі, оскільки кожному колгоспнику щодня видавалися одна буханка хліба та обідня порція їжі. Для маленьких дітей були організовані ясла та садочки. Їх харчування безкоштовно забезпечувалося колгоспом. Ті люди, які раніше не дуже хотіли працювати в колгоспі, тепер радісно погоджувались на будь-яку роботу, аби було чим перекусити. На складах, кухнях і в бухгалтеріях здійснювався пильний нагляд за видачею продуктів харчування та їх використанням [85, с. 27]. Для чеських селян ситуація з продуктами харчування відчутно покращилася лише у 1934 р., коли можна було придбати їжу хоча б у містах [286, с. 295].

Національні елементи в одязі чехів України домінували майже до початку ХХ ст., хоча водночас в крої основних його частин вже тоді запанувала мода міського типу. Національний костюм одягали лише діти і молодь на різні громадські урочистості. Очевидно це пояснюється тим, що переважна більшість чеських переселенців прийшла з промислово розвинених регіонів Чехії, де вже побутував загальноєвропейський костюм [213, с. 179].

Основними частинами жіночого костюму була біла сорочка, короткий ліф-корсаж, широкі спідниці (інколи їх вдягали кілька) і фартух, який захищав одяг від забруднення. Жінки також вдягали скромні плаття, зазвичай з напівкоротким рукавом. У якості головних уборів жінки використовували чепчики та платки, дівчата – пов'язки, стрічки [199]. У будні чеські чоловіки вдягали просте вбрання, яке було виготовлене з полотна або іншої дешевої тканини. Чоловіки носили хромові чоботи, вдома капці без задників, а в сльоту видовбані з дерева черевики [165, с. 148]. Вони також ходили в костюмах з камізельками [295]. У неділю чоловіки вдягали сорочки з твердими комірцями та краватками, жінки шерстяні

плаття або спідниці та блузки. Особливо старанно і вишукано одягали дітей. Різниця в соціальному стані виявлялася у тканині, прикрасах, кількості одягу [165, с. 148].

Поступово набуваючи рис загальноєвропейської моди, одяг чеських переселенців, як буденний, так і святковий, протягом міжвоєнного періоду продовжував відповідно до звичаїв прикрашатися вишивкою та мереживом [301, с. 12]. На Поліссі жіночі сорочки оздоблювали скромним монохромним орнаментом, тоді як сусідні українці – виключно поліхромним [213, с. 179]. Найбільше традиційних ознак збереглося у весільному костюмі нареченої, який складався з білої спідниці та блузи того ж кольору. Його обов'язковим атрибутом була біла квітка з блакитною стрічкою, що прикріплювалася на грудях з лівого боку [258, с. 52].

Повсякденні турботи позбавляли чехів належним чином слідкувати за чистотою свого буденного одягу. Про це опосередковано свідчать спогади, які залишила жителька села Миколаївка на Вінниччині: «Був у селі пастух, сирота, який пас людських корів. Роки були важкі, голодні. Вранці він збирав по селу людських корів і з надією дивився на кожную господиню, може йому щось винесе поїсти». Тільки одна чешка з крайньої хати завжди пригощала його куснем хліба. «Та чешка була завжди у чистому фартуху, він все дивувався, що фартух у неї чистий», – виразно зазначала у спогадах мешканка Миколаївки [86, с. 38]. З наведеної розповіді стає зрозумілим, що пастух, який, ідучи від одного до іншого двору та забираючи при цьому до череди корів, мав змогу порівнювати зовнішній селянок. І щоразу його увагу привертала чистота фартуха жінки, яка виявляла до нього милість. Якщо, за словами очевидиці, сироту вразила ця деталь, можемо дійти висновків, що одяг інших господинь – був забрудненим.

Чехи жили у містах та селах, які вже існували до їх переїзду в Україну або у заснованих ними ж на землях колишніх панських маєтків. На території Волині чехи-колоністи будували свої господарства на земельних ділянках, які переважно

купувалися у польських землевласників. Більшість чеських поселень регіону зберігали місцеві українські або польські назви [109, с. 80]. Так, чеське поселення Бобровська Ферма на Київщині завдячувало своєю назвою сусідньому українському селу Бобри [148, с. 112]. Коли колоністи засновували свої поселення поблизу або у межах українських сіл, утворюючи окремий квартал (вулицю), то до існуючої назви додавався привласнюючий прийменник «чеський» (наприклад, Крошня Чеська) [109, с. 80]. Географічне розташування чеських колоній визначалося наявністю родючих ґрунтів, а також близькістю комунікацій (шосейних та залізничних доріг). Чехи воліли засновувати свої поселення не лише поблизу транспортних шляхів, а й навколо адміністративних, торгівельних та промислових центрів. Це відрізняло чеські поселення від, наприклад, німецьких колоній, які простягалися уздовж другорядних доріг [278, с. 110-111]. Деякі чеські поселення розташовувалися на пагорбах [148, с. 115].

На Східній Волині поміж українськими селами чимало знаходилося чеських колоній, частина яких увиразнювалася двохповерховими, а то й триповерховими будівлями, переважно громадського призначення [199, с. 38]. Чеське поселення складалося із кількох десятків дворів, що розташовувалися на двох-трьох вулицях [148, с. 112]. Будинки стояли не лише в ряд, утворюючи вулицю, а й могли бути розкидані полем [148, с. 115]. Та загалом, для чеських поселень було характерне планування саме вуличного типу [258, с. 52]. Вулиці були прямими, широкими. Вони мали цегляні або дерев'яні тротуари. Чеські села в Україні нагадували типові для Чехії поселення, у яких будинки за певним планом групувалися навколо площі [165, с. 146]. У центрі чеського поселення знаходилася громадська споруда – місце збору колоністів, де вирішувалися справи облаштування поселень, господарського життя тощо [278, с. 111]. У кожному чеському селі знаходилася крамниця наповнена різними товарами (навіть аптечними); один або два шинки, у яких щонеділі чоловіки збирались для того аби випити кухоль пива та поговорити. В окремих великих селах були власні пекарні та м'ясні лавки. Будинок,

розташований фронтом до вулиці, разом з господарськими спорудами, обов'язково з садом та городом, завжди огорожувався парканом. Земельні ділянки господарів були за селом [165, с. 146]. Але не скрізь. Подекуди, окремі двори знаходилися на значній відстані один від одного, оскільки їх оточували поля [292, с. 59].

У 1930-х рр. у зв'язку з колгоспним будівництвом виникла потреба у реконструкції сіл. Необхідно було спорудити громадські будівлі, а також колгоспні господарські та культурно-побутові центри. Архітектори розроблювали проекти перебудови старих і будівництва нових сіл, які відповідали б курсу радянської держави на усунення корінних соціально-економічних та культурно-побутових відмінностей між містом та селом [182, с. 132]. Тому після колективізації радянська влада вдавалася до спроб перебудови чеських поселень, що мали хутірський тип планування. Адже під час переселення до України кожна чеська сім'я осідала поодаль від сусідів, тому й окремі двори у чеському поселенні не розташовувалися компактно, а були розкидані по всій його багатогектарній площі «чеських володінь» [274, с. 14]. Особливістю сільського житлового будівництва в Україні упродовж 1930-х рр. стало те, що селянські сім'ї розпочали споруджувати будинки ближче один до одного, та так, щоб їх фасад був звернений у бік вулиці [143, с. 103]. Цю загальну для України тенденцію домобудівництва запозичили також і чеські колгоспники. У передвоєнний період за постановою РНК жителів села Миколаївки Козятинського району Вінницької області було переселено на одну «соціалістичну» вулицю. Протягом року було зруйновано 115 старих хатин і збудовано таку ж кількість нових будинків [186, с. 26]. З математичною точністю і симетричністю розпланували нове селище, громадські будівлі, сади жителі Малої Зубівщини Коростенського району Житомирської області. Нові будиночки селян струнко стали вздовж паралельних, прямих і широких вулиць, було створено єдиний центр і окремо – колгоспний двір. Також було споруджено приміщення тваринницьких ферм, стайні, токи, зерносховища,

пожежне депо, кузню, стельмашню. Крім того, на громадських засадах та за кошти колгоспу було споруджено магазин, клуб, будинок сільської ради, дитячі ясла. До кінця 1930-х років зникло старе чеське поселення хутірського типу, а до нового селища переселилися десятки чеських та українських сімей з навколишніх сіл [274, с. 14].

Житловий будинок здавна виконував захисну функцію – оберігав його мешканців від природних сил і ворогів. Будинок був не просто матеріальною оболонкою життя, а й наповнював його духовно. З будинком співвідносилися всі найважливіші категорії світобачення людини. Для людей було важливо організувати житловий простір, так, щоб він був наповнений життєвими благами: ситістю, теплом, безпекою [292, с. 59].

Житлові будівлі чеські селяни зводили власноруч за активної допомоги родичів, сусідів або навіть жителів усього села. Високі ціни на хміль у 1924 – 1927 рр. сприяли тому, що чехи Східної Волині змагалися між собою в будівництві нових житлових будинків і господарських споруд [286, с. 293]. Попри трагічні наслідки Голодомору, особливо викликані ним тяжкі демографічні втрати, зібрані упродовж міжвоєнного періоду співробітниками радянських установ статистичні дані засвідчують збільшення кількості житлових будинків у чеських поселеннях протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст. Згідно здійснених у той час офіційних підрахунків, у Чехограді в 1920-х рр. знаходилося 121 хатина, а вже станом на 1939 р. їх налічувалося 156 [112, с. 121]. Ймовірно, нові житлові споруди були зведені напередодні розкуркулення та колективізації, але після їх початкового обліку, що, як видається, здійснювався в першій половині 20-х рр. ХХ ст. Не варто залишати поза увагою також і традиційне пояснення феномену збільшення кількості будинків – демографічне зростання. Під час перепланування наприкінці 1930-х рр. низки чеських поселень радянська влада заохочувала переселятися до них навколишніх селян. У чеському селі Ядвоніно Ізяславського району Кам'янець-

Подільської області 1938 року у 8 господарствах були зведені хата, хлів і клуня, а в 14 – хата і хлів [295].

Звичайне житло українських чехів зберегло у собі ознаки як традиційного чеського будинку, так і набуло нових характеристик, притаманних будівлям навколишніх мешканців. Для спорудження житла чехи використовували природні будівельні матеріали: дерево, камінь, глину, солому [199, с. 38]. Чехи споруджували будинки, які мали прямокутну витягнуту форму [278, с. 111]. Відповідно до наявності місцевих матеріалів, на Східній Волині хатини були цегляні та зрубні, тоді як на Півдні України стіни будинків чехи зводили з «батіни» – висушених на сонці великих вальків-блоків, що були виготовлені з глини і полови або природного каменю – ракушняка. В обох випадках, імовірно під українським впливом, невдовзі набула розповсюдження практика обмазки і побілки зовнішніх та внутрішніх стін будинку [213, с. 178]. Згодом деякі господарі розпочали фарбувати фасади будинків. Для цього вони зазвичай використовували фарби яскравих кольорів (синій та зелений) [258, с. 52]. На Півдні України чехи економно використовували під час спорудження дому деревину, дефіцит якої був однією з головних ознак цього степового регіону, а звідси: підлогу стелили із замісу глини та коров'ячого гною; вікна не мали рам, оскільки скло просто вмазували у стіни. Дах чехи робили двосхилим. Вкривали його спочатку соломою та дерном, а пізніше – дерев'яними дошками та глиняними ташками на зразок черепиці [301, с. 12]. Вкривали житлові будинки також листовим металом, з'єднання і кріплення якого виконувалося за допомогою подвійного стоячого фальцу. Матеріалом покрівлі слугувала жерсть – тонкий листовий метал товщиною 0,8-0,9 мм, покритий оловом. Елементи чеських будівель мали особливе значення з точки зору естетики, наприклад, лучкова надвіконна перемичка, використання якої є характерною ознакою чеського зодчества, виконувала також декоративну функцію [219, с. 11].

У більшості випадків житло у чехів було просторим, світлим, сухим і теплим. Адже наявність у житлі цієї сукупності ознак позитивно впливало на стан настрою мешканців будинку, бадьорило та підвищувало їх працездатність. Натомість збіднілі чехи – власники темного, вогкого і холодного помешкання, можливо, самі того не розуміючи, не поспішали додому, частіше ніж власники затишних будинків перебувати у пригніченому стані, що негативно впливало на їх працездатність, навіть призводило до пияцтва. Таке житло ставало джерелом інфекцій, тому його мешканці потерпали від недуг [80, с. 11].

Житлові будинки чехів у залежності від майнового стану власників були двох типів – «статки» (statek) і хати – «бараки» (barak) [165, с. 147]. Згідно цього поділу житло заможних чехів могло складатися із двох, трьох та навіть чотирьох кімнат, кухні та комори. У межах одного чеського поселення були й житлові будинки, які мали два приміщення – кухню з глиняною підлогою та кімнату з дерев'яною підлогою, яка слугувала вітальнею та спальнею [292, с. 59]. Оскільки у чехів як і серед інших слов'янських народів житлові приміщення за своїм призначенням поділялися на буденні та святкові, то основу чеського помешкання становила парадна кімната (светлице, зала) поруч з якою знаходилася кімната у якій власники житла перебували більшість часу (спална або ложниця) [213, с. 176]. Всередині будинку стіни білили вапном, оклеювали шпалерами. На стінах посередині між вікнами були прикріплені картини, фотографії членів сім'ї і родичів, портрети чеських історичних діячів, вишивки з повчальними текстами та добрими побажаннями [165, с. 147; 292, с. 59]. Вікна чехи прикрашали квітами і фіранками [280, с. 202].

Передня кімната, де господарі приймали гостей, зберігала традиційний інтер'єр. У селянських житлах розміщувалися добротні саморобні різьблені дерев'яні меблі, які були розставлені так: у передній частині кімнати стояв стіл, накритий гаптованою скатертиною та мережевими серветками, уздовж стін

простягалися ослони; на ліжку, що було приставлене до глухої стіни лежали покладені одна на одну подушки [258, с. 52].

У спальні стояли великі дерев'яні ліжка з перинами та великими подушками, стояли одна або дві шафи для одягу та білизни. Якщо у родині були маленькі діти, у кімнаті ставилася залізна або дерев'яна колиска на гнутих ніжках, яку зручно було колисати. На вікнах зеленіли кімнатні квіти і висіли білі занавіски. Підлогу, переважно пофарбовану, вкривали килимами домашнього виготовлення [165, с. 147].

Важливою складовою чеського будинку була піч, яка використовувалася не лише для приготування їжі, але і для обігріву житлового приміщення. Важкою повсякденною домашньою працею було опалення житла у зимовий період. Опалювальний період тривав з початку листопада до березня. Для опалення будинку використовувалося найрізноманітніше паливо: не лише дрова, а й висохле бадилля картоплі, соняшнику, кукурудзи. Найпоширенішим видом палива був гній, так звані коров'яки, які заготовляли заздалегідь у літній період. Селянська сім'я, яка мала корів, пересічно за зиму спалювала 800 кг такого палива [235]. Особливістю чеського житла, на відміну від українського, зокрема у Східній Волині, були опалювані сіни, тобто піч своїм устям виходила в сіни [213, с. 176].

У Приазов'ї чеські будинки мали дві печі, а поза домом розташовувалася ще й літня кухня [301, с. 12]. Значну частину часу родина перебувала у хатній кухні. Тому їх робили просторими. У кухні стояла довга залізна плита на високих ніжках з духовкою, так званий шполгерт. Плита з'єднувалась з комином довгою залізною трубою, яка обігрівала всю кухню [165, с. 147]. Досить часто плити та грубки були обкладені кахлями. У коминах печей знаходилися вмуровані залізні прутки, до яких підвішували для коптіння сало, м'ясо, ковбасу [295]. На кухні стояли шафи і полиці для посуду, який переважно був мідним та емальованим. Кожна річ мала своє місце. Кухонні меблі – стільці, лави, стіл – фарбували масляною світлою фарбою. На кухні не лише готували страви, – це було місце, де родина збиралася

гуртом, тут обідали, відпочивали, розмовляли, займалися рукоділлям. Тому чеська господиня особливо дбала про чистоту на кухні: щодня мила підлогу теплою водою та вичищала щіткою [165, с. 147].

Опис інтер'єру чеської хатини, який наприкінці 1920-х рр. залишив мешканець села Малинівка на Житомирщині цілком узгоджується з тим, що нам вдалося встановити на основі інших джерел: «Внутрішній вигляд кожного житла досить приємний, хоча вже відчувається українізація в стилі. В кожній кухні є піч, здебільшого – цегляна, яка додає затишку під час інтимних вечірок, негоди та в осінні дні. Біля вікна стоїть стіл, який використовується здебільшого для їжі. У кожного на стіні побіля плити є полиця з кухонним посудом тощо. У кухні здебільшого – долівка. У другій, великій кімнаті, яка править за вітальню і спальню, підлогу викладено дошками. Звичайно на стіні, між вікнами та за буфетом, розвішано портрети членів родини та близьких родичів [148, с. 115].

Для чеських жител характерним було поєднання виняткової практичності предметів побуту та їхнього естетичного оформлення. Це забезпечувало максимальний комфорт для творчої діяльності. Живучи в атмосфері, яка створювала необхідні умови для універсалізації особистості, чеські діти охоче займалися ремеслами та шкільними науками. Тут кожен член родини оволодівав навиками різноманітних ремесел, а також грою на музичних інструментах – улюбленою справою кожного чеха [193, с. 123].

Конструкція чеських будинків була прилаштована до господарських потреб їх власників. Особливістю чеського домобудівництва на Волині було те, що поверх вікон по периметру споруди йшло мереживо круглих віконць. Це – вентиляційні продухи, які давали можливість провітрювати горище, де дбайливими господарями обладнувалися сушарки і зібраний хміль доводився до потрібних кондицій [171, с. 17]. Конструкції будинків волинських чехів передбачали також існування так званого «причіпку», який господар дому також використовував для сушіння на них хмелю.

Вийшовши з будинку, чеський селянин потрапляв у двір. Під ним слід розуміти комплекс житлових і господарських споруд, які були центром селянського господарства. Саме у дворі селянська родина здійснювала низку найрізноманітніших господарських робіт, без виконання яких було немислиме саме існування селянського господарства як самостійної господарської одиниці. Тут людина народжувалася, проходило її життя, з хати і двору проводжали в останню дорогу небіжчика. Селянський двір був складовою та невід'ємною частиною поселення. Це був первинний осередок мешканців села з його соціально-побутовою інфраструктурою та реаліями проживання. Своєрідна соціально-побутова інфраструктура селянського двору віддзеркалювала можливості господаря, сім'ї, її здатність ефективно вести господарство [235, с. 63, 138].

У чеській садибі зазвичай житловий будинок був пов'язаний із приміщеннями господарського призначення, у яких знаходилася худоба, птиця, розташовувалася майстерня тощо [280, с. 202]. Господарська частина була більша за житлову і поділялася на кілька відділень для перебування у них різних тварин – коней, корів, свиней, а також мала комору для зберігання корму й господарських речей. До житлової частини приміщення вхід був знадвору, а до стайні – два входи: один – внутрішній з сіней, другий – зовнішній, що було дуже зручно для догляду за худобою, особливо взимку. Будівлі для худоби, які зазвичай зводилися із каменю та були вкриті черепицею, всередині зберігали тепло. Під будинком знаходився льох, де зберігали картоплю, овочі.

Задля урахування усіх господарських потреб чехи зводили такі присадибні будівлі: хліви, клуні, кам'яні погребі, льодовні, майстерні. У дворі стояла стодола для збіжжя, і майже у кожному подвір'ї була криниця [165, с. 147]. Чехи традиційно виводили свій будинок з квітником до вулиці, а господарські споруди розташовували позаду житла, так само як і ділянки землі, сад, город [280, с. 202]. Якщо до колективізації на подвір'ї для зберігання збіжжя, обов'язково повинна

була стояти клуня, то в часи колективного господарювання ця будівля втратила своє призначення. У господарствах біля хати залишився тільки хлів для великої рогатої худоби і свиней [295].

Отже, на столі у чехів переважали страви національної кухні серед яких найуживанішими були кнедлики (борошняні вироби) та полівки (супи). Під час Голодомору чехи вдавалися до споживання сурогатів. У повсякденному житті чехи носили одяг фабричного крою. Традиційний одяг чехи використовували зрідка, під час свят. чехи жили переважно у відокремлених поселеннях частина з яких була хутірського типу, що їх наприкінці 1930-х рр. радянська влада розпочала перебудовувати на села з прямими вулицями. Чеські будинки зазвичай мали кілька кімнат, інтер'єр яких доповнювали меблі домашнього виробництва. У дворі розташовувалися господарчі споруди, частина яких могла знаходитися під одним дахом із житловим будинком.

Висновки до розділу 2

Принаджені обіцянками уряду самодержавної Росії отримати великі земельні наділи, чехи масово розпочали переселятися до України в останній третині XIX ст. Упродовж п'ятдесяти років чехам вдалося заснувати значну кількість поселень на Волині. Небагато чеських колоній виникло також на Півдні України. Після приходу до влади більшовиків більша частина чеських поселень опинилася у складі відновленої Польської держави. Ті, які залишилися на території підрадянської України, після проголошення коренізації розпочали за вказівкою «згори», об'єднуватися в межах національних сільрад, які створювалися більшовиками задля встановлення кращого контролю за поліетнічним населенням країни.

Чеській меншині, завдяки замкненому сільському способу життя, вдавалося зберігати свої етнонаціональні ознаки та відстоювати матеріальні інтереси

спільноти. Інститут громади, який існував у її середовищі, охороняв унікальну самобутність представників чеського народу в Україні. Громада регулювала відносини між її членами, надавала їм допомогу та здійснювала контроль за поведінкою селян. З метою поширення свого впливу на чехів більшовики намагалися перекласти виконання притаманних общині функцій на сільраду. Напередодні колективізації чеські громади у порівнянні з українськими відзначалися існуванням більшого прошарку заможного селянства, що було зумовлено сприятливою для розвитку господарської діяльності політикою радянської влади. Проте розкуркулення та створення колгоспної системи поклало край соціальній диференціації та ліквідувало общинне самоуправління.

Важливого значення чехи надавали шлюбу. Адже базовою одиницею громади вважалася сім'я. Весільний церемоніал включав низку ритуальних дій, які внаслідок уніфікації родинної обрядовості, що була зумовлена запровадженням у суспільне життя радянською владою «нового побуту», поступово зникали із шлюбної традиції. Головою чеської родини вважався чоловік. Усередині сім'ї існував гендерний розподіл обов'язків. З метою розширення свого суспільного впливу, а також задля залучення дедалі більшої частки осіб у державне виробництво радянська влада сприяла встановленню паритетних відносин усередині сім'ї як між чоловіком і жінкою, так і між молоддю та дорослими. Оскільки незалежний статус жінки важко сприймався усередині чеської спільноти, жінка й надалі продовжувала виконувати традиційні функції, насамперед доглядати та виховувати дітей.

Попри перебування упродовж міжвоєнного періоду чеської громади України під дією низки зовнішніх впливів, серед яких слід виокремити безпрецедентне втручання у її життя радянської влади, матеріальна культура етноспільноти все ж не позбулася традиційних самобутніх ознак. Чехи вживали страви приготовані за рецептами національної кухні, надаючи перевагу супам і борошняним виробам. Серед напоїв полюбили пиво. Процес вживання їжі не просто забезпечував

вирішення фізіологічних потреб, й був символічним ритуалом і слугував налагодженню соціальних зв'язків. Природні умови, а особливо антигуманна політика більшовицького режиму стали причиною голодування населення чеських поселень в 1921 – 1923 рр. та 1932 – 1933 рр. Якщо під час лихоліття початку 1920-х рр. чехи могли розраховувати на закордонну допомогу, то під час Голодомору 1932 – 1933 рр. змушені були вдаватися до самостійного пошуку їжі, споживання сурогатів. Протягом досліджуваного періоду повсякденний чоловічий, жіночий та дитячий одяг чехів радянської України мав уніфікований вигляд та за винятком окремих традиційних елементів у складі жіночого костюму нічим не відрізнявся від загальноприйнятого в країні. Національний костюм деякі чехи вдягали лише на свята. Чеські поселення на тлі навколишніх українських вигідно вирізнялися. Зведення чехами житла мало регіональні особливості, що виявлялися у використанні різних будівельних матеріалів. Чеські будинки зазвичай склалися з кількох добре освітлених кімнат, мали самобутній інтер'єр. Впритул з хатиною розташовувалися господарські споруди.

РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОВСЯКДЕННОГО СВІТОГЛЯДУ ЧЕСЬКОЇ ЕТНОСПІЛЬНОТИ (1920 – 1930-І РР.)

3.1. Соціально-політичні настрої чеської меншини та її адаптація до радянської дійсності

Ментальність чеського селянина – це общинна ментальність, яка сформувалася в рамках замкнутого локального співтовариства, у сільській сусідській організації. Селянський менталітет обумовлений традиційною замкнутістю локальної громади і способу мислення. Внаслідок цього виробляється колективна психологія, яка відрізняється одноманітністю, однаковістю світосприйняття, моральних цінностей, соціально-економічних устремлінь. Селянин виявляв схильність і до колективних дій. Колективізм сільського співтовариства проявлявся в колективному обговоренні та прийнятті рішень, колективній відповідальності та принципі зрівняльності, який походить від християнського принципу рівності всіх перед Богом [202]. Тому зустріч чеського селянина із радянською дійсністю виявилася для нього фатальною.

У період приходу більшовиків до влади в Україні багато чеських поселенців зазнали конфіскацій та були розкуркулені. Реквізиції продовольчих загонів періоду «воєнного комунізму» викликали зростання національної самосвідомості та відштовхнули більшість чехів від радянської влади, надовго визначили їх політичну пасивність [136, с. 42].

Більшість чеських колоністів Правобережної України не підтримували новий більшовицький уряд. Це доводять численні доповіді ЦК Чеської комуністичної групи. Наприклад, у повідомленні від 24 червня 1919 р. зазначено, що колонія Чеський Сміхів абсолютно налаштована проти радянської влади [304, с. 162]. Проте, що до радянської влади чеська меншина ставилася вороже з моменту її утвердження в Україні свідчить безліч інших фактів. Весною 1919 р. троє

червоноармійців приїхали в село Чеська Колона на Київщині і розпочали грабунок селян, погрожуючи вбити жінок, якщо ті не віддадуть гроші. Не заставши старости вдома, пообіцяли повернутись увечері за грішми, а якщо старости знов не буде – погрожували спалити все поселення. Налякані селяни звернулися за захистом до Макарівського волосного виконавчого комітету, де їм було сказано, що комітет цьому протидіяти не в змозі. Побоюючись за своє життя, жителі колонії втекли до лісу, а в селі залишились тільки тяжко хворий чоловік, стара жінка і юнак 15-16 років. Приїхавши, червоноармійці застали пусте село. Роздратовані, вони підпалили 6 будівель (два двори) і розстріляли юнака. Щоб відбудувати спалене майно, жителі поселення зверталися до Макарівського волосного виконавчого комітету з проханням видати будівельні матеріали, на що була одержана відмова [286, с. 407].

Про свавільне ставлення більшовиків до чехів промовляє ще один красномовний випадок. Родина Штольців, що мешкала у селі Миколаївка Козятинської волості Київської губернії та мала 50 десятин землі вночі неподалік залізниці пасла чотирьох коней. Щоночі між залізничними станціями у Вінниці та Проскурові (Хмельницькому) курсував бронепоїзд «Таращанець». Так трапилося, що одного з коней, що гуляв полем вподобав червоноармієць з «Таращанця», який на залізничному перегоні здійснив зупинку. З метою викрадення військового, залишивши бронепоїзд, вирішив розпутати ноги коневі (ті були зв'язані аби кінь не мав змогу швидко переміщуватися). Однак під час спроби це зробити пастухи, які теж мали зброю вистрілили у червоноармійця та поранили його. Товариші військового, який зазнав поранення наздогнали сім'ю та вбили батька і меншого сина. Старшому брату, який стріляв, спершу вдалося втекти. Однак, незабаром його було схоплено та за намовлянням командира бронепоїзда Бігуна судово-слідчою комісією при юридичній частині Подільського губерньського воєнного комісаріату притягнуто до кримінальної відповідальності за здійснення нападу на військового поїзд «Таращанець» (sic!).

На початковому етапі існування радянської влади в Україні, розгнівані активністю голови Козятинського волосного революційного комітету Й. Фрібера у сфері експропріації селянського майна, кілька чехів села Миколаївки здійснили жорстоке вбивство цього посадовця. Винуватці ще живому Й. Фріберу роздерли живота та насипали туди пшениці як покарання за надмірні старання при зборі продовольчого податку. З убивцями радянська влада вирішила поквитатися у 1930 р. аж чи не через 10 років після скоєння злочину. Було притягнуто до кримінальної відповідальності п'ять осіб. Мешканця Миколаївки з прізвищем Гребенюк було розстріляно, ще двох – Штольца та Гураліка було відправлено на 5 років копати Біломорканал, Панцнер встиг виїхати до Чехословаччини, а Ружицький уже відбував покарання за інший злочин, сфабрикований владою [186, с. 22].

Конфронтація, що виникла між представниками радянської влади та чеським населенням України на тлі реалізації більшовиками принципів політики «воєнного комунізму» на селі спровокувала те, що чеські селяни не припиняли з пересторогою ставитися до радянської влади й надалі. Свідченням цього є звіт Й. Гаєка про обстеження колонії Бобрівська Ферма на Київщині. Він надіслав до села циркуляр та анкети, що були написані чеською мовою стосовно відкриття чеської школи, які жителі колонії поспіхом сховали, боячись переслідувань з боку радянської влади. Й. Гаєк відвідав колонію і провів збори серед чехів рідною для них мовою, чим викликав подив не тільки в українців, а й у чехів. Після порушення Й. Гаєком питання про організацію чеської сільської ради колоністи висловили «побоювання, що можуть відбутися переслідування з боку влади, а також у разі зміни влади вони можуть бути вирізані» [286, с. 410].

Органи радянської влади підозріло ставилися до чехів. Вони відзначали, що чехи слабо «радянізовані», серед них є багато заможних господарів, майже повністю відсутній робітничий клас тощо [260, с. 59]. Співробітник Врадіївського райвиконкому у секретному повідомленні республіканському керівництву про

суспільні настрої чехів південно-західної частини УСРР зазначив: «Колоністські селища в окрузі мають національно закритий шовіністичний характер. Вони відчують симпатію до Чехословацької республіки, підтримують з нею зв'язок через листи та газети. Чеські селища мають свої школи, молитовні, та на будь-яку спробу проникнути до їхнього громадського життя дають відсіч» [193, с. 129].

Відносна відмежованість чеських громад від зовнішнього світу зумовила малочисельність і слабкість в чеських поселеннях партійних та комсомольських осередків, а також комнезамів [136, с. 42].

Чехи, які мали прокомуністичні погляди, були нечисленні, але вели активну роботу із залучення своїх співвітчизників до будівництва підвалин нового соціального ладу. Найпершим їхнім завданням було – знайти всіх, хто завдяки своїй освіті, поглядам чи матеріальному становищу мав змогу стати активним соціальним елементом, керованим радянською владою [260, с. 126]. Слід сказати, що чехи-комуністи не були цілком віддані ідеям більшовизму. Вони коливалися між прийнятою ними комуністичною революційною доктриною і розумінням того, що політичні зусилля спрямовані на руйнацію традиційного економічного укладу є зайвими [193, с. 133].

У межах 13 чеських рад діяло лише два осередки КП(б)У (один з яких, розпочинаючи з 1926 р., у складі двох дійсних членів, 4 комсомольців та 4 позаштатних осіб діяв у селі Миколаївка Козятинського району Бердичівської округи [186, с. 21]) та один осередок ВЛКСМ, тому більшовицька партія покладалася у своїй політиці щодо селян на КНС [42, арк. 43]. Комітети мали бути уособленням більшовицької влади на селі. Вони навіть мали більше повноважень ніж місцеві ради, які були зобов'язані виконувати їх рішення. Незважаючи на те, що чеські села були переважно багатшими за сусідні українські, вони теж зобов'язувалися мати організаційну базу бідного селянства.

Члени КНС повинні були, зокрема, інформувати компетентні органи про різні факти із життя села. Наприклад, чеська газета «Волинська правда» критикувала

членів КНС у Соколові, що ті не повідомили відповідне відділення робітничо-селянського уряду про громадянина, який приховав кілька гектарів орних земель, щоб не платити продовольчий податок [292, с. 64].

У другій половині 1920-х рр. в Україні було зареєстровано 10 чеських КНС. До їх складу входило 441 членів [22, арк. 17]. До КНС входила невелика кількість жінок. Зазвичай від загальної кількості осіб у складі незаможницької організації вони становили п'яту частину [8, арк. 212]. Станом на березень 1928 р. лише у Волинській окрузі існувало три чеських КНС у складі яких перебувало 140 осіб [23, арк. 15]. До складу КНС Крошенської сільради Черняхівського району Волинської округи входило 116 осіб, 84 з яких були чехами. Загалом на території округи КНС охоплював 40% збіднілих селян [49, арк. 41; 62]. Комнезами для більшості чеського селянства залишалися штучними, чужорідними утвореннями. Чеських селян відвертала від комнезамів відсутність доцільного господарського змісту їх діяльності, пряма чи опосередкована причетність до репресій. Адже КНС повинні були сприяти продрозверстці та боротьбі з бандитизмом і контрреволюційною агітацією, яка на практиці означала участь у хлібних реквізиціях та каральних акціях більшовицького режиму проти селянства. Мотиви вступу чеського селянства до комнезамів були пов'язані, насамперед, із прагненнями скористатися широкими адміністративними повноваженнями КНС та господарськими привілеями, які надавались цій організації у вигляді пільгового оподаткування, наділення землею та наданням різних форм державної матеріальної допомоги. Перетворення в середині 1920-х рр. КНС з організацій державного значення в добровільні, призвело до скорочення їх членів. Головною причиною такого явища була втрата чеським селянством надії на отримання пільг, пов'язаних із перебуванням у цій організації [146, с. 118-119].

Формальне розширення прав національних меншин в 1920-х рр. було тільки тактичною поступкою, компромісом між ідеєю централізованої держави і реальними інтересами меншин. У 1924 р. в поселеннях, де проживали національні

меншини, більшовицьким режимом почали створюватись національні ради як бази для автономії окремих національностей. У 1926 р. чехи мали в Україні 13 таких рад, які налічували 9 тис. мешканців, з них 7180 осіб були чехами [286, с. 299]. Беручи участь у виборах до місцевих рад чехи отримали змогу обирати їх членів з-поміж осіб із свого середовища. Спершу чехи були не надто активними. У 1925 р. у перевиборах до чеських сільських рад взяло участь лише 2198 осіб. Слід зазначити, що 93 особи були позбавлені права брати участь у цих виборах [22, арк. 89]. У 1926 р. у с. Вишеград у виборах до сільської ради взяло участь 56,4% виборців, це більше ніж у середньому у російських і німецьких сільрадах (56%), але менше ніж у польських (64-65%) [286, с. 408]. У виборах до чеських рад в 1927 р. взяли участь 57% виборців, у 1929 р. вже – 71%. У Волинській окрузі чеські ради діяли в Околеку (1085 жителів), Крошні (929 осіб), Високій (623 осіб) та Чеській (258 осіб) [286, с. 299]. У перевиборах до національних сільрад, що відбулися 1929 р. взяло участь 73,9% чехів. Ці показники були вищими за пересічний загальноукраїнський рівень активності виборців [42, арк. 39]. У виборах до Крошенської сільської ради, які для місцевого населення були проведені 11 січня 1929 р. з 631 особи, яка мала право голосу, взяло участь 426 осіб, тобто 68% від загальної кількості зареєстрованих виборців. У перевиборах до Високочеської сільради з 230 зареєстрованих виборців взяло 175 осіб, тобто 76%. Слід сказати, що 100 місцевих жителів були позбавлені права голосу [49, арк. 39, 72 зв.]. У 1931 р. 79% чехів прикордонної смуги взяли участь у виборах. Мабуть, люди боялись репресивних заходів і намагались у такий спосіб продемонструвати свою лояльність режиму [260, с. 60].

Необхідно зазначити, що чимало чехів були позбавлені радянською владою права на участь у виборах унаслідок того, що вони користувалися найманою робочою силою у веденні сільського господарства [17, арк. 8]. Збільшення частки чехів, які взяли участь у виборах не було відображенням зростання кількості лояльних щодо влади осіб у середовищі етноспільноти. Картина так званої

підтримки трудящими заходів радянської влади забезпечувалася не стільки за рахунок їхньої реальної радянзації, скільки шляхом максимального усунення від волевиявлення радянської опозиції [251, с. 246].

До складу сільрад УСРР в 1926 – 1927 рр. входило 173 чеха, з них найбільше у Волинській окрузі – 47, Шепетівській – 28, Коростенській – 27, Бердичівській – 15, Мелітопольській – 12, Київській – 10 та в АМСРР – 11 [16, арк. 21]. Безпосередньо до складу чеських національних сільрад входило 118 чехів, 95 з яких були селянами, 8 – робітниками, 3 – сільськогосподарськими робітниками, 1 ремісником, 12 – службовцями, 3 – вчителями, 1 – лікарем, ще 8 належали до інших категорій зайнятості. 10,5% чехів, які входили до складу сільрад не сплачували податків, 7,4% – сплачували у розмірі, що не перевищував 15 карб., 13,7% – 15-25 карб., 11,6% – 25-50 карб., 8,5% – 50-75 карб., 44,6% – більше ніж 75 карб. Серед існуючих в Україні національних сільрад до складу чеських входила найбільша кількість осіб, які сплачували найвищі податки. Для порівняння скажемо, що до німецьких сільрад у цей час входило 30,7% осіб, які сплачували податок, що перевищував 75 карб., до албанських – 37,1%, а до грецьких – 33,9% [16, арк. 12]. Радянська влада переймалася тим, що до участі у роботі чеських національних рад не був залучений наймитсько-бідняцький та середняцький актив, натомість відчувався вплив заможного селянства [41, арк. 1зв.]. У 1926 – 1927 рр. серед членів чеських сільрад знаходилося 12,7% жінок та 27,1% осіб, які входили до складу КНС. У 1928 – 1929 рр. ці показники зросли. З-поміж 116 членів сільрад – 41,8% осіб належало до КНС, 17,2% були жінками (хоча 1925 р. жінок було лише 7,8%) [41, арк. 34]. Залучаючи дедалі більшу кількість жінок та бідняків до участі у політичному житті, радянська влада не лише намагалася засвідчити свою відданість ідеї рівності, а й мала на меті використати слабкість цих найбільш упосліджених категорій сільського населення для відстоювання власних інтересів у чеському селі.

Станом на 1926 – 1927 рр. до складу Волинського, Коростенського, Кременчуцького, Чернігівського та Шепетівського окрвиконкомів входило по одному чеху [16, арк. 17]. У цей же час до складу районних виконавчих комітетів на території Волинської округи входило 4 чехи, Шепетівської – 3, Коростенської, Бердичівської, Кам'янецької – по 2, Артемівської, Луганської, Одеської – по одному [16, арк. 19].

Оскільки інтерес чехів до всесоюзної та української комуністичної періодики був мінімальним, тому до чеських сіл приїздили агітатори – члени районних та окружних комітетів більшовицької партії, які вели передвиборчу агітацію та розхвалювали «прогресивну» політику більшовиків. Проте більшість слухачів не цікавили доповіді агітаторів, а деякі взагалі не брали участі у зборах [292, с. 64]. Однією з причин такої реакції чеського населення, на думку більшовиків, був мовний бар'єр, який існував між лекторами та слухачами. Тому влада закликала посилювати політико-просвітницьку роботу серед чехів рідною для них мовою [53, арк. 333].

Одним із засобів до яких вдавалася влада, щоб включити чеське населення в інформаційний простір власної пропаганди стало залучення жінок та батраків до участі у делегатських курсах, які спеціально проводилися для цих категорій населення. Так, на делегатські курси для наймитів та жінок Волинської округи, які з 7 січня по 5 лютого 1930 р. проходили у Житомирі приїхало 393 осіб, троє з яких були чеської національності [41, арк. 8].

Частину чехів не задовольняла економічна політика більшовиків на селі навіть у добу ліберального непу. Земля відігравала важливу роль у житті селян, а тому її недостатня кількість постійно викликала у чехів обурення. Незважаючи на постійну нестачу землі НКЗ ухвалив у 1925 р. рішення про переселення до Чехограду чехів з малоземельних регіонів – Волині, Київщини, Одещини. Потерпаючи від малоземелля, мешканці Чехограду на початку 1920-х рр. мусили ще й сплачувати податки у два рази більші, ніж жителі сусідніх німецьких

поселень. Це при тому, що ґрунти, якими користувалися представники обох національних меншин, не відрізнялися продуктивністю. Непорозуміння щодо високої ставки оподаткуванням та масового малоземелля у мешканців Чехограду були пов'язані зі слабкою кваліфікаційною підготовкою керівного складу сільської ради, внаслідок чого інтереси чехів не завжди враховувалися [112, с. 120-121]. Виказували незадоволення щодо непомірного обсягу земельного податку мешканці поселення Кінський Загін. До районної комісії постійно надходили скарги як від окремих селян так і Комітету селянської взаємодопомоги на його високі ставки. Після розгляду скарг Качкарівська районна комісія змушена була надати обуреним селянам податкові пільги. Виплати сільгосподатку для різних категорій населення скорочувалися на 3, 5, 10, 25%. Суми залежали від сімейного стану селян, кількості дітей в сім'ї, зібраного урожаю, домашньої і робочої худоби. Та були випадки, коли селянам відмовляли зменшувати ставку податку. Передусім це були незаможні селяни, у яких податок не перевищував 7 карб. Так, мешканець Кінського Загону, чех Ф. Трінька звернувся до Качкарівської податкової комісії з проханням скоротити наполовину сільськогосподарський податок, який становив 7 карб. Він обґрунтовував це тим, що весь урожай 1928 р. пропав і продавати йому було нічого. Незважаючи на заяву селянина, комісія відмовила в зниженні податку через його невелику суму [112, с. 123].

Колективізація не відповідала існуючим уявленням, звичкам і принципам чеського селянина і принесла йому значні страждання. Чехи були позбавлені значної частини майна, що було здобуто упродовж десятиліть кропіткої праці. Їх господарства зазнали непоправних втрат. Чеська меншина позбулася своїх головних економічних переваг, які тривалий час захищали етноспільноту від небезпеки асиміляції. Коли агітатори не були спроможні переконати селян вступити до колгоспу добровільно, то вони вдавалися до пошуку «куркулів» з-поміж середніх і дрібних фермерів. Багато чеських селян було «розкуркулено» і

відправлено у заслання до Сибіру. Застосовуючи подібні маніпуляції, більшовики спромоглися загнати до колгоспів населення усіх чеських сіл [292, с. 294].

Ще упродовж 1928 – 1929 рр. спостерігалось значне скорочення заможних господарств. Вилучення земельних надлишків, примусовий викуп тракторів та сільськогосподарських машин, скорочення, а потім припинення кредитування та постачання засобів виробництва, посилення податкового тиску, яке здійснювалося протягом вказаного періоду негативно позначилося на потенціалі заможних селян [249, с. 241]. Тридцятого січня 1930 р. Політбюро затвердило постанову ЦК ВКП(б) «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Пропонувалося здійснити конфіскацію у заможних селян засобів виробництва, худоби, господарських і житлових будівель, підприємств з переробки сільськогосподарської продукції і насінневих запасів. Господарське майно і будівлі передавалися до неподільних колгоспних фондів як внесок бідняків та наймитів, частина майна використовувалася для ліквідації боргів заможних господарств державі та кооперації [249, с. 242].

Перехід до колективних форм господарювання означав для селян корінний злам звичного укладу життя. Тому у них неминуче виникали сумніви, які змушували їх коливатися. Перш ніж прийняти відповідне рішення, вони хотіли отримати практичні, наглядні докази переваги колгоспної системи [249, с. 240]. Селяни не вірили у можливість створення життєвих рентабельних колгоспів і за жодних умов не бажали ризикувати, не бажали випускати «синицю» із рук заради «журавля в небі». Селяни вважали, що колгоспи несуть не полегшення праці та покращення життя, а злидні та розорення [200, с. 248].

Очевидець створення колгоспу в Малинівці, ім'я якого нам не відомо, ймовірно, дещо пом'якшуючи справжні суспільні настрої, так охарактеризував ставлення жителів чеського села до колективізації: «З настрою громадян можна зробити висновок (це стосується не всіх), що це їм не дуже подобається. Принаймні вони цього не схвалюють. Особливо багато непорозумінь викликає

стан організації праці та споживання продуктів. Часом зусилля влади, спрямовані на реорганізацію сільського господарства, сприймаються саркастично. Але в цілому порозуміння знаходять» [148, с. 113].

Чеському селянинові, який мав чітке уявлення про переваги інституту приватної власності, надзвичайно важко було досягнути своє нове, колгоспне становище. Селянину, який увіходив до колгоспу здавалося, що його усупільнене майно (кінь, інвентар тощо) краще, ніж в інших, що він віддає колгоспу більше ніж його сусід, що він краще за інших працює. Часто селянин-колгоспник більше уваги і турботи приділяв «своєму» усупільненому майну, і при цьому байдуже ставився до колгоспного майна взагалі [87, с. 42].

Житель Чеської Крошні С. Кржижанек у листі до Є. Рихліка наголошував на примусі з яким йому довелося зіштовхнутися під час створення у селі на початку 1930 р. колгоспу: «У нас, як, ймовірно, і скрізь, організовуються колгоспи. На словах – добровільно. Мене теж змушують вступити до кооперативу. Я казав їм, що не маю здоров'я для такої тяжкої господарської роботи. В мене слабке серце та ревматизм і я стаю справжнім інвалідом. Але вони твердять, що я мушу записатися, бо мене обкладуть підвищеним податком. Забрали одну десятину землі – залишилось півдесятини навколо дому – так звана «присадибна», з господарства – 15 вуликів. Це зовсім невелике господарство, але кажуть, що оподатковуватимуть наступного року понад норму. В мене немає регулярних доходів. Три чверті саду вимерзло минулої зими, є лише трохи своєї картоплі та вулики. Весь прибуток на майбутнє літо становить близько 150 карбованців, але я задоволений навіть цим, тільки б мені дали спокійно працювати» [148, с. 117].

С. Крижижанек, тавруючи встановлену радянською владою соціальну нерівність між компартійною номенклатурою та селянами, висловлював своє невдоволення наслідками економічної політики більшовиків, яке, з великою ймовірністю, поділяла переважна більшість чеського населення України: «Бідні люди, зігнувшись попідтинню ходять. У лахмітті, ще нестарий жебрак лякливо

простягає руку за милостинею. Чути голос бідного хлопчика, що не їв кілька днів. Під очима в нього сині кола.

А зовсім поряд ми бачимо нові вбрання тих, хто нічого не хоче знати про бідність. Радянська влада каже, що вона перемогла буржуїв та спекулянтів, але скільки їх ходить в атласі та оксамиті!

У кондитерських, ресторанах гуляють у золоті й кара кулях, а нам про пролетарську родину теревенять.

Своїх жінок у модні спідниці одягають, а з нас останні сорочки здирають.

Й весь час волають, що наближається соціалізм...

Параграфи й закони пишуться не для того, щоб їх виконували по справедливості. Вони котяться валом, щоб через них можна було штрафувати й шкуру дерти.

Погляньте! Кому належать ласі шматки? А зубожілий народ хилиться далі і йому вже навіть не сила дихати!

Йде селянин у лахмітті. Хоче щось купити, але йому нічого не продають та ще й куркулем обзивають» [148, с. 135].

Аби, хоча б частково, знизити серед селян рівень невдоволення колективізацією, для участі у пропаганді непопулярних заходів радянської влади більшовики залучали місцеву інтелігенцію, зокрема вчителів [286, с. 294]. Проте, чехи, налякані швидкими темпами змін, із насторогою сприймали обіцянки агітаторів. Усвідомлюючи наявність у доповідях пропагандистів значної кількості демагогічних зворотів, що межували з відвертою брехнею, слухачі трактували отриману інформацію на власний лад. Унаслідок цього, з початком колективізації чехи подібно до українських селян стали ретрансляторами різноманітних поголосків. Чутки, які були неперевіреними твердженнями, але мали певне відношення до важливої інформації, виникали у середовищі етноспільноти в умовах штучно створеної більшовиками невизначеності, небезпеки та потенційної загрози з боку карального апарату. Поширення чуток мало допомогти селянам

досягти порозуміння та керувати ризиками [138, с. 98]. Зокрема, серед чеського населення почали поширюватися розмови про швидке наближення війни. Подібні настрої стали своєрідною реакцією етноспільноти на різку зміну політики радянської влади [260, с. 60].

Негативне ставлення чехів до радянської влади під час усупільнення землі нерідко переростало у відкритий збройний опір більшовикам. Громада була носієм узгоджених протестних дій чеського селянства [121, с. 73]. У лютому-березні 1930 р. в Шепетівській окрузі вибухнули масові повстання та заворушення на ґрунті проведення насильницької колективізації. Вони охопили 15 районів округи. Селяни, доведені до відчаю, висували антирадянські гасла, вимагали розпустити колгоспи тощо. Окремі з них намагались перейти кордон з Польщею і їх зупинило лише застосування зброї прикордонниками та загонами НКВС. З великою вірогідністю можна припустити, що у виступах взяли участь і чеські селяни Дідової Гори та Антонівки [260, с. 60].

Більше того, частина членів чеських сільських рад була на боці селянства, хоча за умов які склалися, вони змушені були декларувати цілком протилежні погляди. Обслідувач одного з чеських поселень, що був делегований для відповідної роботи ЦКНМ у 1929 р. констатував: «У справі колективізації та рішучого наступу на куркуля чеські сільради плетуться в хвості заможного прошарку» [41, арк. 10].

Реагуючи на опір чеських селян, радянська влада повела ще більший наступ на етноспільноту.

Уродженець села Мала Зубівщина на Житомирщині Й. Новак пригадував: «На початку 30-х років ХХ ст., коли почалася насильницька колективізація, батько змушений був віддати все, що мав, у колгосп. Голова колгоспу намагався відібрати навіть нашу нову хату, збудовану 1926 р. У 1932 р. батько змушений був все покинути і пішов працювати на хмільну фабрику в Житомир, додому навідувався лише у вихідні та святкові дні. Наша мама з нами, двома дітьми і

нашими дідусем і бабусею, залишилися жити в селі. Одного вечора мама з дідусем пішли до сусідів, а ми з бабусею і братом залишилися вдома. Голова колгоспу прийшов, вибив шибку у вікні і намагався увійти в хату. Бабуся його не пускала, він вдарив її великим бутлем, що стояв на вікні, від удару вона впала, а через декілька днів померла. Дізнавшись про таке свавілля голови колгоспу, батько приїхав, найняв підводу, забрав нашу сім'ю і перевіз нас с. Кручинець Черняхівського району до дідуся і бабусі по материнській лінії [191, с. 150-151].

Багато чеських сімей розпочали залишати колонії, не чекаючи розкуркулення, рятуючись від репресій в Середній Азії. Зокрема, з села Вишеград виїхали у цей регіон СРСР сім'ї М. Копецького, Т. Янди, В. Веселого [162, с. 180]. Українські чехи-селяни у пошуках кращої долі мігрували не лише до інших регіонів СРСР і до міст. Частина з них, маючи громадянство Чехословацької республіки, намагалася взагалі залишити СРСР та повернутися жити на батьківщину. Перші чеські сім'ї розпочали покидати Україну ще у добу ліберального непу. Упродовж 1926 – 1928 рр. найбагатші чеські родини села Миколаївка Козятинського району Бердичівської округи – Голі, Панцнери, Бальцери, Лукси, Грдіни – виїхали до Чехословаччини [186, с. 21]. У 1930 р. чотири чеські сім'ї, які мешкали в Крошенській сільраді Черняхівського району Волинської округи теж виїхали до Чехословаччини, а ще дві бажали це зробити незабаром [49, арк. 55]. Того ж року члени сім'ї Горогеків, що мешкала у с. Аліновка Слівівської сільради Черняхівського району подали до Житомирського адміністративного відділу закордонні паспорти для перереєстрації. Після тривалого очікування, занепокоєна закінченням терміну дії паспортів, родина Горогеків надіслала запит до Житомирського адміністративного відділу про стан справ із документами, на що установа надіслала повідомлення, яке містило інформацію про їх відправлення у Харків до НКВС. Не діждавшись паспортів, Горогеки тепер уже звернулися безпосередньо до НКВС. У свою чергу комісаріат відповів, що паспорти були повернені до Черняхівського районного адміністративного відділу. Однак там їх

теж не виявилось. Родина благала: «Оскільки Володимиру паспорт прострочено, прохання не затримувати нам наші паспорти і віддати їх на руки [...] ми хочемо виїхати за кордон [48, арк. 55]. Як бачимо, радянська влада не поспішала відпускати нею ж позбавлених майна чехів, що тікали з України від колективізації, адже не бажала поширення за кордоном невігідного для своєї репутації розголосу про події усередині країни.

Під час Голодомору 1932 – 1933 рр. вище керівництво від голови сільради Чеської Крошні вимагало надати дозвіл на обшук садиби колгоспника Кржебіжа, в межах якої, як вважали представники влади, українські селяни переховували лишки зібраного урожаю. Коли ж голова сільради прохав керівництво допомогти місцевим голодуючим чехам коштами колгоспного фонду, йому пояснили, що гроші можуть витратитися тільки за цільовим призначенням. Протягом 1932 р. щомісяця відбувалися заготівлі спочатку зерна, потім худоби, овочів і наприкінці – сіна. Коли не залишилося нічого, селяни, особливо ті, хто мав у родині по кілька німців, просили дозволу продати облігації держпозики. Деяким дозволяли, але лише 30% і за умови, що ті відразу підпишуться на нову держпозику [193, с. 136-137].

Трагічною сторінкою в історії чехів Півдня України в 1920 – 1930-х рр. стали репресії. Спершу, чехів торкнулася така форма політичних репресій, як позбавлення виборчих прав. У містах це виявлялося у позбавленні права отримання продовольчих карток, що прирікало людину на голодне існування, звільнення з державної служби, виселення з квартири, виключення з профспілки тощо. Усе це стосувалося і членів родини позбавленця. Особливо діставалося дітям – їх виключали з комсомолу, піонерської організації. В армії таких відправляли в тилове ополчення без права носіння зброї. Діти позбавленців не мали можливості одержувати вищу освіту. Іншими словами, людей робили ізгоями суспільства. У селах за позбавленням виборчих прав, як правило,

впливало розкуркулювання і виселення у віддалені райони країни [286, с. 354-355].

У лютому 1928 р. було заарештовано 11 членів сільськогосподарського товариства «Друзтво». Це були голови, секретарі та члени правління: Е. Малі, Ф. Щастний, В. Бочек, Е. Альбрехт, Й. Душек, О. Ворошило (колонія Крошня Чеська), М. Краль (с. Високо-Чеське), В. Голпух (колонія Виногради), В. Постл, Й. Достал (колонія Окілок), К. Фіксель (Черняхів)

На Волині у кінці 1923 р. під керівництвом В. Чермака, уповноваженого у справах сільськогосподарського кредиту від чеського представництва в Москві, у чеських колоніях Крошня Чеська, Окілок, Чуранда, Високо-Чеське та у місті Черняхів були створені сільськогосподарські товариства «Друзтво», члени яких займалися реалізацією сільськогосподарських машин, що надходили з Чехословаччини. Статут «Друзтва», у якому в числі інших пунктів передбачалася можливість прийому в члени товариства заможних селян та закрите голосування при вирішенні важливих питань, не був затверджений відповідними радянськими органами як такий, що не відповідав типовому статуту радянських кооперативів. Поки тривала тяганина із розглядом статуту, організації розпочали роботу. Були зібрані членські та пайові внески, почала надходити сільськогосподарська техніка. Слідство констатувало, що під прикриттям «Друзтва» звинувачені займалися антирадянською агітацією, підривали роботу радянських кредитних органів, завдавали збитків чехам-колоністам, підтримували зв'язок з чеським консульством і передавали відомості економічного характеру В. Чермаку і Є. Рихліку.

Пред'явлених звинувачень підслідні не визнали. Переконливих доказів для проведення суду не було знайдено. Та незважаючи на це, згідно з постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 14 грудня 1928 р., К. Фіксель, як дуже небезпечний, висланий за межі СРСР. Десять інших, як соціально небезпечний куркульський елемент, були позбавлені права проживати у Москві,

Ленінграді, Ростові-на-Дону, прикордонних районах СРСР терміном на 3 роки [170, с. 9-10].

У ході колективізації чехи притягувалися до кримінальної відповідальності за звинуваченням у руйнуванні колгоспів, антирадянську агітацію, нічній стрілянині з обрізів з метою залякування колгоспників, невиконанні планів хлібозаготівель, участі у волинці. Чехів звинувачували за висловлення жалю за минулим життям, коли вони мали змогу самостійно господарювати, самогоноваріння, таємний помел зерна, незадоволення розмірами заробітної плати, умовами праці. Свідченням непричетності чехів до висунутих проти них обвинувачень було те, що під час слідства вони плутано надавали показання, неконкретно характеризували план диверсійних акцій. Чехи не належали до національних меншин, які з політичних міркувань розглядалися сталінським керівництвом як неблагонадійні. До таких в Україні належали насамперед поляки. Тому в матеріалах слідства наголошувалося, що звинувачені у порушенні політичних статей радянського кримінального кодексу чехи були вихідцями з Польщі [260, с. 41-42].

Упродовж 1920-х рр. у багатьох чеських селах України створювалися молодіжні осередки, що мали назву «Сокіл». Їх учасниками, як правило, була передова молодь – колгоспний та радянський актив, вчителі, їхні друзі-односельці. Більшість з них добровільно вступила до колгоспів, чесно працювала. У чеських колоніях вони очолювали сільради, колгоспи, були бригадирами, вчителювали. Уже 1930 р. членів осередків «Сокіл» заарештовували як учасників чеської націонал-шовіністичної організації, звинувачуючи в тому, що під виглядом таких гуртків вони насправді створювали бойові групи для підняття повстання в тилу Червоної армії у разі наступу військ «буржуазних держав». Судовою трійкою при ДПУ УСРР 15 червня 1931 р. до 10 років концтаборів був засуджений керівник «Сокола» у селі Селянщина на Житомирщині В. Муха, ув'язнені на різні строки Антон і Анна Коутні, В. Яковлев та інші. Щоправда, деякі з так званих учасників

«націонал-шовіністичної організації» були звільнені з-під варти після кількох місяців перебування під слідством, однак при наступних арештах у числі інших провин їй будуть інкримінувати її участь у «Соколі» [170, с. 8, 9].

Чергова хвиля репресій проти чеської меншини в Україні стала реакцією радянської влади на випадки привласнення чехами «соціалістичного майна», що були зумовлені небажанням етноспільноти задарма працювати у колгоспах. Так, в інформаційному листі Дніпропетровської обласної прокуратури про роботу на терені сприяння хлібозаготівлі станом на 20 грудня 1932 р. по Мелітопольському району зазначалося: «Зловживання в артільі «Прукопник»... декілька куркулів пролізло до керівництва артільі та чинили опір хлібозаготівлі. Куркуль Ваврін проліз до партії, обіймав посаду голови правління. Підібрав штат техпрацівників та правління з куркулів. Внаслідок цього згряя після початку обмолоту зайнялася шкідницькою діяльністю з розтринькування хліба. Зіпсовано 160 центнерів зерна. Продали та роздали куркулям 415 центнерів, приховали від держави 200 центнерів. По справі притягнуто Вавріна Ф. Й., куркуля, виключеного із лав КП(б)У, голову колгоспу; Кубішта І. І., члена правління, незаможника, виключеного з КП(б)У; Серешня Ф. І., куркуля, завгоспа артільі...». Всього відомо близько 30 осіб, розстріляних за «Чехоградською справою» в 1932 – 1933 рр. Ф. Ваврін справді приховав артільний фонд «озадків», щоб навесні ними годувати коней, без яких посівна була б неможливою [193, с. 136].

Тож, як й інші національні групи, чехи ставали жертвами масових політичних репресій. Проте, у зв'язку з їх нечисленністю, окремих репресивних кампаній саме проти громадян чеської національності влада не проводила. Цікавим є звіт консула Чехословацької Республіки Врабця про відвідини України у 1933 р. У рамках візиту посол відвідав чеську колонію Вишеград під Києвом, де спілкувався з місцевими чехами, цікавився їхніми проблемами. У звіті він описує, що побачив в Україні безліч трупів, що всі пухлі від голоду, що є випадки людодства. Через 2-3 дні після зустрічі з консулом у село приїхав наряд НКВС, чоловіків закрили в

сільраді й почали вибивати зізнання, про що вони говорили з консулом, які відомості йому надавали. Їм ставили у провину передачу таємної інформації в Чехословаччину за допомогою радіоустановки, що знаходилася на цвинтарі, неподалік якого відбувалася зустріч з консулом. У результаті з села було арештовано близько 10 чоловік [262].

Своєрідним сигналом для розгортання масової зачистки радянського суспільства від «ворогів народу» стало рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи». Воно було надіслано таємною телеграмою до всіх регіонів СРСР. Партійним органам рекомендувалося взяти на облік куркулів і карних злочинців, які повернулися у свої рідні місця після закінчення терміну висилки. Хоча у постанові мова йшла про куркулів і карних злочинців, проте її назва «Про антирадянські елементи» розширила пошуки потенційних ворогів у всіх прошарках радянського суспільства [272, с. 227].

Головною підставою для вжиття репресивних заходів щодо українських чехів було їх народження в Чехословаччині, листування із родичами, які проживали за кордоном, наявність у минулому у власності великої кількості землі, пивоварень, хлібопекарень, тобто «буржуазне» походження [262]. Арештованих осіб звинувачували у контрреволюційній діяльності, підтримці зв'язків із куркулями, проведенні відвертої антирадянської агітації [273, с. 229]. Не всі чехи, які були притягнені до кримінальної відповідальності, одразу наважувалися визнати провину у нескоеених злочинах. Тому із заарештованих зізнання вибивалися силоміць. Наприклад, директора школи В. Пішка два тижні допитували, не давали спати, 11 днів не годували, при допиті слідчий клацав прикладом гвинтівки, ставив до стінки й погрожував, що розстріляє [262].

Головними завданнями сталінського тоталітарного режиму у цей час стали позбавлення легітимності, паралізація та ліквідація усіх соціальних мереж, що знаходилися поза межами ієрархічних інститутів держави, а особливо тих, які підштовхували їх членів до незалежних несанкціонованих владою дій [257, с. 271].

Тому влада розпочала переслідування чехів, які були членами різноманітних селянських товариств. Зокрема, репресії торкнулися осіб, що входили до складу громадського об'єднання «Чеські культурні господарі», яке було створено ще у період правління гетьмана П. Скоропадського для постачання жителів села Миколаївка Козятинського району зарубіжною інноваційною сільськогосподарською технікою. Гірка доля спіткала й активістів «Чеського друства», яке діяло у селі з метою налагодження зв'язків з німецькими фірмами – постачальниками кінного сільськогосподарського інвентарю. Їх звинувачували у шпигунстві на користь німецької розвідки, намірах здійснення диверсійних актів на залізниці, антиурядовій агітації, шкідництві. Десятеро мешканців села було засуджено до розстрілу. Серед них були не лише чеські імена, а й кілька німецьких прізвищ: С. Бальцер, М. Безе, В. Вашировський, В. Долежар, В. Піркл, Ф. Смутний, В. Фогель, Ф. Фрібер, Й. Штольц, В. Явурек. Загалом у справі проходило більш ніж 30 осіб. Частина з них було засуджено на різні терміни табірної заслання, а частину «з осудом» відпущено [186, с. 22].

У 1937 р. до кримінальної відповідальності радянська влада притягла членів житомирського «Чеського друства». Члени організації буцімто підтримували зв'язок із секретарем чеського консульства Хасусом та резидентом чеської розвідки Й. Власеком, від яких одержували вказівки щодо контрреволюційної і розвідувальної роботи. Створені на території області «повстанські дружини» і «отбочки» начебто вели підготовку до «збройного повстання», проводили розвідувальну роботу на території СРСР на користь чеської розвідки. Слідством було «викрито» на території області чотири «повстанські дружини» і 12 «отбочок», які розгорнули діяльність у Черняхівському, Андрушівському, Малинському та інших районах Житомирської області.

По справі проходило 80 громадян, з них 77 чеської національності. Найстарішому – 67 років, наймолодшому – 28. Здебільшого вони були робітниками або колгоспниками. Заарештовані утримувалися у в'язниці НКВС

м. Житомира. 22 вересня 1938 р. трійка при НКВС по Житомирській області засудила до вищої міри покарання – розстрілу всіх 80 осіб. Вирок було виконано 28 вересня того ж року [194, с. 140].

Та спершу не всі заарештовані одразу визнали свою «провину». Протоколи слідства з підтвердженням участі в контрреволюційній організації так званих керівників «Чеського дружства» свідчать, що свою причетність до неї Й. Яндура визнав лише через місяць, В. Голан – через 53 дні, С. Томан на 80 день після арешту.

На кожного з трьох керівників міфічної організації було складено по два протоколи допиту. Перший на 10-12 аркушах із свідченнями, які підтверджували злочинну діяльність заарештованого, другий – на одному аркуші – із підтвердженням цих свідчень. Це, однак, зовсім не означає, що за час ведення слідства кожного з арештованих допитували двічі. Як свідчать документи, у багатьох випадках в'язнів викликали на допит по 20-30 разів, поки вони не підтверджували версію слідства і не давали потрібних цьому зізнань.

І хоча протоколи допитів підслідних сфальсифіковані й не можуть повною мірою відтворити того психологічного і фізичного тиску, що чинився на ув'язнених, певне уявлення про це може дати наведений нижче витяг із першого протоколу допиту від 25 травня 1938 р., одного із так званих «керівників» організації С. Томана:

«Питання: Органам відомо, що ви учасник контрреволюційної організації і проводите контрреволюційну діяльність на території СРСР на користь однієї іноземної держави. Назвіть, в якій саме організації ви перебуваєте?»

Відповідь: Ні до якої контрреволюційної організації я не належу і роботи проти СРСР на користь іноземних держав я ніколи не проводив.

Питання: Ви брешете, ми маємо цілком перевірені дані про вашу причетність до контрреволюційної організації. Пропонуємо приступити до надання конкретних зізнань слідству.

Відповідь: Повторюю, що ні в якій контрреволюційній організації я не перебуваю.

Питання: Ви брешете, протягом декількох днів намагаєтесь приховати від слідства свою причетність до контрреволюційної організації, але вам цього зробити не вдасться. Ви примушуєте слідство викривати вас фактами про вашу ворожу діяльність і на доповнення до фактів, що вас викривають, ми проведемо очну ставку з обвинуваченими, які викриють вас як керівника контрреволюційної повстанської організації. Вимагаємо приступити до правдивих показань.

Відповідь: Від очної ставки я відмовляюся. Дійсно, протягом декількох днів я намагався приховати від слідства, що я учасник контрреволюційної організації і проводив ворожу роботу проти СРСР. Упевнившись у безвихідному положенні і безглуздості відмови відповіді, я вирішив перед органами слідства відкрити всю правду і розповісти про свою ворожу діяльність, яку проводив протягом довгих років проти радянської влади».

Важко повірити, що це слова «добровільного зізнання» 42-річного чоловіка, який вірою і правдою служив радянській владі протягом 15 років, працюючи спочатку на посаді голови комнезаму, потім голови сільради, далі – голови колгоспу в рідному селі.

Як бачимо, довести свою непричетність до «організації» Степану Антоновичу не вдалося. Не змогли це зробити й інші «учасники», в тому числі й механік Андрушівського цукрозаводу Й. Кржеванек, який був заарештований за шкідництво при ремонті сільськогосподарських машин [170, с. 13-14].

Таким чином, суспільні настрої чехів засвідчують те, що вони негативно сприйняли прихід до влади більшовиків. За непу відбулося розширення участі чехів у місцевому політичному житті. Проте політика колективізації змусила чеських селян шукати кращої долі за межами своїх поселень. Непоправної шкоди чеській спільноті завдали репресії проти найбільш освічених та заможних представників етноспільноти.

3.2. Освіта і релігія у повсякденному житті чеської спільноти

Незважаючи на проблеми в системі чеської шкільної освіти в Україні, протягом досліджуваного періоду переважна більшість українських чехів були грамотними. Високі показники письменності чеського населення пов'язувалися з тим, що майже в кожній сім'ї, де виховувалася дитина, батьки могли самостійно дати їй початкову освіту [286, с. 363]. Крім того у кожній чеській громаді траплявся схильний до інтелектуальної праці селянин, якому доручали початкове навчання дітей. Деякі з таких сільських інтелектуалів мали досвід здобуття професійної освіти у Чехії [193, с. 124]. Тож, чи не всі чеські діти уміли читати та писати по-чеськи [286, с. 363]. У селі Крошня Чеська місцева школа була українською. Унаслідок цього чеські діти змушені були вивчати чеську грамоту вдома разом з батьками [41, арк. 13]. Проте, траплялися поселення (наприклад, Бобровська Ферма), де певна частина жителів не розуміла чеської грамоти. Унаслідок відсутності у деяких селах шкіл з рідною мовою навчання та неналежна увага окремих чеських громад до надання освіти підростаючому поколінню рідною мовою, володіли навичками чеського читання і письма лише ті представники етноспільноти, які напередодні приїзду в Україну встигли їх засвоїти на батьківщині [148, с. 113].

Проблеми національної школи, реалізація можливостей навчання рідною мовою постійно перебували в центрі широкої громадської уваги чеського населення України. Оцінюючи виняткову роль освіти у формуванні національної свідомості народу, збереження багатовікової історико-культурної спадщини, передові кола чеської громадськості постійно порушували питання організації та діяльності національної школи, ставили їх у центр своїх політичних і соціальних вимог [286, с. 404].

Про школу чеські селяни дбали упродовж усього періоду свого перебування в Україні. Забезпечення вчителів та догляд за шкільним приміщенням вважалося

добре вкладеним капіталом [193, с. 123-124]. Для чехів діяльність школи була надзвичайно важливою, адже вона відігравала неабияку консолідуючу роль, об'єднувала чехів навколо національних ідей, давала надію чеській громаді на майбутнє.

На початку 1920-х рр. більшовицькі реформатори намагалися замінити шкільну освіту політико-трудовим вихованням, що запустило механізм знищення тих цивілізаційних переваг, яких набули чехи завдяки самотності свого національного менталітету. Однак швидке повернення до традиційної системи навчання, що співпало з початком коренізації, суттєво сповільнило цей процес [193, с. 131].

Чеські школи засновувалися лише в тих громадах, де було не менш ніж 40 дітей шкільного віку. За основу системи навчальних закладів для дітей чеського походження було взято 4-річну школу (молодший концентр), яка базувалася на викладанні чеською мовою. Крім того, було засновано дві 7-річні чеські школи (старший концентр) [306, с. 131]. У 4-річних трудових чеських шкіл передбачалося вивчення предметів: чеське читання, чеське письмо, чеське чистописання, російське читання, російське письмо, російське чистописання, арифметика, природознавство, співи, малювання, праця, фізкультура. У 7-річних чеських школах вивчалися предмети: чеське читання, чеське письмо, чеське чистописання, російське читання, російське письмо, російське чистописання, арифметика, практична геометрія, загальна географія, географія УСРР, загальне природознавство, природознавство УСРР, загальна історія, історія УСРР, фізика, хімія, співи, креслення, малювання, праця, фізкультура [306, с. 132, 133].

У 1922 р. після трьохрічної перерви у Києві було відновлено діяльність чеської школи. Школа знаходилася на першому поверсі житлового будинку, а тому не могла повноцінно працювати. Навчання проводилось російською мовою. Усі діти, віком від 5 до 15 років, навчалися в одній групі. Шкільна бібліотека мала дуже малий фонд книг, що були переважно релігійної тематики. У березні 1925 р.

в школі навчалося 42 учні, а вже у вересні – 68. Навчально-методичне забезпечення школи було недостатнім: «Є якісь навчальні посібники (глобус, карти, таблиці), але немає чеських підручників», – доповідав директор школи Є. Рихлік. Директор школи організував столярну майстерню, орендував у комунального відділу сад і город. План навчальної роботи був комплексним, але впровадження його зустріло перешкоди у зв'язку з невідповідністю учнів до будь-якої роботи. Бюджет школи станом на 1931 р. склав 7,5 тис. карб. Попри те, що школа у цей час була вже 4-річною і в ній викладали троє вчителів, її становище залишалося надзвичайно складним [286, с. 405]. Станом на 1928 – 1929 навчальний рік школа мала настільки високий показник наповнюваності, що одна з 4-х груп навчалася у приміщенні іншої київської школи [306, с. 130]. У 1931 – 1932 рр. в школі навчалося 40 дітей. За соціальним статусом батьків школу відвідувало 6 дітей службовців, 31 дитина з робітничих сімей, троє були з родин які належали до інших категорій [286, с. 406].

У колонії Вишеград на Київщині школи не було, а сусіднє село Колонщина чеських дітей відмовлялося приймати, посилаючись на те, що шкільна будівля була замалою. Але освіту діти отримували. За традицією, з-поміж себе чехи обрали здібну та освічену людину і доручили їй навчати своїх дітей. Приміщення для імпровізованої школи знаходилося у приватному помешканні. Матеріальне становище створеного за ініціативою громади шкільного закладу не відповідало навіть невибагливим вимогам: бракувало підручників, зовсім не було географічних карт і навчальних таблиць. Лише у 1925 р. була збудована споруда, використання якої мало сприяти задоволенню культурно-освітніх потреб сільської громади. У ній розмістилися школа та клуб. Школа мала одну класну кімнату, де навчалися діти одразу чотирьох класів [286, с. 409]. Станом на 1927 – 1928 навчальний рік школу відвідувало 42 учні [306, с. 131].

Перші чеські школи на Східній Волині були створені ще задовго до початку Першої світової війни. Однак, деякі з них припинили свою діяльність після виїзду

багатьох вчителів до Чехословацької республіки. Відновлення національних чеських шкіл на Східній Волині розпочалася у 1920 р. на підставі декретів радянської влади, але це освітнє будівництво розгорнулося не відразу, бо не було ні вчителів, ні підручників. Попри це, чеські школи працювали у Крошні, Високому, Околку, Івановичах, Кручинці, Аліновці, Вільшанці та у Селянщині [304, с. 184]. Таким чином, у Волинській губернії в першій половині 1920-х років було вісім чеських шкіл. Тому в роки «коренізації» чеське населення почало активно вимагати відкриття чеських шкіл навіть в тих селах, де було менш ніж 40 дітей шкільного віку (це було нормою для організації нового навчального закладу). У 1923 – 1924 навчальному році на Східній Волині у 24 чеських поселеннях працювало лише чотири вчителі. У зв'язку з цим до чеських колоній було відряджено усіх вчителів-чехів, які раніше працювали в українських та російських школах [260, с. 59]. Упродовж наступних двох років радянська влада намагалася залучити до праці у чеських школах України громадян Чехословацької республіки. Для цього Народний комісаріат освіти з державного бюджету отримав кредит на суму 1450 карб. [19, арк. 45]. Спершу прихильне ставлення режиму до чеських вчителів почало поступово змінюватися. Вчителі з Чехословаччини повинні були пройти спеціальне тестування.

У середині 1920-х рр. в семи чеських школах Східної Волині навчалася 343 учні (13 вчителів); три школи були українсько-чеськими. Усі вони підпорядковувалися чеській інспекції [286, с. 297]. Чеські школи охоплювали лише 43,8% чеських дітей, 34,3% чеських школярів і далі відвідували українські школи, 11,2% – російські, 5,1% – змішані українсько-чеські, 2,4% – польські. Спершу всі чеські школи були початковими, тобто семирічок серед них не було. У чеських школах зазвичай вчителювали одна-дві особи, а здобувало знання 30-50 учнів [260, с. 58]. Так, у 1928 – 1929 навчальному році у школі, що знаходилася у поселенні Словковці в Коростенській окрузі двоє вчителів навчало 59 чеських учнів, у селі Мелені, що знаходилося в межах тієї ж округи один вчитель навчав

46 учнів, у селі Мала Зубівщина також Коростенській округи один вчитель навчав 35 дітей. У хуторі Дідова Гора Славутського району Шепетівської округи 21 учня навчав один вчитель. У селі Богемка Врадіївського району Миколаївської округи 38 учнів навчав один вчитель, а у селі Вільшанка Чуднівського району Бердичівської округи 68 учнів навчало двоє вчителів [30, арк. 4-6, 16, 87, 113 зв.]. Оскільки навчання у школах тривало лише чотири роки, це становило значну проблему, оскільки після закінчення початкової школи діти не мали можливості продовжувати навчання рідною мовою. Тому, аби здобути нові знання вони змушені були переходити до української або російської школи [10; 260, с. 58].

На Одещині перша чеська школа була відкрита тільки у 20-х рр. ХХ ст. У чеському поселенні Кінський Загін чеська початкова школа була відкрита в 1925 р. Однак, незважаючи на це, неписьменних у даному поселенні не було. Навчальний заклад був відкритий на договірних засадах. Сільська громада Кінського Загону брала на себе зобов'язання забезпечувати вчителя (надавати житло, продукти харчування, виплачувати зарплату). Першим учителем у початковій школі Кінського Загону був І. Некрасов. Навчання в школі здійснювалося українською мовою [112, с. 137].

Радянська влада видавала розпорядження з приводу створення нових чеських шкіл. Зокрема, у 1926 р. розпочалося будівництво двох шкіл у Коростенській окрузі. Збільшення темпів будівництва споруд нових шкільних закладів та ремонту наявних можна було досягти лише за умови погодження місцевого населення на докладання відповідних зусиль. Покращення технічного стану навчальних закладів залежало від бажання чехів бути готовими до самооподаткування [30, арк. 63]. Тож, несення тягаря матеріальних витрат, які відводилися для організації шкіл, покладалося на місцеві сільські бюджети. У 1924 – 1925 навчальному році діяло 10 чеських шкіл у яких навчалося 853 учні, у наступному навчальному році діяла та ж сама кількість шкіл, що й у попередньому, проте кількість учнів у них зросла до 926 осіб. У 1926 – 1927

навчальному році в Україні було додатково відкрито ще 6 шкіл. Загалом 16 чеських шкіл того навчального року відвідувало 1012 учнів. На межі 1920 – 1930-х рр. в Україні уже діяло 19 чеських шкіл у яких працювало 24 вчителі та навчалося 1057 учнів.

Характерні для національної політики радянської влади тенденції позначилися на підходах НКО щодо запровадження у школах національних меншин вивчення кількох мов. У жовтні 1926 р. чеські трудові школи отримали розпорядження від НКО щодо обов'язкового включення до своїх навчальних планів предметів, які передбачали вивчення чотирьох мов: рідної, української та російської, німецьку як іноземну наказувалося вивчати факультативно. Рідну мову розпочинали вивчати у першій групі, українську – у третій, російську – у п'ятій, іноземну – у шостій. Щоб полегшити опанування мов щотижневе вивчення кожного відповідного предмету передбачалося збільшити на 2 години, розпочинаючи з третьої групи [18, арк. 12].

Слід зазначити, що інтенсивність відвідування учнями шкіл не була стабільною. Низький рівень відвідування спостерігався взимку через відсутність у школах пального. Крім того, діти часто залишалися вдома внаслідок відсутності теплового одягу та поширення у цей період року інфекційних захворювань [1, арк. 78]. Крім того, деякі набожні батьки висловлювали невдоволення з приводу відсутності у навчальних планах шкільних закладів релігійних предметів, відверто обурювалися антирелігійним спрямуванням радянської освітньої системи, а тому забороняли своїм дітям ходити до школи [292, с. 62].

Матеріальне забезпечення шкільних закладів перебувало на низькому рівні. У багатьох чеських поселеннях взагалі не існувало спеціальних шкільних будівель, а навчання відбувалося в орендованих, іноді, навіть, неопалюваних приміщеннях, що до того ж знаходилися у незадовільному технічному стані. Замість шкільних парт стояли звичайні столи і довгі лави. Деякі шкільні бібліотеки не мали жодної книги надрукованої чеською мовою. Не було навіть зошитів, письмового

приладдя, а що особливо було важливим – чеських підручників. У кращому випадку чеські школи тривалий час могли розраховувати лише на один або два варіанти чеського підручника радянського видавництва. Оскільки, спершу не існувало достатньої кількості чеськомовних радянських підручників, тривалий час вчителі користувалися застарілими підручниками, що потрапили в Україну ще напередодні приходу більшовиків до влади [286, с. 363]. У часи, коли Україна знаходилася у складі Російської імперії місцеві чеські громади виписували аграрну та белетристичну літературу. Придбані книги успадкували радянські чеські школи. Через нестачу підручників вчителі змушені були використовувати їх у навчальному процесі. Та невдовзі, книги були вилучені з фондів шкільних бібліотек органами політичного нагляду [193, с. 124]. Міністерство шкільництва Чехословаччини намагалося піклуватися про забезпечення українських чехів необхідною для навчання літературою. Так, воно безкоштовно надіслало 30 пакунків з чеськими підручниками, олівцями, зошитами [260, с. 60]. Проте, радянська влада із насторогою сприймала подібну щедрість Чехословацького уряду. Більшовиків непокоїло існування можливої невідповідності змісту закордонних підручників ідеологічним настановам, які пропагувалися в СРСР. Уже єдиний факт розміщення портрету тогочасного президента Чехословацької республіки Т. Масарика на сторінках підручників викликав невдоволення у більшовицьких ідеологів [41, арк. 13]. Одночасно НКО вживав заходи щодо видання чеською мовою букваря та читанки через українську філію Центрального видавництва СРСР [260, с. 60]. Лише у 1928 р. радянське видавництво нарешті спромоглося надрукувати для потреб учнів чеських шкіл 6 найменувань підручників загальним накладом 6,8 тис. примірників [31, арк. 34].

Чеський вчитель наприкінці 1920-х рр. у листі до Є. Рихліка скаржився: «Дайте нашим школам «хліб-сіль», тобто – шкільне приладдя, а потім розмовлятимемо про життя та стежитимемо за його подихом. Що має підтримувати наші ідеї? Цілком зрозуміло, що керівництва немає і нема навіть

найменших наслідків його діяльності. Поспішаймо розбудити тих, хто спить (я не хочу тут когось образити). З великим жалем я констатую лише очевидне» [148, с. 113-114]. У 1931 році питання про діяльність чеських шкіл Волині було піднято на засіданні ВУЦВК. Наголошувалося, що «чеські школи із всіх інших національних шкіл нацмен знаходяться у найважчому становищі... Не вистачає чеської літератури, підручників. 18 початкових шкіл були забезпечені вчителями лише на 60%, а шість шкільних закладів взагалі було закрито через відсутність вчителів» [260, с. 60].

У перші роки більшовицького режиму влада для виконання різних адміністративних обов'язків мобілізувала педагогічні кадри чеських шкіл. Вчителі допомагали збирати продподаток, займалися аграрною статистикою та розподіляли земельні наділи. Школи не мали ресурсів не тільки для шкільних потреб, а й для зарплат вчителів, які були змушені вдаватися до пошуку додаткового заробітку. У 1921 – 1922 навчальному році учитель отримував на рік 144 кг жита. В 1922 – 1923 навчальному році він отримав вже 160 кг жита на місяць. Тільки в 1923 – 1924 навчальному році його заробітну плату було зафіксовано у грошах. Учитель отримував 18 карб. на місяць, а директор 21 карб. У 1924 – 1925 рр. місячна зарплата вчителя зросла до 27 карб., а в 1925 – 1926 рр. складала 35-42 карб. на місяць [286, с. 62].

Відсутність належного матеріального забезпечення на початку 1920-х рр. стало наслідком того, що вчителями ставали випадкові люди. Так, до 1923 р. у Малинівці вчителював колишній чеський військовополонений на прізвище Живностка, якого ніхто добре не знав. Ця людини на педагогічній ниві не залишила жодного здобутку, як і будь-якого іншого серйозного спадку своєї діяльності. Не вдалося у селі прижитися й іншому вчителю – Барцалу з Чоповичів Коростенської округи. Лише після офіційного відкриття у 1926 р. повноцінної школи у чехів Малинівки з'явилася надія на те, що їх діти отримають змогу

здобути належну початкову освіту під керівництвом нового молодого вчителя Гомалчека [148, с. 115].

У багатьох чеських школах викладали вчителі українського, російського походження, які лише частково орієнтувалися в чеській культурі, а чеську мову вивчали за підручниками. Наприклад, у 1924 – 1925 навчальному році у Мар'ятинській чеській школі працював некваліфікований учитель чеського походження, білогвардійський офіцер, який організовував навчання згідно політичних переконань. У 1924 – 1925 навчальному році, за свідченням Коростенського окружного інспектора народної освіти, на питання про В. І. Ульянова-Леніна дитина з цієї школи дала відповідь: «Ленін був цар, до того ж іще й поганий». Як зазначив названий інспектор, учитель Зубівської трудової чеської школи літературної чеської мови не знав узагалі [306, с. 155-156].

Та, існувала й віддана справі когорта чеських вчителів, які не лише навчали молодь, а й були радниками у найрізноманітніших питаннях, також ініціаторами культурного життя на селі [118, с. 15]. Вчителі навіть у цій несприятливій ситуації, прагнули розвивати національну свідомість учнів – організовували читання чеської поезії, спів чеських пісень, ставили драматичні вистави та знайомили з географією Чехословаччини.

У 1930-х рр., після згорання політики «коренізації» настав період гоніння на всілякі вияви національної культури. Тому у чеських школах України заборонялися національні свята. Вважалося, що вони сприятимуть зростанню національної самосвідомості. Керівництво чеських шкіл мало подавати програми проведення святкових заходів (крім тих, що були рекомендовані НКО до відзначення державних свят) до Ради національних меншин для затвердження [286, с. 363].

Прискіплива увага більшовиків до організації навчально-виховного процесу була зумовлена існуванням серед чеських педагогічних кадрів низки «неблагодійних» вчителів. Представники влади усвідомлювали, що серед чеських

вчителів були такі, які гостро критикували національну та соціальну політику комуністів. Зухвале ставлення педагогів до більшовицького режиму засуджували під час проведення різноманітних засідань партійних та радянських органів місцеві чиновники. Один із них під час обговорення звітної доповіді на П'ятому Шепетівському окружному з'їзді рад у запалі сказав: «Погано в нас з вчителями. Наш вчитель проводить попівську політику, агітує проти радянської влади, наприклад в с. Антонівці – чеському селі. Краще взагалі не мати таких вчителів, що шкодять роботі». Подібні випадки були непоодинокими [260, с. 60].

Ще влітку 1930 р. вдалося провести третій з'їзд чеських вчителів у Житомирі, проте він був вже останнім. Усі учасники з'їзду були заарештовані органами ДПУ. Арешт учителів означав ліквідацію чеських шкіл, припинення зв'язків з батьківщиною і згорання культурного життя в чеських селах.

Ліквідація старих педагогічних кадрів спонукала підготовку нових учителів. У 1931 р. педагогічна школа в Коростишеві біля Житомира організувала чотиримісячні курси чеських вчителів після чого навчання чеських дітей відновилося. У 1933 р. було створено чеське відділення педагогічної школи в Києві. Вчителів, щойно вони закінчували курс підготовки, скеровували на вакансії в нових школах. У селах Висока, Вільшанка та Єдваніне були створені і перші чеські семирічки, де викладали молоді випускники київської школи.

Незважаючи на те, що у 1936 р. лише на Східній Волині існувало 25 шкіл з чеською мовою викладання за два роки навчання в школах національних меншин було припинено. Через ліквідацію чеської освіти сталінський режим намагався придушити останні залишки ідентичності чеської меншини в Україні [286, с. 298-299]. Так у 1937 – 1938 навчальному році набір дітей до 1-го класу чеських шкіл не проводився, впродовж двох попередніх навчальних років – обмежувався. Чинниками такого обмеження, з однієї сторони, стали низький рівень самоідентифікації чехів; бажання асимілюватися з корінним населенням краю з метою уникнення можливих репресій; намагання поліпшити політичне,

економічне становище; необхідність оволодіти принаймні однією державною мовою; з іншої сторони, державна політика не сприяла, а гальмувала подальший розвиток навчальних закладів для дітей чеського походження [306, с. 136-137]. Попри заборону, із значним ризиком, чеська мова вивчалася приватно [118, с. 13].

Одним із напрямів радянської освітньої політика стала кампанія з ліквідації неписьменності серед дорослих, яку радянські керівники розглядали передусім як спосіб формування політичної опори режиму на селі. Опанування громадянами УСРР вміння читати та писати дало б змогу більшовиками більш ефективно здійснювати пропаганду комуністичної доктрини серед широких верств населення не лише за допомогою скликання мітингів та агітаційних виступів, а й завдяки поширенню преси, яка містила інформацію відповідного ідеологічного змісту. Тому кампанія ліквідації неписьменності набула ознак широкої політичної акції. Перекладання справи ліквідації неписьменності на плечі громадянських організацій випливало із ленінської тези, яка полягала в тому, що реалізація цього завдання стане лише тоді реальною, коли маси самі візьмуться за цю справу, а також зумовлювалося відсутністю в держави відповідних матеріально-фінансових ресурсів для запровадження відповідних освітніх програм. Влада хотіла ліквідувати безграмотність частини громадян УСРР за чотири роки. Закладені владою темпи передбачали напружену роботу й неминуче адміністрування, приписи, що вкрай негативно позначилося на ході ліквідації неписьменності. Робота у цій сфері передусім покладалася на товариство «Геть неписьменність», стратегічна мета якого мала досягатися такими шляхами як: широкою пропагандою ідей боротьби з неписьменністю; масовим вступом неписьменних та малописьменних робітників і селян в школи «лікнепу»; надання допомоги відкриттю, організації та постачання пунктів по ліквідації неписьменності та шкіл малописьменних всім необхідним; вишукуванням усіма можливими засобами коштів для здійснення програми ліквідації неписьменності. Товариству надавались права: входити в зносини з місцевими органами влади та іншими

організаціями; влаштовувати за відповідним дозволом «тижні» та «місяці» письменності як з метою пропаганди ідей ліквідації неписьменності, так і нагромадження коштів тощо [166, с. 169]. При розгортанні мережі пунктів з ліквідації неписьменності серед дорослого населення більшовики наказували звертати увагу на охоплення нею нечисленних національних меншин, що проживали в Україні розпорошеними групами невеликих розмірів [31, арк. 16]. Слід зазначити, що станом на 1920-і рр. 74,5% чехів були писемними [42, арк. 42]. Причому 66,4% чехів від загальної кількості письменних представників етнospільноти вміли писати по-чеськи [42, арк. 43 зв.]. Зокрема, на Правобережній Україні з 10 679 чехів 7797 читали та писали українською чи російською мовою, 4864 з останніх – ще й чеською [305, с. 136]. Хоча більшість дорослого чеського населення України було писемним та вміло читати, проте і в поселеннях цієї етнospільноти радянська влада відкривала пункти з ліквідації неписьменності та школи малописьменних. Станом на 1924 – 1925 навчальний рік в Україні налічувалося 34 таких заклади, а в 1925 – 1926 навчальному році їх кількість вже збільшилася до 46 [30, арк. 26]. У них вивчалися чеське читання, письмо, чистописання, російське читання, письмо, арифметика, політінформація, атеїзм [306, с. 137].

Чехи, які переселялися до України були прихильниками різних християнських конфесій. Спершу майже третина представників етнospільноти сповідувала католицизм, решту становили протестанти – реформовані євангелісти та баптисти [149, с. 148]. Незначну частину українських чехів склали члени релігійної общини «чеських (моравських) братів» або «гернгутерів» (поселення Гернгут в Саксонії було їх релігійним центром). Чеські брати вважали себе спадкоємцями гуситів [110, с. 34]. Під тиском русифікаторської політики царського уряду незабаром 75% чехів перейшли у православну віру [149, с. 148]. Після зміни чехами конфесійної приналежності їх релігійність стала симбіозом православних традицій та елементів, характерних для католицької конфесії.

Усупереч тому, що частина чехів була хрещена у православної церкви, вони продовжували дотримуватися традицій своїх предків, відзначаючи великі релігійні свята за католицьким календарем.

Чехи швидко переконалися в необхідності релігійної терпимості – це було, мабуть, найважливішою умовою мирного співжиття у поліетнічному та багатоконфесійному середовищі [118, с. 13].

У радянський час більшість українських чехів продовжували бути православними, хоча деякі сім'ї залишалися вірними католицизму або були прихильниками протестантизму. Так, у лютому 1925 року Славутська районна комісія обстежила село Дідова Гора, в якому з 280 мешканців 272 осіб були чехами. Було виявлено, що жителі поселення переважно були православними, а деякі – католиками. У колонії Головлі Чеські Анопольського району, де чехи становили 100% населення усі були православними. У с. Антонівка, де населення також було виключно чеським, більшість складала католики, 10 сімей належали до православ'я [260, с. 58].

Більшість чехів, може, за винятком деяких реформованих євангелістів, на відміну від місцевих польських і німецьких католиків та православних українців не дотримувались надто ревно релігійних обрядів. Їх релігійність мала непоказний характер [118, с. 16]. Особливістю релігійного життя волинських чехів було те, що вони, представники покоління, яке вже народилося в Україні, все ще не могли чітко визначити власне віросповідання. Унаслідок цього серед чехів спостерігалась певна релігійна індиферентність. В одній родині діти могли бути хрещені і в православної церкви і в костьолі [139, с. 26]. Чехи відвідували ту церкву, яка знаходилася ближче до домівки. Неважливо була вона православною чи католицькою [280, с. 203]. Тож, доводиться говорити про дивне, здавалося б, навіть, неможливе, поєднання у свідомості чеських поселенців двох моделей релігійних вподобань, про схильність їх свідомості до тісного об'єднання протилежних форм досвіду.

Свідченням стриманого ставлення чехів до релігії було те, що навіть найбільші християнські свята – Паску та Різдво вони відзначали не надто гучно. Чехи також майже не дотримувалися посту [260, с. 111]. Оскільки чехи були менш релігійними, ніж сусіднє українське, польське чи німецьке населення, духовенство не мало жодного впливу на більшість представників етноспільноти. В архівних документах відсутня інформація про участь чехів у роботі католицьких чи православних релігійних організацій [260, с. 59]. Молодь, яка була вразлива до атеїстичної пропаганди, ставилася до релігії та християнських обрядів взагалі байдуже [191, с. 139]. На поширення серед молоді атеїзму звертало увагу чеське періодичне видання «Селянка» [286, с. 300]. Занепад релігійної активності чеських селян, передусім, виявлявся у байдужому ставленні до духовенства та церкви. Поряд з індиферентним ставленням до священників та релігійних організацій чехи й надалі зберігали побутові релігійні звички. Зниження релігійності у частини членів родини не завжди передбачало скорочення витрат на культові потреби [167, с. 94].

Упродовж міжвоєнного періоду в чеських поселеннях, попри амбівалентне ставлення їх мешканців до релігійного життя, все ж продовжували зберігатися традиційні християнські звичаї та обряди [191, с. 139]. По великому рахунку не існувало жодних більш-менш серйозних натяків на атеїстичні ухили дорослих чеських селян. Віра ніколи не набувала якихось суспільно-політичних форм, а існувала на побутовому рівні, у вихованні дітей [193, с. 125]. Так, православні чехи у святкові дні причащали дітей. Аби надати участі дітей у таїнстві євхаристії особливого торжества, матері, готуючись до значних церковних празників, шили донькам гарні сукні [191, с. 139].

Розкуркулення та колективізація спричинили поширення у середовищі чеських громад відчуття занепокоєння та зневіри в завтрашньому дні. Втративши можливість надалі розвивати господарчу культурну традицію, частина чехів звернулася за розрадою до релігії. Чого тільки варте свідчення інформатора ГПУ

про приїзд до Чехограда католицького єпископа: «Ксьондзи в'їхали до Чехограда під урочисте калатання дзвонів і зупинилися на квартирі у кістера чехоградської церкви Франца Йосифовича Вавріна. Зранку почалося богослужіння, на якому були присутні всі, за винятком членів КНС та радянських службовців. Хрещення проходило на головній вулиці, де вишикувалися всі, хто бажав пройти конфірмацію. Єпископський прелат Грузинський, ксьондзи з міст Олександрівка (Крим) та колонії Костгейн прочитали проповідь, торкнувшись необхідності віри для селян і особливо – для дітей... На обіді влаштованому на честь прибулих, ксьондз Шенфілд сказав: «Як у природі буває похмура погода, що потім змінюється на сонячну, так і в нас, у релігійному житті вже 9 років висить туман, що має розвіятись – і тоді прийде свобода». Після цих промов кістер Ваврін, який до цього хотів полишити церковну діяльність, обіцяв усім, хто був на зібранні, що зостанеться кістером і послужить вірі, доки не зійде сонце» [148, с. 136].

Церква брала активну участь у благодійницькій діяльності, що була спрямована на покращення становища чехів, які потерпали від голоду в Україні. Такі конфесійні організації як Чеськобратська євангельська церква і християнське об'єднання «Костницька громада» упродовж 1921 – 1923 рр. надавали гуманітарну допомогу голодуючим чехам. Також ліквідацією наслідків катастрофи, що спіткала південноукраїнський регіон займався особисто архієпископ Оломоуцький [286, с. 354].

Культові споруди, які відвідували чехи задля участі у богослужіннях та релігійних обрядах були збудовані ще у часи існування Російської імперії. Так, у селі Чеська Крошня на Житомирщині православний храм був збудований 1889 р. [276, с. 60]. Планування та зовнішній вигляд культових споруд залежали від функцій, які вони виконували та релігійних ідей, які відображали [199, с. 76]. Збудована за типовим проектом та освячена у 1913 р. на честь великомучениці Параскеви церква, що знаходилася у західній частині села Ядвоніно на Східній

Волині зовні була обшита тесаними пофарбованими дошками та мала одну баню. Поряд з церквою знаходилася дзвіниця [295].

Ще у 1884 р. приазовські чехи у с. Чехоград без сторонньої допомоги звели костюл з двома дзвіницями. На початку 20-х рр. ХХ ст. у селі було побудовано новий костел, який мав пневматичний орган; при костюлі було організовано хор з учнів місцевої школи. Функції священнослужителя і лікаря виконували у колонії до 1926 р. вчителі, які приїжджали з Чехії [301, с. 10].

Оскільки у більшості чеських поселеннях мешкала невелика кількість жителів, які до того ж могли належати до різних конфесій, тому не кожна сільська громада чеських віруючих була спроможна звести власний храм. Унаслідок цього чехи досить часто відвідували богослужіння, що здійснювалися у культових спорудах сусідніх сіл [11, арк. 103]. Так, унаслідок відсутності у селі Дідова Гора культових споруд чехи відвідували церкву та костюл у сусідньому Кривині.

У 1929 р. в СРСР відбулася зміна політичного курсу, який негативно позначився на функціонуванні релігійних громад національних меншин України. Сконструювавши теорію «загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму», комуністи силовими методами розпочали колективізацію селянського господарства. Зміна усталеної форми земельної власності та руйнування перевірених роками методів господарювання супроводжувалися знищенням традиційного укладу життя національних меншин, одним із ключових елементів якого була релігія. Суспільство було штучно поділено на два непримиренні табори: робітникам і селянству протиставлялися «буржуазно-капіталістичні верстви». Останні було оголошено реакційними, антирадянськими, з ними влада закликала вести нещадну боротьбу. Релігійні інституції як провідники «буржуазної ідеології» потрапили до когорти «непримиренних ворогів трудового народу». В уявленні більшовиків релігія стала засобом опору куркульства успіхам соціалізму. Комуністи розпочали масштабну антирелігійну акцію, в ході якої віруючих позбавляли можливості повноцінно задовольняти свої духовні потреби.

Саме 1929 рік став початковою точкою відліку процесу закриття культових приміщень в Україні, що тривав усе наступне десятиліття [147, с. 139, 141].

Маємо відомості, що в одному з найстаріших чеських поселень Східної Волині – Високому, влада позбавила права віруючих користуватися культовою спорудою у 1930 р. [66]. Католицький костюл, що існував у Чехограді до початку 30-х рр. ХХ ст. було зруйновано, а на його місці побудували невелику електростанцію [286, с. 350]. Подібна доля спіткала й інші богослужбові споруди в яких збиралися для молитви члени чеських релігійних общин.

Отже, чехи усвідомлювали важливе значення освіти, тому чеські діти обов'язково вдома або в школі отримували бодай початкову освіту. Радянська влада спершу сприяла розвитку національної освіти: попри відсутність необхідної кількості шкільних приміщень, підручників, кваліфікованих вчителів чеські діти майже до кінця 1930-х рр. здобували знання рідною мовою. Чехи в Україні належали до кількох християнських конфесій – були католиками, протестантами та новонаверненими після приїду до України, членами православної церкви. Попри існування факту дотримання чехами найголовніших християнських традицій більшість представників етноспільноти не відзначалися особливою релігійністю про що свідчить їх байдужість до антирелігійної політики більшовиків.

Висновки до розділу 3

Конфлікти, які виникали у чеської спільноти з більшовиками у період закріплення радянської влади в Україні на наступні два десятиліття визначили стримане ставлення національної меншини до комуністичного режиму. Попри те, що серед чехів було обмаль комуністів, чимало збіднілого населення, розраховуючи на матеріальні дивіденди, були членами КНС. Упродовж 1920-х рр. розширювалася участь чехів у політичному житті, про що свідчить зростання

кількості осіб, які брали участь у місцевих виборах. Наприкінці 1920-х рр. у складі сільрад зросла кількість жінок та бідняків на яких більшовики воліли покладатися у легітимізації своїх планів. Примусова колективізація знову загострила відносини чехів із владою. На знак протесту чехи не лише намагалися залишити обжиті місця та повернутися на батьківщину, а й здійснювали спроби збройного опору радянській владі. Проте більшовицька репресивна машина швидко розправилася з неохочими до співпраці чехами. Про це свідчать сфабриковані НКВС кримінальні справи у яких трапляються чеські прізвища.

Маючи значний рівень національної свідомості та традиційну схильність до опанування грамоти, чеське населення України упродовж міжвоєнного періоду змушене було відновлювати мережу національних шкіл, діяльність якої припинилася унаслідок відтоку вчительських кадрів під час Першої світової війни та революційного лихоліття за кордон. Очолити цей процес взялася радянська влада. Незважаючи на заходи, що були спрямовані на ідеологізацію шкільного навчання, більшовики намагалися сприяти залученню чеськомовних вчителів та здійснювала спроби покращення їх фінансового забезпечення. Завдяки зусиллям численних ентузіастів в Україні було відкрито багато нових чеських шкіл, які, проте, аж до кінця свого існування у «національному» статусі перебували у тяжкому матеріальному становищі.

Чехи України хоча й не відкидали віри в Бога, будучи прихильниками православ'я, католицизму та протестантизму, особливою релігійністю не відзначалися. Чехи дотримувалися головних християнських обрядів та відзначали церковні свята, але робили це не так ревно як населення інших національностей, що їх оточувало. Крім того чехи часто висловлювали лояльність одночасно до двох християнських напрямів, що було зумовлено формальністю акту їх навернення до православ'я після масового переселення до України в другій половині XIX ст. Що стосується деструктивних впливів державної політики на релігійне життя чеської меншини в УСРР, то найбільше більшовицька атеїстична

пропаганда позначилася на молоді. Можемо припустити, що однією з самозахисних реакцій частини чеського населення на негативні наслідки суспільно-економічних трансформацій, що до них вдалася радянська влада на межі 1920 – 1930-х рр., стало звернення окремих груп етноспільноти за духовним захистом до церкви. Проте, влада, використовуючи засоби адміністративного тиску, ліквідувала більшість релігійних громад до складу яких входили чехи та розпочала використовувати культові споруди для власних потреб.

РОЗДІЛ 4. ВИРОБНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ І ВІДПОЧИНОК У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ЧЕСЬКОЇ МЕНШИНИ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ

4.1. Трудова активність чеської меншини

Початок сільського господарювання чехів в Україні, видався досить важким. Найчастіше колоністам діставалася земля не вищого гатунку, а часом і зовсім погана. Земля, яку придбали чехи, була здебільшого непридатна до сільського господарства – болотяна, лісова або досить виснажена. Оскільки чехам бракувало первинного капіталу для колонізації, вони не були в змозі придбати необхідний реманент. Але вперта праця та інтенсивні форми хліборобства поволі надали можливість чехам поставити свої господарства на дуже високий рівень [260, с. 116]. Як і німці, чехи проводили громадські меліоративні роботи, проявляли здатність до кооперування, чим дивували місцевих мешканців, упевнених у неродючості ґрунтів, якими володіли колоністи [193, с. 122].

Якщо на Поліссі чехи зіткнулися з багатьма пережитками патріархального побуту, що певною мірою уповільнило їх господарську діяльність, то на Півдні України, де мав місце більш високий рівень розвитку продуктивних сил та існували більш інтенсивні контакти з навколишнім населенням, зокрема німецькими колоністами, представники етноспільноти досягли значних успіхів у веденні сільського господарства [213, с. 176]. Та все ж господарське облаштування усіх без винятку чеських поселень характеризувалося високою продуктивністю, застосуванням прогресивних знарядь праці та агротехніки [280, с. 202]. Станом на 1925 р. земельні органи констатували, що у 25% чеських сіл здійснюється зразкове сільськогосподарське виробництво [136, с. 42]. Прикметною ознакою чеського селянина була надзвичайна працьовитість, що поєднувалася із схильністю до комерційної діяльності, яку той одразу розпочинав розвивати після налагодження

господарства [193, с. 124]. Громада здійснювала контроль за дотриманням виробничих термінів і норм, сприяла культивуванню сільськогосподарських прийомів та забезпечувала їх передачу наступним поколінням [121, с. 73].

Під час революції та економічної руїни велика кількість безземельних чехів, що zostалися без засобів існування, поверталася з міст до рідних сіл, вимагаючи тут собі землі, чим ускладнювали й без того тяжке життя мешканців чеських поселень [260, с. 127].

На початку 1920-х рр. економіка чеських поселень знаходилася в тяжкому стані. Значна частина селянських господарств була зруйнована війною, різко скоротилися посівні площі, поголів'я худоби, кількість сільськогосподарського інвентарю. Це спричинило значне зниження рівня життя та загострення соціальної напруги в чеському селі [136, с. 42].

Унаслідок політики «воєнного комунізму» на початку 1920-х рр. особливо занепали господарства чеських сіл в Східній Волині. Це стосувалося, переважно, хмелярства, яке було головним джерелом їх процвітання. Адже більшовики у селян без компенсації або за знецінені українські чи радянські гроші примусово вилучали продукти харчування та фураж, реквізували коней, вдавалися до набору в армію молодих чоловіків, багато з яких не повернулося додому або втратило працездатність [286, с. 292]. Більшовики скасували приватну власність на землю та спершу заборонили використання найманої праці, тому фермеру дозволялося використовувати лише стільки землі, скільки необхідно було для мінімального забезпечення власної сім'ї [292, с. 59].

Попри негативні тенденції, які мали місце у перші роки існування радянської влади в Україні, упродовж більшої частини 1920-х рр. спостерігалось піднесення сільського господарства, що засвідчило ефективність нової економічної політики. Протягом трьох-чотирьох років селянам вдалося відновити сільське господарство після тяжкої розрухи. У 1925 – 1929 рр. вирощення зернових культур коливалось на рівні показників, що були ненабагато вищі за довоєнні [249, с. 230]. Після

впровадження непу в Україні чехи почали розширювати посівну площу, щоб не лише забезпечити себе продуктами харчування рослинного походження, а й відновити кількість і якість поголів'я. Чеські селяни після розподілу поміщицької землі упродовж кількох років досягли значних успіхів [260, с. 59]. Унаслідок цього швидкими темпами збільшувалося поголів'я худоби: з 1925 р. по 1928 р. приблизно на п'ять відсотків у рік. Варто зауважити, що земельні наділи чеських господарів, на відміну від українських, не зменшувалися, оскільки не розподілялися між спадкоємцями. Землю отримував старший син, який зобов'язувався виплатити певні грошові суми решті спадкоємців. Молодші сини чеського селянина, яким не випало бути хліборобами зазвичай вивчали різні ремесла. Вони формували контингент безземельних ремісників у своєму селі, але частіше влаштовувалися на фабрики, в майстерні, різні підприємства по містах України. Завдяки такому порядку успадкування чеське господарство не послаблювалося, а навпаки, розвивалося далі та міцнішало [260, с. 115]. Багато чехів-господарів мали й обробляли 40, а часом і більше десятин землі. Джерела засвідчують, що унаслідок цього чеське населення Шепетівської округи жило краще, ніж представники всіх інших національностей цієї адміністративно-територіальної одиниці [260, с. 59]. Проте, не скрізь чехи були забезпечені землею належним чином. Так, у чеських поселеннях Одещини землі було недостатньо для нормальної життєдіяльності. Однак, незважаючи на «земельний голод», Народний комісаріат землеробства продовжував переселяти на ці території представників інших національностей [286, с. 351]. У с. Високочеській сільраді Черняхівського району Волинської округи поля займали 570 га, земельні ділянки відведені для сінокошу – 108 га, для вирощування хмелю – 46 га, на 200 га землі знаходилися садиби, ще 20 га не використовувалися. Крошенська сільрада того ж району використовувала 793 га землі для вирощування зернових культур, під сінокіс було відведено 105 га, двори розміщувалися на 80 га, ще 78 га були непридатними для використання. У середньому на одне чеське господарство Крошенської сільради

припадало 2,2 га оброблюваної землі або 0,43 га на особу, при чому половина дворів розпоряджалася земельним наділом, площа якого не перевищувала 2 га. Оскільки середня врожайність з гектара становила 1-1,5 т зерна, 10% господарств змушені були докуповувати збіжжя, а 53% господарств не оподатковувалися [49, арк. 38, 38 зв., 39, 72 зв.].

Наприклад, станом на лютий 1922 р. у розпорядженні громади поселення Чеська Колона, де мешкало 231 осіб, перебувало 438 десятин землі, з якої під ріллею знаходилося 306,5 десятин, присадибної землі було 6 десятин, під сіножатями – 2 десятини. Площа ділянок несільськогосподарського призначення становила 123,5 десятин, з якої: 40 десятин під будівлями (будинки, хліви, сушарки, клуні та ін.), 27 десятин під дорогами, 29 десятин під ярами і канавами, 27,5 десятин займали пустки. Співробітник Бюро національних меншин Київського губернського виконавчого комітету Лангер, який на початку 1925 р. здійснив обстеження Чеської Колони констатував, «що сільське господарство в цій колонії поставлено зразково, що викликає заздрість у російських і українських селян» [162, с. 177].

Важливо, що головну роль у розквіті чеських господарств на початку 1920-х років відіграв хміль. Перед Першою світовою війною плантації хмелю – стратегічної культури – зростали безупинно. Чим заможніше було чеське село, тим більше землі там віддавалося під хмільник. Війна звела, власне, нанівець ці прагнення. Проте культура хмелю невибаглива і не потребує ретельного догляду. Тому до початку 1920-х рр. чехи накопичили його значні запаси. З 1921 р. почалася, за твердженням історика О. Боряка, так звана «хмільна гарячка». Запаси продавалися за високими цінами [304, с. 113]. Господарства чеських селян швидко оговталися від шкоди, заподіяної війною та революційним лихоліттям, чехи оновлювали пошкоджені плантації хмелю, сільськогосподарські надлишки вигідно продавали на ненасичений ринок, а отримані прибутки інвестували. Вже у 1926 році в Україні налічувался 2965 чеських господарств, у тому числі в Східній

Волині – 711, в Коростенській окрузі – 428, Бердичівській – 402, Шепетівській – 312 [286, с. 293]. Про провідну роль хмелярства у сільському господарстві чеської меншини свідчить той факт, що до складу усіх існуючих в Україні сільськогосподарських товариств, що спеціалізувалися на вирощуванні хмелю входило 20,9% осіб чеської національності [41, арк. 63]. Продаж хмелю забезпечували хмелярські кооперативи та Хмелярське товариство в Житомирі. Ґрунти на Східній Волині були родючими, тому велику увагу було приділено також вирощуванню пшениці. Урожай на полях місцевих чеських фермерів перевищував врожай навколишніх селян на 30-50% [286, с. 293]. Основними зерновими культурами, які вирощували чехи Одещини та мешканці Чехограда, що на Мелітопольщині були пшениця, жито, овес, ячмінь. На території Чехоградської сільради знаходилося три млини. Один – тепловий, два – вітряні [286, с. 349].

Значні успіхи, яких чехам вдавалося досягати в обробітку землі, пояснювалися активним залученням у сільськогосподарське виробництво досягнень аграрної науки. Вже невдовзі після свого переселення до України чехи розпочали відновлювати та доповнювати власні сільськогосподарські знання читанням спеціальних періодичних видань, зокрема, часопису «Чеський рільник», що був особливо поширений серед чеського населення Східної Волині. Чехи охоче запроваджували різноманітні технічні новинки та аграрні нововведення, зокрема у сфері вирощування хмелю [260, с. 116]. Щоб забезпечити гарний урожай чехи удобрювали поля гноєм. За подвір'ями під гноївку було відведено спеціальне місце, де упродовж зими збиралася купа гною, який весною вивозили на поля возами [295]. Чеські господарства порівняно з місцевими українськими мали більш різноманітні сільськогосподарські знаряддя праці. У сільськогосподарському виробництві ними використовувалися здвоєні залізні плуги, залізні борони, культиватори тощо [260, с. 104]. Як наслідок, чех обробляв протягом дня дві десятини землі, а український селянин – півдесятини. На Півдні України поряд з новими використовувалися деякі традиційні знаряддя праці,

приспособані до місцевих умов (молотильна дошка – диканя, кам'яний коток для обмолоту та інші) [213, с. 177]. Ще до приходу більшовиків до влади чеські селяни розпочали використовувати у сільському господарстві машинну силу, яка значно прискорювала виконання необхідних робіт та відчутно полегшувала працю. Примітивна техніка ручної роботи як от віяння лопатою, сіяння вручну, жатка серпом, молотьба ціпом дедалі частіше видавалася пережитком минулого, адже дедалі більша кількість господарів сіяли сівалками, жали жниварками, молотили молотарками, що їх приводив у рух двигун або трактор [78, с. 113]. Господарства, які входили до складу Крошенської сільради Черняхівського району Волинської округи мали 16 молотарок, 2 жатки, 2 косилки, 34 віялки. Двори Високочеської сільради того ж району розпоряджалися 58 молотарками, 30 жниварками, 45 віялками. Поширеною була форма спільного використання сільськогосподарських машин. Усю цю сільськогосподарську техніку чехи безкоштовно отримали з Чехословаччини у 1925 р. [49, арк. 39, 72 зв.]. Ще на початку 1920-х рр. за постачання сільськогосподарської техніки українським чехам взялася Чехословацька республіка. У листопаді 1923 р. між чехословацьким і радянським урядами було укладено договір про експорт для чеської меншини СРСР з Чехословаччини сільськогосподарських машин. Спершу у кредитній акції взяли участь волинські чехи, які купували сільськогосподарські машини у розстрочку на п'ять років [292, с. 59]. Для успішного економічного розвитку, у рамках проекту чеського представництва в СРСР, Богемці на Миколаївщині теж було запропоновано під п'ятирічний безвідсотковий кредит придбати у Чехословаччині сільськогосподарські машини. Перші машини надійшли в 1928 р. Однак це виявилася стара, зламана техніка, якій бракувало запчастин [112, с. 126]. Про значні здобутки чехів на ниві удосконалення аграрного виробництва свідчать результати обстеження у середині 1920-х рр. поселення Вишеград на Київщині. Обслідувач з прізвищем Лангер констатував, що «сільське господарство в цій

колонії поставлене зразково, що викликає задрість у російських і українських селян» [286, с. 408].

Широке застосування техніки та раціональний розподіл праці між членами родини давали можливість господарям-колоністам обходитися без найманої праці. Наймали батраків лише ті господарі, які мали багато землі, невелику сім'ю, або малих дітей [260, с. 104]. У стосунках з найманими робітниками (незалежно від їх національності) чехи поводити себе демократично. Свідченням цього була спільна трапеза після виконання наймитом поставлених завдань [193, с. 124].

Із особливою старанністю займалися чеські поселенці садівництвом. Відомо, що чехи завезли в Україну із своєї батьківщини багато цінних високоплодових сортів фруктових дерев, зокрема груш – якубки, леновки, козачки, ваявки та інші. Порівняно з оточуючими господарствами серед чехів питома площа садових ділянок була більшою [213, с. 177]. У великих господарствах сади охоплювали 5 га землі. Вони були прикрасою чеських колоній, фруктові дерева (яблуні, груші, сливи, вишні, черешні, волоські горіхи) висаджувалися в обійсті навколо будинку. Турбуючись про чистоту сортів, поселенці створювали розсадники [279, с. 21]. Відсутність повноцінних садків у чеському поселенні Малинівка дивувала сучасників. Однак, такий стан речей пояснювався тим, що місцеві чехи не планували тут постійно жити. Вони напередодні Першої світової війни взяли у тимчасове користування землю, яка після її закінчення, за збігом обставин потрапила у власність орендарів [148, с. 114]. Тому посаджені фруктові дерева станом на 1920-і рр. були ще надто малими. Поряд із садівництвом, важливою статтею прибутків чехів було городництво. Як і продукція садівництва, городина (капуста, цибуля, картопля, часник) вирощувалася для власного споживання, а надлишок реалізовувався на базарах. Садівництво та городництво в чеських господарствах складало 8-12% прибутків. Існували чеські господарства, які не мали орної землі, а лише сад, город і пасіку [279, с. 21].

Як уже було зазначено, чехи Східної Волині за радянської влади продовжували використовувати значні земельні наділи для вирощування хмелю. Найбільш сприятливими для продажу хмелю виявилися 1924 – 1925 рр. Тоді пуд хмелю коштував 230 карбованців [148, с. 114]. За відносно незначного докладання зусиль чехи отримували великі прибутки. Отримані кошти найбільш підприємливі селяни використовували для подальшого розвитку хмелярства, а решта віддавала на зберігання до ощадних кас. Як наслідок, у регіоні розпочала зростати кількість заможних чеських господарств. Проте, встановлені державою низькі закупівельні ціни на цю сільськогосподарську культуру упродовж 1928 – 1929 рр. позбавили чехів прагнення розвивати хмелярство. У зв'язку із створенням владою несприятливих умов для розвитку товарного вирощування хмелю колектив хмелярського кооперативу Бобровської Ферми, що налічував 30 осіб, восени 1929 р. вирішив переорати половину земельної площі, що була відведена для вирощування цієї технічної культури [148, с. 113].

У період непу деякі чехи займалися дрібним ремісництвом. Станом на 1926 р. із 32328 членів Союзу кустарів УСРР 72 особи були чехами, зокрема серед 4411 членів Одеського кустарного союзу було 9 чехів, на території Одеської округи до союзу входило 11 осіб чеської національності (займалися поліграфічною справою), з 364 членів кустарного союзу Маріуполя двоє були чехами. Наприклад, у селі Миколаївка Козятинського району Бердичівської округи родина Бальцерів на подвір'ї у садку збудувала маленький будиночок, в якому варили клей. Члени родини збирали шкури корів, чистили їх, а потім виварювали у вапні. Незабаром підприємство розрослося і виготовлений тепер вже на основі кислот клей Бальцери продавали не лише в Україні, а й іноземним покупцям. Також у селі протягом 1927 – 1928 рр. працював маслозавод на базі продукції, яку постачало населення 12 навколишніх сіл [186, с. 20-21]. У селі Ядвоніно було розвинуте ткацтво, де ткачі з ниток замовника ткали полотно, рушники, рядна для населення з навколишніх сіл. Працювали столярі, теслярі, ковалі, стельмахи. Шили одяг і

взуття. Чех Шуляк мав олійню. Стельмах-колісник В. Янча постійно мав трьох учнів, які здобували фах стельмаха. Колеса з Ядвоніно надходили ковалям сусіднього села Дорогощі, де масово виготовлялися вози [295].

Чехи оволодівали непоширеними професіями. У с. Миколаївка мешкав чех, який за допомогою незвичного способу віднаходив місця для риття криниць. Підземні ріки шукав за допомогою соломи. На місце, де хотілося б мати криницю, на ніч розкладав солону або рогозяні кулі. На світанку їх оглядав та ніби бачив по них, що діялося під землею. Щоб не всі кулі однаково проймалися вільгістю, то ночі для того обирав безросяні. На заповітне місце вказував найвологіший куль [246, с. 83].

Чехи займалися тваринництвом. У більшості чеських селянських господарств худоба була на стійловому утриманні. Годували її картоплею, відходами від цукрового та пивного виробництва, а також спеціально вирощували на корм худобі багаторічні трави. Набагато більше, ніж молочної худоби, було в колоністів високопродуктивних беконних порід свиней. Цих тварин мало кожне господарство [260, с. 104]. У поселенні Чеська Колона на Київщині було дуже розвинене молочне тваринництво, череда колонії нараховувала 95 голів, місцеві жителі також вирощували свиней – 23 голови. Овець в колонії не розводили [162, с. 177]. До тваринницької діяльності приазовських чехів належало розведення овець та кіз.

Однією з головних галузей тваринництва приазовських чехів було розведення великої рогатої худоби, головним чином молочної. Місцеву сіру породу, яка вирізнялася великим зростом, вагою, силою, здатністю до відгодовування та добре переносила чуму, чеські колоністи, як і решта мешканців регіону, схрещували з угорською, сірою італійською, французькою, романіольською, англійською, вестермаршською породами [301, с. 12]. У часи непу Чехоград став відомим у районі завдяки виробництву високоякісного бекону, який переважно йшов на експорт [112, с. 121]. Виробництво ковбас у період непу налагодила у сім'я Голих,

яка мешкала у селі Миколаївка. Голові родини – Ф. Голому вдалося відкрити у Козятині м'ясопереробний цех, організація праці в якому перебувала на досить високому рівні. Кожного дня жителі навколишніх сіл привозили до його цеху на забій 15-25 свиней беконної породи. Для виробництва ковбаси використовували 95% м'яса та 5% сала. Асортимент м'ясних виробів, як і дохід від їх виготовлення був досить великий, тому господар щедро оплачував працю робітників [186, с. 20]. Чехи села Ядвоніно на Східній Волині, маючи значні площі сіножатей, переважно займалися тваринництвом. Пасовиська були поділені на секції, у яких по черзі випасали худобу чехи та німці. На пасовищах знаходилися викопані криниці, а біля них стояли дерев'яні корита для води. Тримали по декілька дійних корів. У кожній хаті був сепаратор, із переробленого молока виробляли масло, яке продавали у місті. Прокидалися о другій чи третій годині ночі, запрягали коней, вантажили на фаєтон масло і везли до Славути, де здавали євреям [295].

Серед домашньої птиці найбільш розповсюджені у господарствах чехів були кури та гуси.

Вже на початку ХХ ст. у більшості прогресивних чеських селянських господарствах з'явилися привезені німцями-колоністами коні нормандської та фрісландської порід. Завдяки схрещуванню їх з місцевими породами виник тип німецького наполовину чорного робочого коня [301, с. 12]. Таким чином, німецького «пулинського» рудого коня чехи перетворили на власну породу, пристосовавши не тільки для тяжкої праці в полі, а й для їзди [193, с. 123]. Менш розповсюдженими були гірські й степові породи коней, завезені з Кримського півострова [301, с. 12].

На початку колективізації, чехи, аби не здавати власну худобу, свиней, овець та коней до колгоспу, масово їх вирізали та продавали. Якщо у господарствах жителів Крошенської сільради Черняхівського району Волинської округи 1928 р. та 1929 р. знаходилося відповідно 248 і 247 корів, то у 1930 р. їх кількість скоротилася до 192 особин. Причому, найбільше скорочення відбулося серед

молодняка. Якщо корів віком 1-2 роки у 1929 р. було 23 особин, то наступного року залишилося лише 5. Кількість голів свиней скоротилася з 92 до 20, коней – з 151 до 95. Місцеві чехи також зарізали усі 10 овець. У господарствах, що належали до Високочеської сільради того ж району сукупна кількість великої рогатої худоби скоротилася на половину. Кількість господарств, які мали два коня скоротилася з 45 до 5. Однак, збільшилася кількість дворів з одним конем – з 37 до 42 та зменшилася кількість безкінних – з 18 до 7 [49, арк. 38 зв., 72 зв.].

Перехід сільського господарства на шлях крупного усупільненого виробництва розглядався владою як засіб вирішення хлібної проблеми в містах у найкоротші терміни [249, с. 233]. Форсована організація колгоспів, яка навесні 1928 р. розпочалася в СРСР з часом набрала ще більших обертів. Влітку 1929 р. виголошено лозунг «суцільної колективізації» селянських господарств цілих округ [249, с. 234]. Рівень колективізації швидко збільшувався. На початку січня 1930 р. у колгоспах нараховувалося більше ніж 20% селянських господарств, а на початку березня – більше 50%. Звісно, серед них було чимало «дутих», таких, що існували лише на папері [249, с. 236].

Колективізація не узгоджувалася із приватновласницькою ініціативою, господарськими практиками і моральними принципами чеського селянина. Однак влада ігнорувала неготовність та небажання селян відмовитися від власного господарства [249, с. 234]. Тому усупільнення землі принесло йому великі страждання. Про характер ставлення колгоспників до колективної праці на усупільненій землі свідчать спогади однієї чешки: «Наступили 30-і рр. ХХ ст., почалася насильницька колективізація. Біля мого дідуся, який шив взуття, завжди збиралися люди, тому бабуся з чоловіком чули різні думки з цього приводу і вирішили подати заяву про вступ до колгоспу. Але наступного дня бабуся почула від найбільш ледачої жінки в селі слова: «Добре, що Йосипівна йде у колгосп – буде працювати, а ми відпочивати і танцювати» [191, с. 167].

Перший чеський колгосп був утворений ще у першій половині 1929 р. в Коростенській окрузі [44, арк. 2 зв.]. Того ж року члени 17 господарств села Миколаївки Козятинського району Бердичівської округи утворили ТСОЗ, головою якого став А. Вацек [186, с. 21]. Наступного року на його базі виник національний чеський колгосп імені В. Леніна. Головою колгоспу було призначено двадцятип'ятирічного комуніста Й. Теллера (німця за національністю з Бердичева). Тут же на землях Миколаївки було створено окремих єврейський колгосп із числа переселених 40 єврейських родин з села Білопілля. Його головою став І. Суд. На початку створення чеського колгоспу до його складу ввійшло понад 100 одноосібних господарств. В колгоспі було два трактори марки «Інтер» та достатня кількість кінного усупільненого інвентарю. Спочатку організації колгосп був економічно слабкий, урожаї мав низькі, приміщень для утримання тварин не було, тому вони перебували в господарствах колгоспників [186, с. 25]. У колгоспі худобі бракувало ясел, кормів і води, коней доводилося двічі ганяти на водопій до озера, вівці задихалися у тісних кошарах і щодень падали десятками [153, с. 301].

У 1929 р. за ініціативою та під керівництвом О. Врабця у селі Мала Зубівщина Коростенської округи було створено ТСОЗ, в якому об'єдналися господарства Й. Карасека, Д. Карасека, Р. Вольфа, І. Гомолача. Наступного року на основі ТСОЗу було створено колгосп. Його засновником і першим головою знову став О. Врabeць. Через рік колгосп об'єднав переважну більшість селян. Він дістав назву «Чеський хлібороб», а пізніше – колгосп «Імені В. Куйбишева» [274, с. 13-14].

Що стосується особливостей створення цього колгоспу, то місцеві чехи, коли мова зайшла за колективізацію, звернулися за порадою з приводу розкуркулення до найбільш заможного і шанованого члена громади – О. Врабця. Він закликав селян, якщо ті не хочуть бути відправленими до Сибіру а також не бажають втратити усе своє майно, спільно взятися за справу організації колгоспу.

О. Врabeць вирішив розпочати з себе. Він створив тимчасову сільськогосподарську базу на власному подвір'ї та висловив думку про необхідність розпочати будівництво великого приміщення для зберігання усього необхідного реманенту. Першими відгукнулися декілька заможних селян, які привели свою худобу до двору О. Врabcя, після чого те ж саме зробили й інші селяни. А ще через день-другий вже не вистачало місця для нової бази. На загальних зборах було вирішено розпочати будівництво великої споруди ближче до центру села. Задум було швидко реалізовано – побудували чималеньку будівлю, а згодом все нажите перенесли туди. Кожна родина здійснила чималий вклад у створення колгоспу: в багатьох лишилось лише по одній корові та невеликій ділянці землі – решту майна було усупільнено [85, с. 25].

На початку 1930-х рр. колективізація охопила усі чеські поселення України. У Богемці, після ліквідації індивідуальних селянських господарств і насильницької колективізації, було створено колгосп «Червоний прапор» [286, с. 352]. Тоді ж у Чехограді виникло кілька артілей і колгоспів, серед яких найчисленнішими були «Моравія» і «Прукопник» [285, с. 349]. Жителі села Ядвоніно на Східній Волині розпочали записуватися до колгоспу лише 8 березня 1933 р., унаслідок чого нове господарське об'єднання й отримало назву «Імені 8-го Березня» [295]. Навіть попри певну механізацію сільського господарства, яка супроводжувала колективізацію, щойно утворені колгоспи були позбавлені необхідного обладнання, не вистачало механічних пристроїв, знарядь праці та господарських споруд. Спершу в колгоспах панував хаос, що стало наслідком величезних матеріальних втрат. Чехи не бажали працювати на державу, а тому за невеликим винятком, симулювали нездатність управляти великими господарствами [286, с. 294].

Унаслідок колективізації чехи втратили свою економічну перевагу. Попри існуючі негаразди, неефективність та невдоволення чеські колгоспи, у порівнянні з українськими, все ж мали кращі результати. На Східній Волині широко відомим

був завод у Вільшанці, де вирощували зернові, хміль та цукрові буряки. У ньому був свій молокозавод, броварня, м'ясний цех та з 1933 р. електростанція. До зразкових колгоспів належали господарства в селах Крошня Чеська, Висока та Івановичі. Чеські селяни, які мали досвід роботи з сільськогосподарською технікою, легко засвоювали складні технології та швидко навчалися, з них вийшло багато спеціалістів сільського господарства: трактористи, комбайнери, ремонтники, зоотехніки, агрономи, економісти і ветеринари. Чеські колгоспи (Висока, Вільшанка, Околек) приймали участь у виставках досягнень народного господарства. Й. Цвирк з Околека став Героєм Соціалістичної Праці СРСР [286, с. 295]. У другій половині 30-х рр. ХХ ст. поліпшилася якість виробництва у низці чеських колгоспів. Так, у передвоєнні роки колгосп імені В. Леніна, що знаходився у селі Миколаївка у співвідношенні з попередніми роками відчутно зміцнів, ставши передовим у районі. Зокрема, поліпшилася структура землеробства, унаслідок чого підвищилася врожайність зернових та технічних культур [186, с. 26]. Голова чеського колгоспу «Імені В. Куйбишева», що знаходився у селі Мала Зубівщина О. Врабець виявив себе умілим господарем і організатором виробництва. Спершу працювати в колгоспі було дуже важко. Морально спільнота не була готова справлятися із такими господарськими завданнями. Тому доволі часто проводили збори, засідання на яких вирішували питання загальногосподарського характеру, питання про винагороду тих, хто перевиконує поставленні керівництвом завдання. В ході загальноколгоспної роботи були організовані чотири бригади, між якими були розподілені обов'язки. Одна з бригад займалась вирощенням помідорів, огірків, цибулі, представники іншої були задіяні в роботі пов'язаній із засіванням пшениці, збором жита, ячменю. На території колгоспу було створена велика пасіка, якою займався пасічник – Мхачик. Колгосп працював, розвивався і став відомим далеко за межі області. В колгоспі було багато живності та реманенту не вистачало лише робочих рук. Саме тому на роботу приймали всіх, хто хотів працювати [85, с. 26]. В останні

передвоєнні роки колгосп став багатогалузевим господарством. Важливе значення надавалося вирощуванню технічних культур, традиційної для землеробів-чехів – хмелю, а також нової для них – льону, розвиткові тваринництва. Використовувались найновіші досягнення агротехніки та багатий народний досвід, адже чехи завжди були першими в найширшому застосуванні органічних добрив на своїх бідних, частково піщаних, частково кислих ґрунтах, незмінно досягались кращі, порівняно з сусідніми колгоспами, результати [274, с. 14].

У 1930-х рр. у Чехоградській сільраді знаходилася МТС (машинно-тракторна станція). На початку роботи МТС організація праці перебувала на невисокому рівні. Робітники не мали спеціальної технічної підготовки. Стан організації громадського харчування на МТС був недостатнім. Не кращим було і технічне забезпечення, частина машин мала недоброякісні двигуни, що негативно позначалося на роботі МТС. Більшість відремонтованих машин виявлялися неробочими, інші ж – зовсім не підлягали ремонту. Наприклад, унаслідок недоброякісного ремонту молотарки, після її одноденної роботи сталася поломка. Молотарка повністю вийшла із ладу. У зв'язку з подіями, що склалися, була зроблена зміна керівного складу МТС і через деякий час робота була налагоджена [112, с. 121-122].

Під час колективізації обшинні структури і звичаї усувалися, сімейні наділи і велика рогата худоба примусово «об'єднувалися». У колгоспах запроваджувалася індустріальна форма організації праці: на чолі перебував голова, який фактично призначався владою; той визначав керівників бригад [134, с. 154]. Попри знищення радянською владою заможного прошарку селянства, керівне ядро колгоспів формували вцілілі досвідчені кооператори з «дореволюційним стажем», яким дивом вдалося уникнути репресій. Дане твердження засвідчує, хоча б, кадровий склад колгоспу, що знаходився у с. Івановичі, неподалік Житомира [193, с. 129].

Практично увесь врожай вилучала держава; члени колгоспу за виконану роботу отримували квитанції – «трудодні». Уся робота планувалася «зверху», за невиконання плану встановлювалися санкції. Колгоспникам заборонялося залишати колгосп без дозволу. Ті хто відмовлявся вступити до колгоспу оголошувалися «куркулями» або «підкуркульниками»; проти них була оголошена рішуча боротьба [134, с. 154]. Жоден «куркуль», а також ніхто з його родичів не мав права входити до нової сільськогосподарської системи [245, с. 173].

Селяни активно крали зерно з колгоспних полів та колгоспних комор. У доколгоспному селі крадіжки категорично засуджувалися громадською думкою общини та суворо каралися. У колгоспному селі крадіжки колгоспного зерна в умовах голоду громадською думкою пересічних колгоспників та односібників не засуджувалося, оскільки держава під час хлібозаготівлі грабувало їх гірше будь-якого злодія [200, с. 122].

Для того аби мінімізувати негативні наслідки колективізації радянська влада намагалася розвивати сільську інфраструктуру. Так, завдяки відповідним державним заходам у Богемці на початку 1930-х рр. з'явилися нові робочі місця: медичної сестри, ветеринарного лікаря, листоноші. Це свідчить про появу у поселення амбулаторії, ветлікарні та відділення пошти [286, с. 352]. У 1937 р. у селі Миколаївка було відкрито пологовий будинок [186, с. 25]. Тоді ж відбулися значні зміни у побуті чеського села – з'явилося радіо, було відкрито перші магазини [286, с. 352].

Певну позитивну роль відіграв прийнятий у лютому 1935 р. новий Статут сільськогосподарської артїлі. Він узагальнив та оформив нові відносини у колгоспному селі, встановив головні принципи організації колгоспного виробництва, гарантував існування особистого підсобного господарства колгоспників. Відбудова сільськогосподарського виробництва розпочалася в 1935 – 1937 рр. Стали збільшуватися урожаї, відновилося зростання поголів'я худоби, покращилася оплата праці. Відчутними стали результати технічного

переоснащення сільського господарства. У 1937 р. система МТС обслуговувала 90% колгоспів. Однак приріст виробництва не покрити втрат перших двох років [249, с. 250-251].

Не бажаючи працювати у колгоспах, частина позбавлених ініціативи чеських селян вирушала до міст, щоб там, влаштувавшись на промислове виробництво, розпочати нове життя. На Дніпропетровщині, де значна частина місцевого чеського населення ще у період непу жила у містах, чехи ставали робітниками важкої і легкої промисловості. Серед них також були кондитери і працівники харчової промисловості, кравці, чоботарі, працівники сфери обслуговування, музиканти, викладачі, інженери [286, с. 353].

Необхідно зазначити, що чехи, які жили поблизу міст, ще задовго до колективізації знаходили собі роботу на міських підприємствах. Так, мешканці Малинівки підробляли візниками на залізничній станції «Малин», яка знаходилася за два кілометра від чеського поселення. Така робота надавала можливість кмітливим візникам щодня заробляти до 7 карбованців. Крім того неподалік станції діяла паперова фабрика, яка теж забезпечувала робочими місцями чехів [148, с. 115]. На початку 1930-х рр. на північному сході Шепетівської округи розпочало діяти шпалорізне підприємств. Тут для виготовлення залізничних шпал різали деревину сосни. На вирубці лісу й на шпалорізі працювали чоловіки-чехи з із села Ядвоніно [295].

Таким чином, переважна більшість українських чехів займалася сільським господарством. У період непу частина волинських чехів для продажу вирощувала хміль. Колективізація негативно позначилася на виробничій діяльності чехів. Незацікавлені у результатах своєї праці чехи не бажали працювати на державу. Проте відсутність альтернативи спонукала чехів шукати кращої долі у містах або все ж налагоджувати роботу колгоспів.

4.2. Дозвілля чеської спільноти у сфері дії радянської пропаганди

Вільний час чеських селян, подібно до інших сільських спільнот, визначався не раціональним розподілом часу для відпочинку та виробничої діяльності, а сезонністю сільськогосподарських робіт, релігійною обрядовістю, традиціями та нормами громадського самоуправління [182, с. 131].

Одним із способів заповнення чеською громадою дозвілля, що співпадав із реалізацією функцій зберігання, передачі та розвитку традицій було спільне проведення усіма жителями поселення (або навіть групою сусідніх поселень, що були тісно пов'язані спільною господарською діяльністю і постійним спілкуванням) багатьох традиційних свят. Окремі елементи свята могли виконуватися різними групами у середині громади (сім'ями, об'єднаннями за віком та статтю, родинними спорідненостями), але в цілому святкування розгорталося в межах общини, за участі усіх жителів, підкорялося певній послідовності і неформальному контролю громади [121, с. 79].

Свято – це інститут, що пов'язаний з активністю різноманітних груп. Потреба в його існуванні зумовлена динамікою суспільного життя, а саме його ритмом в якому окремі періоди життя інтерпретуються особливим чином, потребують іншого, ніж зазвичай, способу поведінки, вимагають святкування. Святкування має ритуальні форми, які відповідають події, концепції, уявленню, ідеї з якими суспільна свідомість пов'язує викреслений проміжок часу. Свято породжує своєрідну організацію громади, яка отримує специфічні функції та ролі, завдання та обов'язки, норми, заповіді та заборони [145, с. 68]. Свято покликане охороняти, пропагувати та поновлювати культурні цінності на основі яких громада організовує власне життя [145, с. 73].

Святкування передбачало припинення звичаєної трудової активності, переважно в сфері господарської активності; урочисте принесення символічної жертви, у відповідності до характеру свята; обряди, церемонії, звичаї, дотримання

різноманітних табу. Всі ці дії мали значення як для індивіда, так і для громади, передбачали індивідуальні та колективні зобов'язання, індивідуальну та колективну відповідальність, зумовлену санкціями. Приписи встановлювали також чіткі обов'язки спільного сімейного святкування [145, с. 137].

Усвідомлення власного національного коріння допомогло чеським переселенцям зберегти в нових умовах проживання більшість звичаїв та обрядів, пов'язаних з багатьма старовинними чеськими народними святами, такими як Hromnice, Vostatky, Velikonece (Великдень), Šmerkust, Posviceny (храмове свято) [301, с. 13].

Чеські діти полюбили свято Миколая (Миколаша), яке відзначалося 5 грудня. У цей день випікалися різноманітні солодоці. Маленьким дітям вночі батьки у ліжку підкладали подарунки: слухняним – різні солодоці та іграшки, а неслухняним – бурячок та картопельку [260, с. 112]. Свято Миколаша супроводжувалося традиційним рядженням у св. Миколаша, Янгола (Андел), біса (черт) та бабу Кужиці. Ряджені ввечері напередодні свята розпочинали ходити селом. Миколаш і Андел рядилися у білі накидки, пояси з блискучого паперу, конусоподібні білі картонні шапки, прикрашені картинками релігійного змісту (Діва Марія з немовлям, янголи з дітьми тощо), маски із зображенням усміхнених облич. Костюм біса складався з вивернутого назовні кожуха, підв'язаного мотузкою, конусоподібної баранячої шапки з коров'ячими рогами, потворної волохатої маски з паперу і коров'ячого ворсу. У руках він тримав ланцюг. Баба Кужиці одягалася як стара баба та мала потворну маску [301, с. 18].

Улюбленим традиційним святом чехів було Різдво, яке розпочиналося 24 грудня Щедрим вечором. У цей день члени кожної чеської родини намагалися зібратися за одним святковим столом. Протягом святкової вечері дітям дарували подарунки від Єжишка (Ісуса Христа). В окремих родинах ставили бетлеми – різдвяні вертепи [184, с. 18-19].

Водночас, слід відзначити втрату деяких свят релігійного характеру, таких як день св. Дороти, св. Грегоржа, св. Матвія, св. Яна, які належали до зимового циклу; серед звичаїв весняного циклу – ритуал винесення смерті, прикрашання гілки верби (символу літа), маскарадні хода ряджених та колядування під час королівського тижня (перший тиждень після Духова дня).

У результаті міжетнічної інтеграції в календарній обрядовості чехів виникло багато спільних, зокрема з українськими обрядами рис: традиція колядувати на православне Різдво у навколишніх українських та російських селах; прикрашання ялинки; парубочі забави протягом року подібно до парубочих розваг українців в ніч на св. Андрія (підміна хвіртки, «крадіжки» пирогів та яєць); гамірливі загальносільські гуляння на Масляну; ряд звичаїв релігійного характеру: освячення верби й фарбування яєць напередодні Великодня, прикрашання гілками дерев та травами житлових приміщень й господарських споруд на Трійцю й Духів день; святкування закінчення збиральних робіт [301, с. 13].

Важливим святом для чехів було «Вацлавская посвічені», яке відзначали 28 вересня в день св. Вацлава – шанованого святого у чехів. Після збору врожаю і закінчення польових робіт його святкували три дні. До свята готувалися дуже ретельно: пекли, варили, смажили. У перший день пригощали гостей. Другий день – це свято для молоді «Пекна». У цей день молодь збиралася в клуб на танці. Дівчата одягали нові сукні, переодягаючись кілька разів. З молоддю дозволялося розважатися і дітям. Третій день – «Соуседска» – це день старших чоловіків (починаючи з 30-ти років). Чоловіки йшли від будинку до дому, де їх пригощали. Звичайно були і такі, які любили випити алкогольних напоїв, але ніхто не напивався до безпам'ятства [162, с. 179].

Як на Східній Волині, так і на Півдні України значним успіхом користувалися свята закінчення жнив – дожинки. На Мелітопольщині ці свята були в основному прерогативою чоловіків і називалися байрам [213, с. 181].

Багато святкових дій мало жартівливий характер. Так, під час гуляння на масляну в Чехограді влаштовувалася вистава – «страта півня». «Суддя» зачитував «вирок», за яким висміювалися старі холостяки, пастухи, п'яниці, ледарі, після чого півню відрубували голову. Зберігся і жартівливий звичай, коли у неділю на Великдень хлопці хльостали дівчат і молодих жінок прутами. Жінки повинні були відкуплятися вином або харчами [213, с. 181].

Чехи святкували «штампрле» (дослівно – «чарка») – іменини. Це було святом друзів і близьких сусідів. На святкування гостей не запрошували. Коли вечоріло, друзі і приятелі всі разом йшли до іменинника і під вікном в жартівливій формі вітали його за допомогою «оркестру» з кришок від каструль, банок, гребінців, тари, губних гармошок, флейти. Все було зроблено з гумором, звучали веселі жарти. Букет квітів ставили на порозі здивованого ювіляра, якому нічого не залишалося, як дякувати за привітання і пригощати нежданих гостей.

У довгі зимові вечори жінки збиралися разом дерти пір'я на перини. Після закінчення роботи господиня влаштовувала «додерну». Накривали святковий «солодкий» стіл. Потім йшли святкувати до господарки наступного будинку, на шляху до якого жіноче товариство співало та жартувало [162, с. 179].

З приходом в Україні до влади більшовиків розпочинається залучення чеської меншини до відзначення державних свят. Державне свято було покликане легітимізувати державну владу, яка нібито опиралася на волю народу, а тому не здійснювало пошук моральної опори в релігійному культі. Саме тому урочистості державного свята були спрямовані на прославлення влади, сили та значення держави. Порядок здійснення святкових заходів зазвичай передбачав віддання почестей символам і знакам, які втілювали ідею держави, пам'яті революційним героям, публічне нагородження осіб, які мали заслуги перед державою. Державне свято від традиційного успадкувало звичай створення атмосфери згоди та єднання [145, с. 144].

Одним з помітних дозвіллевих явищ міжвоєнного періоду було встановлення календаря революційних загальнодержавних свят. Одні з них (Перше Травня, Кривава неділя, Міжнародний жіночий день, День Паризької комуни) мали певні традиції відзначення в минулому, інші (День повалення самодержавства, Річниця Жовтня, День Червоної Армії) завдячували своєму виникненню більшовицькому перевороту у Петрограді 1917 р. Основними формами проведення цих свят були мітинги та маніфестації, а головними атрибутами революційна символіка, пісні та листівки [181, с. 28]. Досить популярними також були політичні карнавали, театралізовані демонстрації та інші подібні до них масові дійства [181, с. 29]. Напередодні свят селяни прибирали будинки, вулиці, в магазинах поживлялася торгівля [181, с. 36].

Свято Міжнародного жіночого дня перетворювалося на своєрідні підсумкові збори, де жінки звітували про свої досягнення у різних галузях виробництва. До цього дня приурочувалося масове висування робітниць і батрачок на відповідальну роботу, прийом кращих з них до лав комуністів, організацію підготовки і перепідготовки жіночих кадрів, відкриття побутових закладів. Пафосом свята було вславлення жінки-трудівниці, жінки-громадянки, яка нарівні з чоловіком будує «нове» життя. Міжнародний жіночий день був виключно жіночим святом: жінки самі готували його, починаючи від прикрашення приміщення і закінчуючи пошуком коштів для купівлі подарунків та влаштування концертів [181, с. 72].

Необхідно зазначити, що «загальнорадянські» свята, розроблені в СРСР як альтернатива традиційним так і не набули широкого розповсюдження у чеських поселеннях [213, с. 182].

Творення радянської святкової обрядовості йшло у розріз з національними традиціями, адже спостерігалось нігілістичне ставлення до значної кількості народних звичаїв та відбувалося оголошення їх релігійними й забобонними. «Червоної обрядовості» бракувало святковості, дійства, відповідного музичного

супроводу, тобто усього того, що було характерно для народних традицій. А без цього нові обряди відбувалися сухо, одноманітно і нерідко перетворювалися в звичайні збори. До того ж, в ході боротьби з релігійною обрядовістю з народного побуту були відкинуті вікові традиції, які відбивали естетичні, гуманні, моральні якості чеської меншини [181, с. 194]. Індиферентне ставлення чеської меншини до відзначення свят, які запроваджувала радянська влада було ознакою відсутності лояльності до цінностей, які визначали основу відповідних торжеств [145, с. 73].

У чеському поселенні Вишеград завдяки патріотизму місцевого вчителя Я. Боучека у першій половині 1920-х рр. 6 червня було започатковано щорічне відзначення дня пам'яті Яна Гуса. Цього дня проводилося театралізоване спалювання Яна Гуса, в якому брали участь всі жителі села. На околиці Вишеграду складали в штабелі дрова, закопували стовп, двоє катів вели Яна Гуса (якого зображав відповідно одягнений учитель і прив'язували його до стовпа. Запалювали багаття. Хор сільської молоді співав патріотичні пісні. Потім Я. Боучек урочисто проголошував промову про значення Яна Гуса в історії чеського народу [162, с. 178].

Як не дивно, але велика заслуга в урізноманітненні дозвілля чеської меншини та плеканні чеської культури на Східній Волині, а отже збереженні національного самоусвідомлення етноспільноти належала місцевим чеським пожежним командам. Надзвичайною активністю вирізнялося об'єднання пожежників, яке було створене у 1922 р. в селі Мала Зубівщина Коростенського повіту Волинської губернії. Лише умовно його можна вважати пожежною командою, хоч воно дійсно проводило всі протипожежні заходи. Під керівництвом В. Гомолача пожежна команда стала справжнім провідником усього нового на селі. Тридцять її членів були громадськими працівниками з широким колом інтересів. Проведення культурних вечорів, обговорення актуальних політичних питань, постановка п'єс – все вони вважали своєю справою. За свої ж кошти члени об'єднання купували необхідний інвентар, споруджували будівлі [274, с. 13]. Чим меншою була потреба

щось гасити, то більше члени сільських пожежних команд займалися репетиціями аматорських вистав, створенням музичних колективів, проведенням танцювальних і розважальних заходів, організацією весільних гулянь, навіть супроводом співвітчизника в його останню дорогу [118, с. 17]. Розуміючи, що сфера діяльності добровільних пожежних товариств усередині чеських громад не обмежувалася виконанням їх безпосередніх функцій, влада здійснювала спроби встановлення контролю над цими формуваннями, намагалася узгодити різні вектори їх роботи з відповідними комісіями сільрад.

Під час банкетів, як правило, на столах знаходилося дуже багато різних видів печива, тортів, солодоців, фруктів, слабоалкогольних напоїв. Горілка стояла окремо. Молодь співала, танцювала та жартувала. Такі вечори надовго не затягувалися, адже наступного дня необхідно було приступати до роботи, яку чехи розпочинали дуже рано [260, с. 112].

Чехи намагалися відновлювати в своїх поселеннях культурне життя, перерване Першою світовою війною. Найбільш активними поборниками відновлення культурно-просвітницьких та розважальних заходів стали театральні любителі. Чеський театр одразу після припинення війни був відновлений у колонії Висока, куди приїжджали виступати актори-аматори з навколишніх поселень. Також у Чеській Крошні ще у червні 1919 р., селяни створили театральну трупку, звели сцену та зібрали бібліотеку, фонд якої налічував 4500 книг і журналів, що надійшли з Москви [286, с. 61].

Тож, важливу консолідуючу роль у житті чеської громади відігравали аматорський театр, музична творчість, народні танцювально-розважальні гуляння, що слугувало могутнім засобом збереження чехами своєї самобутності. Чехи привезли з собою духові та струнні музичні інструменти (скрипку, кларнет, флейту, бас, альт), які мали давню традицію виготовлення та поєднанні в різноманітних оркестрах. Згадуючи про свого батька жителя села Малинівка на Житомирщині В. Цех (1924 р. н.) зазначав: «Таку хорошу гармошку він мав, він

так гарно грав на гармошці. В основному грав, хоча і співав. Навіть до нього хлопці деякі ходили навчатися» [260, с. 133].

Активна діяльність різних музичних і театральних гуртків була насамперед справою молоді. Дорослі здебільшого допомагали їх організовувати. Можна лише дивуватися, звідки у молоді було стільки бажання і часу для культурної діяльності, якщо врахувати, що абсолютна більшість чехів були землеробами, які виснажливо працювали увесь рік, за винятком коротенької пори зимою та перед жнивими. Не було винятком, що дівчина чи хлопець в багатьох чеських селах вже до виповнення своїх 17-18 років грали аж у 13-15 самодіяльних п'єсах, які зазвичай ставилися у найбільшому помешканні села – господі [118, с. 17].

Попри те, що носії чеської мови в Україні продовжували зберігати її автентичну самобутність, у деяких чеських поселеннях вистави ставилися тільки українською мовою [148, с. 115].

У Миколаївці існував оркестр із п'ятнадцяти музикантів. У вихідні та на свята молодь і дорослі сходилися до центру, де танцювали та смакували пиво власного виробництва [196, с. 46]. Апогей слави миколаївських музикантів припав на 1936 р. Тоді вони були визнані одними з найкращих в Україні, кілька мелодій у їх виконанні були навіть записані на платівки [186, с. 22].

Проте, не у всіх своїх поселеннях чехи мали змогу належним чином налагодити художню самодіяльність. Так, попри те, що у селі Бобровська Ферма вдалося організувати театральний гурток, приміщення, у якому мали проходити репетиції акторів, виявилось замалим для проведення вистав. Значною перешкодою також стала значна розпорошеність дворів від центру, де мала проходити культмасова робота [148, с. 113].

Важливу роль у наповненні дозвілля чехів та у збереженні чеської етнічної самобутності зіграло примноження народної пісенної традиції. Співали не лише на принагідних вечірках, у дні релігійних свят і під час аматорських театральних вистав, а й під час щоденної роботи, наприклад, коли дерли пір'я, тобто

відокремлювали пух від стержнів пір'їн [225, с. 342]. У середовищі чехів побутував необрядовий пісенний фольклор: ліричні і соціально-побутові балади, дитячі, любовні, емігрантські, жартівливі і танцювальні пісні. При залученні українського пісенного репертуару текст і наспів зберігався в оригіналі, тоді як манера виконання мала національний колорит. Запозичення чехами українського фольклору відбувалося вибірково. Найчастіше до активної частини репертуару потрапляли ті зразки, які в сюжетно-смісловому і музично-стильовому відношенні були близькі до чеських національних традицій. З українських найчастіше побутували пісні на ліричні і соціально-побутові теми [213, с. 180-181].

Основну частину репертуару чеських поселенців складала пісня чеського походження. Їх проникнення відбулося унаслідок міграції в другій половині XIX ст. чехів на територію України, коли було завезено обрядовий фольклор, історичні балади, значну частину ліричних пісень; завдяки вчителям і церковнослужителям, які були запрошені з Чехії до України для роботи в національних школах; внаслідок короткочасного виїзду групи молоді на початку 1920-х рр. під час колоду в Чехословаччину. Цей фольклорний пласт, потрапивши в нові умови, свято оберігався наступними поколіннями. Чехи втратили частину фольклору, а деякі збережені у пам'яті наспіви були пристосовані до нових умов. Існували й випадки, коли тексти пісень переселенців були повніші ніж аналоги до них, знайдені в чеських пісенниках. Пояснення цьому може бути подвійним: або в переселенському середовищі законсервувався завезений фольклор, а на території основного етному деякі тексти забуті, або в переселенському середовищі відбулося домислювання національних сюжетів. У репертуарі чеських поселенців існували зразки, що поєднували тексти двох пісень. Це зустрічалося в танцювальних піснях, що були «структурними парадигмами». Таке явище пояснюється зв'язком з національно-стійкою традицією «колових танців», які

характеризуються тим, що до заданої танцювальної ритмоформули виконувалося безліч пісень [258, с. 54-55].

Після встановлення радянської влади культурний розвиток чеського населення України розпочав набувати нових відтінків. Важливого значення у сфері культурного будівництва упродовж більшої частини міжвоєнного періоду більшовики надавали політико-виховній роботі, яка, за їх задумом, мала пронизувати дозвілля чеської меншини. Основними культурно-освітніми установами для мешканців чеських поселень були: робітничо-селянські клуби, хати-читальні, сільбуду та школи соціального виховання [286, с. 360].

Незважаючи на державні плани і заходи, що проводилися в сфері культури та політико-виховної роботи, бібліотеки, школи соціального виховання і «червоні кутки» знаходилися не в усіх чеських поселеннях [286, с. 361]. Спершу в УСРР було організовано лише 10 чеських культурно-просвітницьких установ (хат-читалень і сільбудів) [260, с. 60]. У 1925 р. діяло 9 хат-читалень і 7 сільбудів, 1926 р. – 10 хат-читалень і сільбудів, наступного року хат-читалень збільшилося ще на 7 одиниць [30, арк. 39]. Лише у 1928 р. спільними зусиллями чехи села Миколаївки спромоглися збудувати сільбуд [186, с. 23]. У 1930 р. хату-читальню, що обслуговувала потреби населення Крошенської сільради Черняхівського району Волинської округи відвідувало 84 особи, 67 з яких були чехами, до хати-читальні Високочеської сільради того ж району ходило 22 чоловіки та 9 жінок, причому 23 осіб були чеської національності [49, арк. 41, 74]. Для належного функціонування існуючих клубів, бібліотек, хат-читалень необхідна була матеріальна, насамперед, фінансова допомога уряду та сільрад.

У 20 – 30-х рр. ХХ ст. в чеських поселеннях у політико-виховній і культурній сферах існувала низка проблем. Відчувалася гостра нестача кваліфікованих кадрів. У чеських поселеннях до політико-виховної роботи часто залучали вчителів сільських шкіл. Учителів, здатних провести такі заходи, було недостатньо. Ще менше серед них було чехів. Учителі, які були задіяні в політико-виховній роботі,

повинні були читати чеським мешканцям лекції на політичні теми, виступати з доповідями про соціалістичні перетворення, що відбувалися в країні, проводити антирелігійні бесіди. Популярними методами пропагандистської роботи серед мешканців чеських поселень були мітинги, після яких усі запрошувалися на спектаклі, що мали політичне забарвлення. Всі політико-виховні заходи спрямовувалися на підвищення політичної активності чеського населення та створення людини радянського зразка [286, с. 361-362].

Основним завданням ідейно-політичної та культурно-просвітницької роботи на межі 20 – 30-х рр. ХХ ст. стало переконання селян у тому, що лише колгоспи зможуть покращити їх життя та знищити поділ на заможних та бідних, покращити рівень сільського життя до рівня життя у місті, створити умови для знищення протилежностей між містом і селом [87, с. 16]. Неодноразова роз'яснювальна та організаційна робота серед чехів у цьому напрямі підмінялася грубим натиском, погрозами, демагогічними обіцянками [249, с. 236].

20-і рр. ХХ ст., період коренізації та непу видався сприятливим для розвитку культури національних меншин. Частиною більшовицької політики була реалізація так званої соціалістичної культурної революції. Вона мала підвищити загальний культурний рівень населення, особливо в сільській місцевості. Керувати культурною роботою чехів Східної Волині мав Губернський народний просвітницький відділ у Житомирі [297, с. 61]. Уже на початку 1920-х рр. при губернському відділі народної освіти в Житомирі більшовицьким режимом була створена «Чехословацька секція», яка утримувала читальну залу, де можна було вивчати комуністичну пресу і марксистську літературу, а також різні гуртки, серед яких були природознавчий та атеїстичний [286, с. 296].

Через кілька років подібна установа була створена і в Києві. Восьмого січня 1925 року ініціативна група на чолі із Лангером організувала перші збори чехів міста Києва в залі заводу «Більшовик». Участь у зборах взяло 100 київських чехів та велика кількість гостей [286, с. 397]. На зборах було запропоновано утворити

Чеську секцію. 19 червня 1925 року відбулися другі загальні збори київських чехів на яких було запропоновано утворити центральний чеський клуб, в якому б сконцентрувалася уся культурно-просвітницька робота серед київської національної меншини [286, с. 398].

Розпорошеність проживання чехів по околицях міста заважала їх згуртуванню. Взимку робота проводилась в одній маленькій кімнаті – червоному кутку юних піонерів при чеській трудшколі № 23. У червоному кутку була розміщена бібліотека, читальня, радіо та стінгазета. Діяльність секції була під загрозою тому, що місця для проведення заходів взимку було вкрай мало. В одній кімнатці працювали гуртки, бібліотека-читальня, радіо, редколегія, юнацька секція, жіночий відділ, проводились засідання секції. Влітку заходи проводились в садку «Стромовка», який мав доволі непогані умови для відпочинку: електроосвітлення, спортивний та дитячий майданчики, театр, буфет, піаніно, кеглі, столи, лави. В садку влаштовувались чеські вистави і концерти силами власного драмгуртка й оркестру.

Секція підтримувала тісний зв'язок з чеськими селами з Київської округи. До сіл, Зокрема до Вишеграду, виїжджала виїзна бібліотека, театр з виставами. Проводились масові вечори, відзначались дні – Великого Жовтня, 8-го Березня, День кооперації, День смерті Леніна тощо.

Чеський оркестр часто виступав у клубі заводу «Більшовик», де був зосереджений чеський актив. Оркестр запрошували і до інших заводських клубів та організацій, який своєю наполегливою працею завоював одне з перших місць серед оркестрів Києва.

Секція організувала гуртки для культурного, духовного та фізичного розвитку чехів у місті: драматичний, співацький, музичний, спортивний, літературний, Червоного Хреста та школу Політграмоти.

Бібліотека-читальня працювала вкрай незадовільно тому, що бібліотечний фонд із 700 книг, переважно застарілої літератури, вже був прочитаний і не

задовольняв потреби та інтереси читачів. Також до бібліотеки було далеко їздити. Надходження нових книг було зовсім незначне: в 1929 р. із-за кордону було отримано 70 книг. Також бібліотека отримувала із Чехословаччини періодичну пресу: газети «Руде право», «Вечірник Рудого права», «Свобода», журнал для сільського господарства «Городник для чеських селян» [286, с. 399-400].

Небайдужі до національної справи члени чеської діаспори для задоволення читацьких запитів жителів чеських поселень намагалися створювати бібліотеки з літературою на чеській мові. У Високочеській сільраді Черняхівського району Волинської округи була чималенька як для сільської місцевості бібліотека. Її фонд складав 1100 книжок, причому 400 з них були надруковані чеською мовою [49, арк. 74]. У колонії Бобрівська Ферма на Київщині привезеної з Чехословаччини літератури було обмаль, а радянських книжок чеською мовою зовсім не було. М. Когоут намагався зібрати в колонії бібліотеку, але за відсутності коштів це було складно здійснити, адже сільська рада асигнувань на справу книгозабезпечення не виділяла [285, с. 411]. Проблема створення чеських бібліотек полягала також у тому, що радянські видавництва не квапилися друкувати книжки чеською мовою [41, арк. 2].

Держава була зацікавлена у розвитку театральної та музичної самодіяльності. Вона намагалася виділяти кошти для підтримки сільських театральних труп та сприяти організації драматичних гуртків і хорів [37, арк. 25]. Для культурного розвитку чеського села було зроблено особливо багато після I з'їзду чеських учителів у Києві в 1927 році. Учителі скрізь засновували театральні, вокальні гуртки й гуртки художнього читання, організовували бібліотеки й духові оркестри. Оснащені на належному рівні пожежні дружини та страхові товариства були в кожному селі [286, с. 296]. Однак, навіть станом на 1930 р. не всі гуртки у чеських поселеннях функціонували на належному рівні, що зумовлювалося відсутністю достатньої кількості приміщень для розгортання їх повноцінної діяльності [49, арк. 74].

У Вишеграді коли ще не було збудовано школу та клуб вистави ставилися в приміщенні для сушки хмелю. На сцені клубу були гарні декорації. У Вишеграді був власний оркестр, яким керував учитель. З дорослими вчитель поставив вистави: «У садибі Бенеша», «Чортик із чеських гір», «Сімейна стіна», «Графиня із Подскалі». З дітьми Я. Боучеком були поставлені вистави «Попелюшка», «Добра фея». П'єсу діти готували цілий рік і прем'єра відбулась в кінці навчального року. Підтримувався тісний контакт, відбувався обмін гастрольними поїздками з аматорськими колективами київського міського товариства «Стромовка», а також з навколишніми українськими селами. Селяни могли дозволити собі декілька поїздок на рік до київських театрів. Зокрема до опери, де серед музикантів були родичі вишеградців, серед них О. Мейстрик [286, с. 409].

Упродовж міжвоєнного періоду чехів примусово підписували на радянські газети, які мали тримати сільське населення в курсі всіх соціалістичних перетворень влади. Варто зазначити, що більшовицький режим на початковому етапі свого існування намагався вирішити питання випуску чеськомовних періодичних видань, які для чеського населення України мали слугувати основним політико-пропагандистським джерелом [286, с. 362]. Першою стала «Kronika» («Хроніка»), яка у 1921 році була заснована як журнал чеського Бюро волинського губерньського Комітету КП(б)У. Однак, вийшло тільки два номери цього періодичного видання. Черговою спробою друку радянської чеськомовної преси стало видання газети «Volynska Pravda» («Волинська правда»), знову як органу більшовицької партії. Її перший наклад побачив світ у вересні 1921 р. (усього вийшло 6 номерів), але через непопулярність серед чеського загалу невдовзі періодичне видання припинили друкувати [286, с. 296]. Щодо змісту цих видань, то у них велася агітація проти політики президента Чехословацької республіки Т. Масарика, а легіонери чеського корпусу, що брали участь у російській громадянській війні на боці інтервентів, подавалися як ошукані та скривджені західними союзниками особи. Більшість матеріалів цих видань було присвячено

становищу чеських колоній на Волині. Наголошувалося на випадках несправедливого перерозподілу землі, відмові заможних господарів фінансувати офіційну чеську школу тощо [260, с. 126]. Упродовж 1920 – 1930-х рр. існувала проблема відсутності радянських періодичних видань чеською мовою, в той час як інші національні меншини республіки мали подібні видання («Stern» («Зірка») мовою їдиш, «Serp» («Серп») польською мовою тощо) [260, с. 60]. Аби через пресу «забезпечити» чеське населення України якісною пропагандою комуністичних ідеалів рідною мовою радянська влада розпочала підписувати представників етноспільноти на отримання чехословацької комуністичної газети «Rude pravo» («Червона правда») [49, арк. 74]. Так, жителі Крошенської сільради Черняхівського району Волинської округи станом на 1930 р. виписували 100 примірників цього періодичного видання. Крім того, жителі місцевих поселень упродовж року випустили 8 стінгазет, дві з яких були написані чеською мовою [49, арк. 41]. Станом на 1926 р. спеціально для жителів сільської місцевості України друкувалося 35 найменувань газет загальним накладом 288 тис. екземплярів, частина яких потрапляла до рук чехів. Крім того чехи отримували загальносоюзні та центральні республіканські газети [182, с. 120]. Проте, пропагандистські політичні видання не надто цікавили чехів, які були схильні до підприємництва та господарського новаторства. Тому деякі чеські селяни виписували з Чехословаччини сільськогосподарські журнали, що дозволило їм застосовувати в агротехніці інновації, особливо у сфері вирощування технічних культур [292, с. 61].

З 1920-х рр. розпочинається радіофікація чеських сіл. Маємо відомості, що 1928 р. Коростенський окружний виконавчий комітет здійснював заходи спрямовані на встановлення і розповсюдження у селах округи радіоприймачів [37, арк. 25]. У 1930-х рр. вже у більшості чеських поселень з'явилося радіо. Після дозволу державних органів розпочався показ кінофільмів, які привозили до чеських сіл із міст. У чеських поселеннях кінокартини стабільно демонструвалися

п'ять-шість разів на місяць [9, арк. 162]. Іноді, щоб «сходити в кіно» чеська молодь відвідувала місто [112, с. 134].

Отже, дозвілля чехів зберігало традиційні ознаки, активними ретрансляторами яких були організатори народних гулянок – зазвичай члени сільських пожежних загонів. Шляхом запровадження державних свят, створення сільбудів та організації культурно-просвітницьких заходів радянська влада намагалася поширювати більшовицьку ідеологію серед чехів навіть під час їх відпочинку.

Висновки до розділу 4

Українські чехи сформували уявлення про землю як про перспективний капітал для забезпечення матеріальних потреб власних родин. Вони були висококультурними землеробами, які, об'єднуючись, спрямовували свої інтелектуальні та матеріальні зусилля на створення прибуткової господарської бази. Тому в сучасників не викликав жодного подиву той факт, що у повсякденній виробничій діяльності чехи виявляли схильність до прогресивних форм господарювання й активної зміни наявних методів праці. Характерною особливістю господарської діяльності волинських чехів було товарне вирощування хмелю. Колективізація, яка прийшла у чеське село на межі 20 – 30-х рр. ХХ ст. завдала індивідуальним господарствам непоправної матеріальної шкоди. Чехи змушені були вдатися до пошуку роботи у місті, або ж розпочинати розвивати колгоспи.

Дозвілля чеських селян залежало від циклів сільськогосподарського виробництва. Оскільки чехи дотримувалися традиційних християнських свят їхнє дозвілля було тісно пов'язане із виконанням святкових обрядів. Серед чехів існували колективи, які займалися художньою самодіяльністю. З метою пропаганди більшовицьких ідеологем радянська влада запровадила державні свята

до відзначення яких притягувалися чехи. Крім того комуністи намагалися поширювати свої ідеї шляхом залучення чехів у вільний від роботи час до участі у заходах (частина з я яких мала розважальну форму), які відбувалися в культурно-просвітницьких закладах.

ВИСНОВКИ

У виконаному дисертаційному проекті досліджено особливості повсякденного життя чеської етноспільноти радянської України у 20 – 30-х рр. ХХ ст., яке перебувало у стані трансформації, що була викликана соціалістичним експериментуванням більшовицького режиму. Вагоме значення мало виявлення та ґрунтовне осмислення соціального простору та матеріального середовища повсякдення чеської меншини, освітніх, релігійних, виробничих та дозвіллевих практик, які визначали побутування та ментальність чеської меншини упродовж міжвоєнного періоду. Відповідно до визначеної мети та завдань дисертаційного дослідження, що були визначені у вступі наукової роботи, авторка дійшла до таких висновків:

1. Детальний огляд наукових праць засвідчує досягнення вченими неабиякого рівня репрезентативності проблеми становища та розвитку національних меншин України на різних етапах історії її багатоетнічного населення. Істориками написано значну кількість наукових розвідок, у яких охарактеризовано процеси заселення та освоєння іноземцями окремих місцевостей України, визначено особливості змін політики радянської влади відносно них, відносини українців з оточуючим іноетнічним населенням у різні періоди вітчизняної історії та багато іншого. Як основний зміст праць, так і коло другорядних проблем, які порушували науковці у своїх монографіях та статтях, залежав від часу їх написання. Дослідницький процес пройшов шлях від характерного для радянських науковців замааскованого спотворення подій та явищ, до їх скрупульозного переосмислення після проголошення Україною незалежності, що змогло відбутися завдяки отриманню істориками безперешкодного доступу до архівних матеріалів та використанню в історіописанні новітніх методологічних підходів. Тільки після припинення існування Радянського Союзу стало можливим дослідження низки сфер, що раніше вважалися не досить актуальними. У цей час в історичній науці

відбулося певне зміщення наукових поглядів з вивчення макроісторичних процесів на дослідження подій, які відбувалися «внизу», тобто творилися пересічною людиною, а тому тривалий час вважалися малозначущими. Серед раніше незнайомих дослідницьких напрямів, які увібрали в себе цю тенденцію, особливе місце в сучасній історичній науці посіло вивчення повсякденного життя окремих категорій населення.

Проведений аналіз довготривалого дослідження науковцями проблеми історії національних меншин України оголив невтішний факт – наявність досить значної нерозмірності у виявленні істориками дослідницької зацікавленості до окремих аспектів цього питання. Якщо, чи не всім сферам активності болгарської, грецької, єврейської, німецької та польської етнospільнот УСРР, а також чеської меншини Західної Волині (яка упродовж 1920 – 1930-х рр. перебувала у складі Другої Речі Посполитої) присвячено значну кількість праць, то навіть основні тенденції становища та розвитку чеської меншини в радянській Україні міжвоєнного періоду, не кажучи вже про історію її повсякденного життя, за винятком кількох праць, досліджені поверхово.

Під час пошуку матеріалів для написання дисертаційного дослідження його авторці вдалося віднайти значний пласт архівних документальних джерел. Вони містяться у низці фондів двох центральних архівів України – ЦДАВО України та ЦДАГО України; Державному архіві Житомирської області (ДАЖО); в одному спеціалізованому архівосховищі – архіві ІМФЕ імені М. Т. Рильського. Уперше використані архівні матеріали надали можливість деталізувати різні сфери багатогранного повсякденного життя чеської меншини радянської України у 20 – 30-х рр. ХХ ст., зокрема – особливості відтворення національною меншиною притаманних їй традицій, проникнення до її повсякдення зумовлених більшовицькою присутністю світоглядних орієнтирів і господарчих практик тощо. У процесі дослідження також були використані вже опубліковані архівні документи та матеріали радянської преси міжвоєнного періоду.

Застосовані методологічні принципи та методи історичного пізнання надали можливість розглянути об'єкт та предмет дослідження, забезпечили ґрунтовний аналіз обраної проблеми та аргументацію висновків.

2. Масова міграція чехів до України, яка розпочалася у другій половині ХІХ ст. була зумовлена скрутним економічним становищем усередині Австро-Угорської імперії та перспективою купівлі землі на пільгових умовах, що їх мав забезпечити царський уряд Російської імперії для розвитку сільського господарства. Переважна більшість чеських поселень з'явилося на Волині, проте кілька колоній виникло і на Півдні України. Невдовзі після приходу до влади в Україні більшовиків, які намагалися заручитися підтримкою з боку етнічних меншин, на території республіки було утворено кілька чеських національних сільрад, що мали розгорнути діяльність в інтересах етноспільноти.

3. Ключову роль у збереженні етнічної самобутності чеської меншини відігравала сільська громада. Община, що будувалася на традиційних зв'язках, які були характерні для патріархального аграрного суспільства надійно забезпечувала передачу виробничого досвіду та моделей поведінки від старшого покоління молодшому. Оскільки ключові позиції в общині займали найбільш авторитетні та багаті селяни, то вирішення громадських питань головним чином залежало саме від них. Це не влаштовувало радянську владу, яка декларуючи свою відданість ідеям рівності, показово виступала захисником упосліджених громадою селян – насамперед бідняків та жінок. Саме тому більшовики аби зменшити вплив сільського сходу створили альтернативний інститут самоуправління – сільську раду, за посередництва якої мала впроваджуватися програма соціалістичного перевлаштування життя у селі. Однак, інститут громади у чеському селі більшовикам вдалося ліквідувати лише завдяки розкуркуленню та знищенню заможних представників етноспільноти на початку 1930-х рр.

Поряд із громадою важливою одиницею збереження соціокультурного досвіду була сім'я. Шлюб був угодою, що укладалася з метою покращення

добробуту його членів. У чеській сім'ї домінував чоловік, між членами подружжя існував розподіл повсякденних обов'язків. На дітей також покладалося виконання посильних господарських завдань. Радянська влада намагалася емансипувати жінку, залучати її до суспільно-політичного життя та ініціюючи набуття нею «чоловічих» професійних навичок.

У міжвоєнний період чеська меншина України вживала страви національної кухні. Раціон чехів складався з продуктів харчування домашнього виробництва. Серед поширених страв були супи – полівки та борошняні вироби – кнедлики. Під час Голодоморів вдавалися до споживання сурогатної їжі. Проте унаслідок виконання умов хлібоздачі під час трагічної зими 1932 – 1933 рр. від голодної смерті у чеських поселеннях померло порівняно небагато осіб. Важливу роль у збереженні життів чеських селян відіграло вживання продуктів, що виготовлялися з молока домашніх корів.

Чехи носили стандартизований одяг, що був вироблений у фабричних умовах. Окремі елементи національного костюму були притаманні жіночому костюму. Лише під час відзначення свят чехи вдягали традиційний стрій.

Більшість чеських поселень були вуличного типу. Упродовж другої половини 1930-х рр. радянська влада розпочала заходи з перебудови чеських поселень, які мали хутірський тип забудови. Тоді ж були здійснені заходи у напрямі покращення інфраструктури чеських поселень. Було зведено споруди, які забезпечували потреби селян у сфері медичного обслуговування та зв'язку. Поселення складалося з дворів на території яких знаходилися господарські та житлові споруди. На Східній Волині житлові будинки та будівлі господарського призначення нерідко знаходилися під одним дахом. Будинок був критерієм оцінки добробуту чеської сім'ї. Конструкція чеських будинків та матеріали з яких вони зводилися мали регіональні відмінності. На Східній Волині будували з дерева або цегли, а на Півдні України – з ракушняка чи саману. Чеський будинок зазвичай мав більш ніж одну житлову кімнату. Житло було наповнене меблями домашнього

виробництва. Кухня була не лише місцем для приготування їжі, а й простором в межах якого діти набували необхідних для трудової діяльності навичок.

4. Чехи негативно відреагували на прихід до влади в Україні більшовиків, адже між ними на ґрунті реалізації політики «воєнного комунізму» виникали непоодинокі майнові конфлікти, які нерідко закінчувалися кровопролиттям. Лише незначна кількість чехів входила до комуністичної партії. Чехи неприховано засуджували заходи влади, які не відповідали їхнім уявленням про організацію виробничої діяльності. Гострої критики з боку національної меншини зазнала колективізація. Неприйнятні для влади суспільно-політичні настрої чеської спільноти у поєднанні з її національними устремліннями стали підставою для розгортання проти неї репресій, які тривали упродовж 1930-х рр., набувши особливих масштабів під час Великого терору.

5. У житті чехів важливе місце займала освіта. Унаслідок відсутності на початку 1920-х рр. умов для розвитку шкільництва чехи задля надання освіти дітям вдавалися до послуг сільської інтелігенції. Політика коренізації сприяла створенню у чеських поселеннях мережі шкільних закладів з чеською мовою навчання. Проте, навчальний процес не відповідав освітнім стандартам – вчителі не були належним чином підготовані до педагогічної діяльності, бракувало підручників, класні приміщення перебували у незадовільному стані. У зв'язку із зміною національної політики в Україні наприкінці 1930-х рр. чеські школи припинили свою діяльність.

Незважаючи на те, що чехи в Україні декларували свою приналежність до православної, католицької та протестантської конфесій, значним рівнем релігійності вони не відзначалися. Та все ж, чехи намагалися дотримуватися низки релігійних традицій, що були пов'язані з відзначенням найбільших християнських свят. Попри те, що культові доктрини чільних конфесійних організацій визнавали актуальність і правдивість виключно свого віровчення, у релігійному світогляді волинських чехів поєднувалися традиції різних християнських напрямів – вже

існуючого католицького та запозиченого – православного. Втручання влади у релігійне життя чеської меншини в однієї її частини викликало обурення та активізувало її участь у церковному житті, тоді як інша частина, переважно молодь, беззаперечно сприйняла пропагований більшовиками атеїзм.

6. Чеські поселенці в Україні виконували характерні для селян роботи: вирощували для споживання та продажу городні та польові культури, займалися тваринництвом. Основою підприємницької сільськогосподарської виробничої діяльності чехів Східної Волині у період непу було хмелярство, яке приносило особам, які його розвивали чималі статки. Колективізація знищила приватновласницьку ініціативу, що виявлялася у підходах чеських селян до організації сільськогосподарської праці. Незважаючи на відсутність бажання у чехів працювати на державу, після Голодомору 1932 – 1933 рр. етноспільнота змирилася із необхідністю розбудови колгоспів. Чехи, які об'єдналися навколо досвідчених місцевих господарників із метою організації належного функціонування колгоспів, вже у другій половині 1930-х рр. показали високий рівень виконання державних планів.

7. Чехи відзначали традиційні християнські свята. На противагу цьому більшовики залучали чеську меншину до участі у торжествах, що були приурочені до червоних дат радянського календаря. Заходи, які відбувалися з нагоди проведення «революційних свят» мали згуртувати чехів навколо нових світоглядних цінностей. Чехи полюбили музику, тож у їх середовищі було чимало осіб, які грали на музичних інструментах і співали. Ці вміння досить часто ставали чехам у нагоді для заповнення вільного від роботи часу. Організаторами дозвілля волинських чехів ставали члени місцевих сільських пожежних загонів, суспільно корисні функції яких не обмежувалися виконанням безпосередніх обов'язків. Радянська влада намагалася заповнити пропагандою більшовицької ідеології час, який відводився для відпочинку. Для цього створювалися сільбуду, запрошувалися агітатори та поширювалася комуністична преса.

8. Виходячи з отриманих результатів сформульовано кілька **практичних рекомендацій**: органам виконавчої влади України розробляти програми регулювання міжнаціональних відносин, що слугували б збереженню традиційної ідентичності чеської меншини та одночасно були спрямовані на виховання в українців чеського походження громадянського патріотизму; здійснювати заходи у напрямі державної підтримки чеської культури та розвитку чеської освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ
ДЖЕРЕЛА

1. Архівні джерела

**Центральний державний архів
вищих органів влади та управління України, м. Київ**

Ф. 1. Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет

Оп. 2.

1. Спр. 1903. Матеріали про роботу серед національних меншостей (постанови, протоколи, доповідні записки, листування). Березень 1924 року – квітень 1925 року. 235 арк.

Оп. 6.

2. Спр. 1095. Матеріали про підготовку кваліфікованих жіночих кадрів для сільського господарства, стан жіночої праці та побуту в радгоспах (постанови, обіжники, протоколи, стенограми нарад, доповідні записки). 24 листопада 1930 р. – 14 серпня 1931 р. 107 арк.

3. Спр. 1097. Матеріали про стан дитячих установ та проведення літньої оздоровчої кампанії (постанови, обіжники, протоколи, відомості). 21 грудня 1930 р. – 2 лютого 1932 р. 100 арк.

Оп. 7.

4. 1.4. Спр. 1751. Обіжники Центральної комісії соцперебудови побуту, Наркомосвіти та Наркомздоров'я УРСР про культурно-побутове обслуговування колгоспів (зокрема жінок) під час сільськогосподарських кампаній і відомості про їх виконання. Протокол II зльоту депутаток та колгоспниць Маріупольського району від 25.VI.31 р. 30 січня – 4 липня 1931 р. 73 арк.

5. Спр. 1756. Плани робіт, звіти, відомості про діяльність та протоколи засідань районних комісій соцперебудови побуту. 15 січня 1931 р. – 5 травня 1932 р. 172 арк.

6. Спр. 1759. Матеріали переведення декади побутового походу (обіжники, звернення, протоколи, звіти, доповідні записки). 7 березня – 24 грудня 1931 р. 252 арк.

7. Спр. 1760. Матеріали про організацію та стан громадського харчування (постанови, протоколи, доповідні записки, відомості). 9 лютого – 17 грудня 1931 р. 141 арк.

8. Спр. 1761. Матеріали про переведення міжнародного комуністичного жіночого дня 8-го березня (постанови, обіжники, протоколи, звіти, інформаційні зведення). 30 січня – 30 травня 1931 р. 231 арк.

9. Спр. 1765. Матеріали про стан та розвиток кінофікації України (постанови, положення, протоколи, плани, звіти, відомості). 5 січня – 18 вересня 1931 р. 302 арк.

Ф. 166. Народний комісаріат освіти

Оп. 6.

10. Спр. 720. Списки чеських колоній у ССРР, учнів чеських шкіл і статистичні відомості про стан шкіл, 1926 р., 32 арк.

Ф. 413. Центральна комісія національних меншин

Оп. 1.

11. Спр. 65. Протоколи, акти про обстеження стану населених пунктів нацменшостей та проведення культосвітньої роботи. 22 серпня – 4 грудня 1925 р. 175 арк.

12. Спр. 71. Документи про роботу серед нацменшостей Бердичівського округу (протоколи, план, листування). 2 грудня 1925 р. – 14 грудня 1926 р. 63 арк.
13. Спр. 73. Волинський РВК. 1925 р. 252 арк.
14. Спр. 74. Документи про роботу Житомирського окрвиконкому серед нацменшостей (доповідна записка, довідка листування). 31 липня – 12 грудня 1925 р. 31 арк.
15. Спр. 82. Документи про роботу серед національних меншостей Мелітопольського округу (протоколи, витяги з протоколів, доповідна записка, листування). 25 грудня 1925 року – 14 грудня 1926 року. 84 арк.
16. Спр. 134. Відомості про національний склад Рад. 1925 – 1926 р. 94 арк.
17. Спр. 139. Інформаційне зведення про роботу окружних комісій національних меншостей за I півріччя 1926/27 р. та матеріали до IX окружного з'їзду Рад про основні моменти роботи окружної комісії в справах національних меншостей за 1925 – 1926 рр. 76 арк.
18. Спр. 143. Постанови, витяги з протоколів засідань РНК УСРР, УЕН, Наркомосу УСРР про роботу серед національних меншостей. Копії. 21 січня – 23 грудня 1926 р. 29 арк.
19. Спр. 146. Постанова, витяги з протоколів, циркуляри РНК УСРР, УЕН, Наркомосу УСРР, Наркомвнусправ УСРР та листування про діяльність товариств взаємодопомоги національних меншостей, культосвітню роботу. 28 лютого 1926 р. – 6 травня 1927 р. 48 арк.
20. Спр. 147. Постанови, витяги з протоколів ВУЦВК і РНК УСРР, АФК про заходи забезпечення рівності національних мов, відпуск коштів про видання юридичної літератури на мовах національних меншостей. 14 січня – 2 липня 1926 р. 157 арк.
21. Спр. 154. Протоколи №№ 77, 78, 79 засідань ЦК національних меншостей та матеріали до них. Квітень 1926 р. 41 арк.

22. Спр. 207. Документи про національний склад сілрад і кількість населення в них, національний склад райвиконкомів (відомості, звіти, листування, витяги з протоколів). 29 червня 1926 р. – 26 травня 1927 р. 122 арк.

23. Спр. 260. Документи про ста комітетів незаможних селян на Україні (доповідні записки, відомості, листування). 27 грудня 1927 р. – 17 жовтня 1928 р. 81 арк.

24. Спр. 266. Документи про роботу Бердичівського окрбюро нацменшостей (протоколи, циркуляр, листування, відомість). 26 січня – 6 вересня 1927 р. 24 арк.

25. Спр. 270. Документи про роботу бюро нацменшостей Волинського окрвиконкому (протоколи, звіт, план). 4 січня – 13 травня 1927 р. 15 арк.

26. Спр. 303. Постанова, витяги з протоколів засідань окрвиконкомів та акти обстеження національних сілрад щодо стану обслуговування нацменшин. 7 травня 1927 р. – 29 серпня 1928 р. 47 арк.

27. Спр. 339. Листування з Коростенським окрбюро нацменшостей про перевибори до сілрад, становище нацменшостей. 28 січня – 17 вересня 1927 р. 31 арк.

28. Спр. 375. Листування з Наркомфіном, Наркосоцзабезом, окрвиконкомаами про культосвітню роботу серед нацменшостей, створення експедиції для етнографічного вивчення нацменшостей. 27 серпня 1928 р. – 9 грудня 1929 р. 147 арк.

29. Спр. 376. Листування з Наркомфіном УСРР, окрвиконкомаами, редакціями газет, Центрвидавом про видання літератури мовами нацменшостей та доповідна записка Центрвидаву до ЦК КП(б)У про роботу. 10 липня 1928 р. – 25 листопада 1929 р. 82 арк.

30. Спр. 381. Відомості, таблиці, списки національних шкіл та культосвітніх установ по округах України. 13 липня – 5 вересня 1928 р. 133 арк.

31. Спр. 387. Доповідні записки, відомості, звіти та листування з окрвиконкомамаи про поліпшення економічного стану нацменшостей, роботу сільрад і з інших питань. 12 липня – 6 листопада 1928 р. 205 арк.

32. Спр. 403. Документи про роботу Волинського окрбюро нацменшостей (протоколи, витяги з протоколів, доповіді, інструкції, листування). 31 січня – 9 липня 1928 р. 41 арк.

33. Спр. 410. Документи про роботу Одеського окрбюро нацменшостей (протоколи, відомості, план, листування). 4 травня – 25 липня 1928 р. 58 арк.

34. Спр. 414. Витяги з протоколів Президії ВУЦВК, Раднацмен, Наркомосу, окрвиконкомів та листування з Наркомздор'я, редакціями газет про обслуговування нацменшостей сільськогосподарською кредитною кооперацією, підготовку до перевиборчої кампанії, допомогу містечковій бідноті з інших питань. Березень – листопад 1928 р. 181 арк.

35. Спр. 416. Доповідні записки, доповіді, листування з окрвиконкомамаи, Центрвидавом про підсумки перевиборів рад на Україні в 1928/29 р. 11 вересня 1928 р. – 13 вересня 1929 р. 110 арк.

36. Спр. 421. Витяги з протоколів засідань Наркомзему УСРР та листування з ним про перебудову хуторської системи в закритих селищах з одночасним утворенням колгоспів. 30 жовтня 1928 р. – 28 жовтня 1929 р. 45 арк.

37. Спр. 428. Документи про заходи по забезпеченню успішної самодіяльності нацменшостей на Україні та кращого їх обслуговування (витяги з протоколів, листування, доповідні записки). 4 серпня 1928 р. – 21 березня 1929 р. 46 арк.

38. Спр. 441. Протоколи засідань Мелітопольського окрбюро нацменшостей. 7 травня 1929 р. – 5 січня 1930 р. 13 арк.

39. Спр. 445. Звіти про роботу серед нацменшостей райвиконкомів та окрбюро нацменшостей 1927/28, 1928/29 рр. 1929 р. 125 арк.

40. Спр. 446. Звіти про роботу окрнауменбюро серед національних меншостей за 1929 р. 1929 р. 101 арк.

41. Спр. 451. Документи про наслідки обстеження роботи серед нацменшостей на Україні (витяги з протоколів, відомості, таблиці). Постанова Президії ради національностей ЦВК СРСР від 12 грудня 1929 р. по доповіді про господарське і соціально-культурне обслуговування німецького населення. 1929 р. 108 арк.

42. Спр. 452. Документи про роботу серед нацменшостей (витяги з протоколів, висновки, тези доповідей, таблиці). Постанова ЦК КП(б)У про найближчі завдання серед нацменшостей. 1929 р. 154 арк.

43. Спр. 453. Документи про організаційно-масову роботу серед нацменшостей (резолюції, постанови, листування). 18 січня – 24 грудня 1929 р. 63 арк.

44. Спр. 456. Документи про стан колективізації серед національних меншостей (протоколи, відомості, листування, списки, таблиці). 15 березня – 22 листопада 1929 р. 116 арк.

45. Спр. 460. Відомості та листування з окрвиконкомами про наявність змішаних сільрад в округах, обслуговування нацменшостей на рідній мові. 10 червня 1929 р. – 20 січня 1930 р. 78 арк.

46. Спр. 462. Листування з Наркомосом УСРР, ВРНГ, окрвиконкомами про стан культосвітньої роботи серед нацменшостей. 12 квітня – 5 грудня 1929 р. 64 арк.

47. Спр. 467. Витяги з протоколів засідань ВУЦВК, Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК та листування з окрвиконкомами про утворення національних сільрад. 31 серпня 1929 р. – 3 грудня 1930 р. 40 арк.

48. Спр. 479. Листування з Прокуратурою Республіки, окрвиконкомами та заяви приватних осіб про вирішення спірних питань. 28 вересня 1929 р. – 9 травня 1931 р. 192 арк.

49. Спр. 509. Висновки і пропозиції по обстеженню нацсільрад Волинського округу. 1930 р. 87 арк.

50. Спр. 512. Документи обстеження національних районів по лінії сільськогосподарської колгоспно-кооперативної системи (протоколи, резолюції, плани, висновки). 1930. 197 арк.

51. Спр. 547. Листування з ВРНГ, міськрадами про нацменкомісії при міськрадах, колективізацію сільського господарства серед нацменшостей. 1 січня – 31 грудня 1931 р. 54 арк.

52. Спр. 556. Документи про культосвітню роботу та стан політосвітніх установ нацменшостей (протоколи, резолюції, плани, доповіді, записки, акти, листування). 15 січня 1931 р. – 5 січня 1932 р. 285 арк.

53. Спр. 557. Документи про культосвітню роботу та стан політосвітніх установ серед нацменшостей (протоколи, звіти, акти, листування). 19 травня – 3 червня 1931 р. 387 арк.

**Центральний державний архів
громадських об'єднань України, м. Київ**

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 20

54. Спр. 1783. Доклады отдела ЦК РКП(б) по работе среди работниц и крестьянок. Отчеты, обзоры Центрального отдела работниц ЦК КП(б)У, женотделов, губкомов партии, о состоянии отделов и работе среди женщин губерний Украины и другим вопросам (январь 1923 г. – декабрь 1923 г.), 146 арк.

55. Спр. 1784. Протоколы, выписки из протоколов заседаний коллегии Центрального отдела работниц ЦК КП(б)У, совещаний заведующих женотделами губкомов партии, губернских совещаний с участием делегатов от уездов. Список делегатов г. Николаева (11 января 1923 г. – 12 декабря 1923 г.), 124 арк.

56. Спр. 1785. Переписка с женотделами губкомов КП(б)У, народными комиссариатами Украины об организации яслей в деревнях, праздновании Международного женского дня 8 марта, народном образовании на селе, подписки на журнал “Комунарка Украины” и другим вопросам. Статья народного комиссара юстиции УССР Н. А. Скрыпника “Советская республика и работница” (2 января 1923 г. – 11 апреля 1923 г.), 130 арк.

57. Спр. 2029. Отчет отдела ЦК РКП(б) по работе среди работниц и крестьянок. Выписки из решений ЦК КП(б)У, инструктивные и циркулярные цифры, протоколы заседаний Центрального отдела по работе среди женщин ЦК КП(б)У и др. (15 января 1925 – 30 ноября 1925 гг.), 206 арк.

58. Спр. 2453. Заявления, письма, статьи руководящих партийных работников, членов партии, беспартийных, выписки из протоколов партийных собраний направленные в ЦК КП(б)У о фракционной деятельности оппозиционеров, их выступлениях и борьбе с ними. В деле имеются письма, обращения оппозиционного характера (5 января 1927 г. – 17 октября 1927 г.), 170 арк.

59. Спр. 2500. Справки отдела по работе среди женщин ЦК КП(б) о партийном руководстве работой среди женщин за период от IX до X съезда КП(б)У. Выписки из протоколов заседаний Секретариата ЦК КП(б)У по вопросам женработы (23 февраля 1927 г. – 30 декабря 1927 г.), 13 арк.

60. Спр. 3114. Стенограммы совещаний в ЦК КП(б)У и Харьковском горкоме партии о работе среди женщин (20 июля 1930 г. – 23 декабря 1930 г.), 107 арк.

61. Спр. 3115. Постановление ЦК ВКП(б) об очередных задачах партии по работе среди работниц и крестьянок, перевыборах делегатских женских собраний. Тезисы Всеукраинского совещания заведующих женсекторов при ЦК КП(б)У, циркулярные письма, докладные записки агитпропотделов и другим вопросам (17 января 1930 г. – 27 сентября 1930 г.), 78 арк.

**Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України, м. Київ**

Ф.7. Кабінет національних меншин

62. Спр. 6а/27. Доповідна записка про політичний стан та культурний стан чеського населення у Черняхівському районі Волинської округи. 1926. 6 арк.

63. Спр. 6а/28. Протокол поширеного методичного засідання чеських культосвітніх робітників УСРР на Волині. 22, 24 вересня 1929 р. 8 арк.

64. Спр. 6з/70. Рихлік. Є. Матеріали до монографічного опису с. Вільшанка Чуднівського району Житомирської області. Без дати. 60 арк.

65. Спр. 6к/85. Радянські чехи в закордонній пресі. Газети «Rude pravo večernik» за 1927 – 1928 рр. 32 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. Р-6 Административный отдел Волынского окружного исполнительного комитета (1924–1930 рр.).

Оп. 1.

66. Спр. 90. Переписка о закрытии церкви в с. Высоком Черняховского района. Список членов религиозной общины с. Высокое, 1930 р., 45 арк.

Ф. Р-363 Административный отдел исполнительного комитета Коростенского окружного Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (окрадминотдел) (1924–1930 гг.).

Оп. 1

67. Спр. 1273. Сведения, отчеты, статистические ведомости о количестве духовенства, религиозных обществ и их членов, 1927 г., 105 арк.

2. Опубліковані документи і матеріали

68. Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сборник документов и материалов. – М.: РОССПЭН, 2007. – 320 с.

69. Голод 1932 – 1933 гг. на Украине: очима істориків, мовою документів. К.: Політвидав України, 1990. 605 с.

70. Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927 – 1932 гг. М.: Политиздат, 1989. 526 с.

71. Колективізація і голод на Україні: 1929 – 1933. Збірник матеріалів і документів. К.: Наукова думка, 1992. 736 с.

72. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928 – 1940. К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. 528 с.

73. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів та матеріалів. К.: Наук. думка, 1994. 560 с.

74. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (у документах та матеріалах). Хмельницький: ХНУ, 2008. 250 с.

75. Турек В., Коваленко С. Чеські стопи в Україні: Історія чеського села Мала Зубівщина. Прага. 2018. 592 с.

3. Періодика

76. Гітлянський А. С. Попередні підсумки виборів до національних рад на Україні. *Вісті ВУЦВК*. 1934. 15 грудня.
77. Гольберт К. Предварительные итоги выборочного обследования религиозного движения на Украинею *Адміністративний вісник*. 1926. № 2-3. С. 16-19.
78. Дмитрук Н. К. Крошня «Чеська». *Радянська Волинь*. 1935. №248-249. 28-29 жовтня.
79. Ігнатюк Д. До характеристики релігійних рухів на Україні. *Безвірник*. 1928. № 1. С. 67-77.
80. Про поліпшення сільської хати. *Знання*. 1927. № 8. С. 11-12.
81. Радянська Україна. 1925. Ч. 1-2 (7-8).
82. *Kronika*. 1921. Ч. 1.
83. Švihovský, Věnceslav. Kijev a Kyjevští Češi. In: *Naše zahraničí*. Roč. IV. 1924. Praha, 1924. S. 152-163.
84. *Volynska Pravda*. 1921. Ч. 1.

4. Спогади

85. Литвинець А. Життя родини Ємеяна Врабеця з Малої Зубівщини. *Чехи на Волині: історія та сучасність: збірник наукових праць*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 22-32.
86. Чижевська Л. Сторінками життя родини Щепанек з Миколаївки. *Чехи на Волині: історія та сучасність: збірник наукових праць*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 37-39.

ЛІТЕРАТУРА

5. Монографії, брошури, статті

87. Абросенко К. О социалистическом перевоспитании крестьянства. М.: ОГИЗ Политиздат, 1949. 140 с.
88. Акунін О. С. Становище селянства півдня України в 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст.: морально-психологічний аспект. *Наукові праці. Історичні науки*. Том 74. Випуск. 61. 2007. С. 49-52.
89. Баран В. Історія України 1945 – 1953 рр. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. 184 с.
90. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 – 1914 рр.). Тернопіль, 1999. 208 с.
91. Бем Н. В. Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. Випуск 8. С.250-284.
92. Бем Н. В. Ставлення українського селянства до ліквідації «куркульства як класу» та суцільної колективізації сільського господарства (1930 – 1931 рр.). *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. Випуск 9. С. 227-243.
93. Бетлій О. Украина 1919 – 1923: пражский проект. *Европа. Журнал Польского института международных дел*. 2006. Т. 6, № 2 (19). С. 119-151.
94. Білан С. О. Життя та побут українських селян в 30-х роках ХХ століття. Ніжин: Видавець ПП Лисенко, 2013. 348 с.
95. Білан С. О. Трансформація життя українського селянства (1929 – 1939 рр.). Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2014. 456 с.

96. Бондар В. Повсякденне життя селянства Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: до історіографії питання. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 10-18.
97. Бондарчук П. М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. 45 с.
98. Бордюгов Г., Бухарев М. Национальная историческая мысль в условиях советского времени. Национальные истории в советском и постсоветском государствах. Москва: АИРО-XX, 1999. 446 с.
99. Борисов М. Чеські народні традиції і обряди. *Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*. Том 24. Житомир – Малин: «Волинь», 2001. С. 110-112.
100. Борінштейн Є. Р. Розробка теорії соціокультурної трансформації у вітчизняній та зарубіжній науці: точка зору соціальної філософії. *Вісник Севастопольського НТУ: зб. наук. праць*. Вип. 141/2013. Серія: Філософія. Севастополь, 2013. С. 12-16.
101. Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики. Санкт-Петербург: Алтейя, 2005. 576 с.
102. Буценко А. І. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР. Харків: ДВУ, 1928. 43 с.
103. Василенко М. Очередные задачи перевыборов советов среди нацменьшинств. Харьков: Центрвидав, 1930. 32 с.
104. Васильченко О. Методи психосемантики в дослідженні соціальних уявлень. *Соціальна психологія: науковий журнал*. 2002. № 2. С. 19-37.
105. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: у 2. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Ч. 1. 364 с.

106. Верменич Я. Історична локалістика у пошуках дослідницького об'єкта: міська і сільська історії. *Регіональна історія України : зб. наук. ст.* 2010. Вип. 4. С. 9-26.
107. Внешняя политика Чехословакии. 1918 – 1939. / под ред. В. Сояка. Москва: Изд-во иностр. лит., 1959. 660 с.
108. Вовк В. П., Яненко В. И. Культурно-просветительная работа среди национальных меньшинств Украины в годы восстановительного периода (1921 – 1925 гг.). *Вопросы общественных наук.* 1974. Вып. 19. С. 91-101.
109. Войчун Ю. І. Відносини чехів-колоністів з представниками місцевого населення на території Волинської губернії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2017. Вип. 47. С. 79-82.
110. Войчун Ю. І. Організація релігійного життя чеських поселенців на Волині в другій половині XIX ст. *Молодий вчений.* 2015. № 8(23). Частина 1. С. 34-37.
111. Волков С. А. Новые документы Российского государственного исторического архива по истории чешской колонизации Таврической губернии в XIX веке. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «История».* Т. 16.(55). 2003. № 2. С. 9-13.
112. Волкова С. А. Чехи півдня України (друга половина XIX – перша третина XX століття). Сімферополь, 2006. 160 с.
113. Герінбург О. В. Етнічний склад населення Херсонської губернії у 80-х роках XIX ст. за матеріалами земських статистичних описів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2007. Вип. XXI. С. 98–103.
114. Гетьманчук М. П. Ризький мир: українсько-польські відносини періоду підготовки, підписання і ратифікації Ризького договору 1921 р. Львів: Світ, 1998. 59 с.

115. Глушко Ю. С. Основні тенденції розвитку моди радянської України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45. С. 141-145.
116. Головко В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряму. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. Вип. 17. С. 87-101.
117. Голод С. И. Семья и брак: историко-социологический анализ. Санкт-Петербург: ТОО ТК «Петрополис», 1998. 272 с.
118. Гофман Ї. Чехи на Волині: основні відомості. Прага, 1998. 32 с.
119. Грицак Я. Курс «Вибрані питання європейської історії» Лекція 6: Шлюб і сім'я. URL: http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/841/6%20Family_lectio.pdf?sequence=1&isAllowed=y
120. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 1996. 356 с.
121. Громыко М. М. Место сельской (территориальной, соседской) общины в социальном механизме формирования, хранения и изменения традиций. *Советская этнография*. 1984. №5. С. 70-80.
122. Гуменюк В. В. Повсякденна виробнича діяльність національних меншин сільської місцевості Півдня України (1920 – 1930-і рр.). *Вісник аграрної історії*. 2016. № 18. С. 55-64.
123. Гуменюк В. В. Побутовий вимір міжнаціональних відносин у селах Півдня України (20 – 30-і рр. XX ст.). *Вісник аграрної історії*. № 19-20. 2017. С. 97-101.
124. Гуменюк В. В. Житлово-побутові умови національних меншин Півдня України (1920 – 1930-і рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2017. Вип. 1. Ч. 3. С. 160-165.

125. Гуменюк В. В. Політичні настрої селянства національних меншин Степової України (друга половина 1920-х рр.). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 123(8). С. 42-44.

126. Гуменюк В. В. Одяг міжвоєнної доби у повсякденному житті національних меншин Півдня України. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 124(9). С. 69-72.

127. Гуменюк В. В. Мова як засіб повсякденної комунікації у мультикультурному середовищі Півдня України (1920 – 1930-і рр.). *Пріоритетні напрями наукових досліджень: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 15-16 серпня 2017 року*. Київ: МЦНД, 2017. С. 28-29.

128. Гуменюк В. В. Кіно у житті національних меншин українського Причорномор'я (1920-і – початок 1930-х рр.). *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 25-26 серпня 2017 року*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 76-77.

129. Гуменюк В. В. Соціалізація дітей національних меншин Степової України (20 – 30-і рр. ХХ ст.). *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 2-3 лютого 2018 року)*. Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2018. С. 6-8.

130. Гуменюк В. В. Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування у середовищі національних меншин Півдня України (20 – 30-і рр. ХХ ст.). *Сучасні тенденції розвитку науки (частина I): матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції м. Київ, 17-18 березня 2018 року*. Київ: МЦНД, 2018. С. 16-18.

131. Гуменюк В. В. Шлюбні відносини у повсякденному житті селянства національних меншин Степової України (20-і рр. ХХ ст.). *Пріоритети розвитку суспільних наук у ХХІ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної*

конференції (м. Одеса, Україна, 13-14 квітня 2018 року). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2018. С. 10-13.

132. Гуревич А.Я. Этнология и история в современной французской медиевистике. *Советская этнография*. 1984. № 5. С. 36-48.

133. Гуса В. История Чехословакии. Прага: Артия, 1963. 372 с.

134. Дамье В. В. Стальной век: Социальная история советского общества. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. 256 с.

135. Данилов В. П. Община у народов СССР в послеоктябрьский период (К вопросу о типологии общины на территории советских республик). *Народы Азии и Африки*. 1973. №3. С. 42-54.

136. Данильченко А. П. Чешское население Украины в первой половине 20-х годов. *Етнографічна спадщина і національне відродження*. Київ. 1992. С. 41-43.

137. Данильченко О. П. Національні меншини півдня України в 20–30-ті роки (історико-географічний огляд). Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. Київ: Наук. думка, 1994. С. 47-56.

138. Джумига Є. Ю. Чутки як ментальна складова повсякденного життя мешканців Одеси в період першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Випуск XXXV. С. 98-101.

139. Дідківська М. Усні меморати чехів села Малинівка на Житомирщині. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2012. № 111. С. 24-27.

140. Дмитрук С. Допомога Чехословацької республіки за часів Т. Масарика чехам Півдня України на початку 20-х років ХХ ст. *Перший чехословацький президент Томаш Гаррі Масарик і Україна: матеріали III Чесько-української науково-практичної конференції «Шляхи розвитку культури чехів України», м. Київ, 17 березня 2012 р., НАУ. К.: НАУ, 2012. 88 с.*

141. Драч О. Концепт «нової жінки» в інтерпретації О. Коллонтай. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2016. Вип. 1. Ч. 3. С. 22-26.
142. Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20 – 30-х рр. ХХ ст. в українській історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2003. Випуск 9. С. 360-372.
143. Ермак А. П. Преобразование культурно-бытового уклада украинского села (1926-1937 гг.). *Становление и развитие социалистического образа жизни в советской деревни.* Воронеж, 1982. С. 99-104.
144. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зінкевич, В. Т. Зінич та ін.; За ред. В. І. Наулка. К., 2001. 424 с.
145. Жугульский К. Праздник и культура. М.: Прогресс, 1985. 336 с.
146. Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.). К.: Науковий світ, 2002. 322 с.
147. Журба М. А., Жолоб М. П. Піднесене і земне: релігійні громади етнічних меншин в умовах комуністичного режиму в Україні (20 – 30-і рр. ХХ ст.) Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 308 с.
148. З листів до професора Євгена Рихлика. *Хроніка-2000.* Київ, 1999. № 29-30. Частина II. С. 112-118.
149. Заславський І. Волинські чехи: маловідомі сторінки історії *Вітчизна.* Київ, 1998. № 9-10. С. 147-149.
150. Засухин И. О положенни хмелеводства на Волыни и мерах к его улучшению и развитию. *Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии.* № 2. 1910. С. 22–40.
151. Захарченко М. В. Житлово-побутові умови українського селянства у 20-ті роки ХХ ст. *Наукові праці.* Том 48. 2005. Випуск 35. С. 37-40.

152. Земзюліна Н. Ідеологічні та правові механізми формування гендерного паритету в СРСР. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2015. Вип. 2. Ч. 4. С. 21-26.
153. Земляк В. С. Лебедина згряя; Зелені млини: романи. Харків: Фоліо, 2013. 651 с.
154. Зіневич Н. Весільні традиції чехів села Малинівка на Житомирщині. Весільна обрядовість у часі і просторі. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Одеські етнографічні читання».* Одеса: Вид-во КП ОМД, 2010. С. 126-137.
155. Зотова О. И., Новиков В. В., Шорохова Е. В. Особенности психологии крестьянства (прошлое и настоящее). М.: Наука, 1983. 168 с.
156. История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. М., 1996. 255 с.
157. История Чехословакии: в 3 т. Т. II. Москва: Изд-во АН СССР, 1968. 395 с.
158. Історія європейської ментальності. Львів: Літопис, 2019. 632 с.
159. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Житомирська область. К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 726 с.
160. Калитко С. Політичні репресії серед чеського населення волино-східноподільського порубіжжя. *Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.* Том 24. Житомир – Малин: «Волинь», 2001. С. 41-44.
161. Клеванский А. Х. Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус (1914 – 1921гг.). Москва: Наука, 1965. 210 с.
162. Коваленко С. Н. Чехи на Киевщине в двадцатые и тридцатые годы XX века. *Řada společenských věd.* 2012. № 26. С. 169-184.

163. Ковальова Ю. В. Інститут шлюбу в українському селі кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Випуск 43. С. 63-69.

164. Ковба Ж. М. З історії чеської еміграції на Україну. *Українське слов'янознавство*. 1970. № 1. 121-129.

165. Ковба Ж. М. Побут і культура чеських поселенців на Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Українське слов'янознавство*. Львів, 1971. № 4. С. 146-150.

166. Козир В.В. Становлення товариства «Геть неписьменність» в Україні на початку 20-х рр. ХХ ст. *Матеріали научно-теоретическої конференції «Соціально-політическіе і культурніе проблеми соременності»*. Симферополь. 2008. Випуск І. С. 168-170.

167. Козлов В. А., Обожда В. А., Пушков В. П. Опыт изучения особенностей культурного развития советского доколхозного крестьянства (По данным бюджетных обследований крестьянских хозяйств 20-х гг.). *История СССР*. Москва, 1978. № 5. С. 89-106.

168. Колесник В. Ф. Коренізація національних меншин УСРР у 1920 –1930-ті рр.: історіографія. К.: Видавничий дім «АртЕк», 2015. 172 с.

169. Колосок Т. Феномен соціокультурної ідентичності в контексті міжкультурної взаємодії: (крізь призму українсько-чеських культурних зв'язків). Луцьк: Вежа-Друк, 2014. 194 с.

170. Копійченко Л. А. Репресії серед чеського населення Житомирщини. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У семи книгах*. Кн. 2. Житомир, 2008. С. 7-18.

171. Костриця М. Про хміль, пиво і чеських колоністів. *Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*. Том 24. Житомир – Малин: «Волинь», 2001. С. 15-19.

172. Костюк Є.С. Профспілки УСРР – УРСР у тоталітарній системі влади: 20-30-ті рр. ХХ ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: історичні науки.* 2017. Т. 28 (67), № 1. С. 19-24.

173. Костюк Є.С. Сучасна українська історіографія соціокультурних трансформацій у містах УСРР-УРСР упродовж 20-30-х рр. ХХ ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: історичні науки.* 2017. Т. 28 (67), № 2 . С.6-12.

174. Коцур В., Тарапон О. Харчування сільського населення України у 20 – 30-х рр. ХХ ст. *«Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.* Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 145-148.

175. Кошинський О. М. Родильні, весільні та поховальні традиції в домашній обрядовості українців Півдня (на матеріалах Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей). Запоріжжя. 2007. 88 с.

176. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Київ: Наукова думка, 1966. 198 с.

177. Краткая история Чехословакии. Сдревнейших времен до наших дней / отв. ред. А. Х. Клеванский. Москва: Наука, 1988. 575 с.

178. Крыжановский Е. М. Исторические записки по вопросу о стремлении чехов к православию. Санкт-Петербург, 1887. 70 с.

179. Крыжановский Е. М. Религиозные дела чехов. Киев, 1890. 191 с.

180. Крыжановский Е. М. Чехи на Волыни. Санкт-Петербург, 1887. 160 с.

181. Кувеньова О. Ф., Кравець О. М., Гірник Т. Д., Зінич В. Т. Свята та обряди Радянської України. Київ: Наукова думка, 1971. 271 с.

182. Кульчицкий С. В., Лях С. Р., Марочко В. И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. К.: Наукова думка, 1988. 178 с.

183. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ: Вид. дім. «Альтернативи», 1999. 336 с.
184. Курінна М. А. Календарна обрядовість чехів Північного Приазов'я: міжетнічні взаємовпливи у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. *Матеріали до української етнології*. 2013. №12. С. 17-21.
185. Курінна М. Формування чеських поселень на Півдні України: чехи Північного Приазов'я (60-і роки ХІХ ст. – початок ХХ ст.). *Народна творчість та етнографія*. 2008. № 5. С. 65-72.
186. Лановик Л. Я. Прадідів розчищені джерела. Вінниця: «Тірас», 2004. 144 с.
187. Лапин Н. И. Проблема социокультурной трансформации. *Вопросы истории*. 2000. № 6. С. 3-17.
188. Лебина Н. Советская повседневность: нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю. М.: Новое литературное обозрение, 2015. 488 с.
189. Левандовська Е. Е. Роль комітетів незаможних селян у впровадженні радянської політики на селі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. XXXVII. С. 118-123.
190. Лукашевич О. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років ХХ ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* 2004. Вип. 12. С. 257-276.
191. Лутай М. Є. Чехи на Житомирщині: історія і сьогодення. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2008. 208 с.
192. Луцький Ю. Вплив на структуру та інтереси чеського етносу в Україні революційно-воєнних подій 1917-18 років. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський. 1999. Т.3. С. 275-289.
193. Луцький Ю. Чехи на Україні (1917 – 1933). *Хроніка-2000*. Київ, 1999. № 29-30. Частина II. С. 119-138.

194. Луцький Ю., Лутай М. Політичні репресії щодо чеського населення Житомирщини (1920 – 1930-і рр.) *Хроніка-2000*. Київ. 1999. № 29-30. Частина II. С. 119-138.
195. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель і народів. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.
196. Мандрис О. Подільський Чехоград: історія чехів у Миколаївці. *Історія в рідній школі*. 2016. № 1. С. 45-47.
197. Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923 – 1939). К.: Критика, 2013. 640 с.
198. Марчук В. В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 464 с.
199. Материальная культура. Вып. 3. М.: Наука, 1989. 224 с.
200. Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.). Материалы международной конференции. М.: РОССПЭН, 1996. 440 с.
201. Миграции и эмиграция в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в XVIII – XX вв. Сохранение национальной идентичности и историко-культурного наследия / ин-т славяноведения РАН. Санкт-Петербург: Алетей, 2011. 488 с.
202. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Вид-во «Інновація», 2007. 456 с.
203. Мокрицький Г. П. Житомир чеський. Житомир: Волинь, 2016. 20 с.
204. Муратов Александр, Муратова Дина. Судьбы чехов в России, XX век. Путь от Киева до Владивостока. Прага, гражданское объединение «Русская традиция», 2012. 344 с.
205. Мышенков Н. К. Настоящее положение хмелеводства в России. Санкт-Петербург: тип. В. Деманова, 1888. 14 с.
206. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.

207. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ: ІПіЕНД, 2002. 272 с.
208. Надольська В. В. Процеси етнокультурної взаємодії в історичному розвитку Волині. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: зб. наук. праць*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. Вип. 6. С. 236-240.
209. Надольська В. Волинські чехи і православ'я. *Матеріали Всеукр. наук. краєзнавч. конф. «Малиниця у просторі і часі»: 25–27 верес. 1996 р.* Малин, 1996. С. 74-76.
210. Надольська В. Іноземні колоністи Волинської губернії: розвиток національного шкільництва і політика русифікації. *Освіта і культура Волині: історія і сучасність: матеріали регіон. наук. конф., присвяченої 450-літ. Пересопницького Євангелія та 20-річчю незалежності України, м. Луцьк, 20 трав. 2011 р.* Луцьк, 2011. С. 38–46.
211. Надольська В. В. Чеські колоністи на Волині у другій половині ХІХ століття. *Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної краєзнавчої наукової конференції (Житомир, Україна, 9-11 вересня 1993 р.)*. Житомир, 1993. С. 66-67.
212. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк). К., 1975. 276 с.
213. Наулко В. І. Чехи в Україні. *Під одним небом: Фольклор етносів України*. К., 1996. С. 171-182.
214. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження. К., 1965. 135 с.
215. Націоналізм: Антологія / Упорядники Олег Проценко, Василь Лісовий. К.: Смолоскип, 2000. 872 с.
216. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко [та ін.];

відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський [та ін.]. Київ: Ніка-Центр, 2012. 592 с.

217. Нестеренко В. А. Чехи Радянської Волині у міжвоєнний період (1920 – 1930-ті рр.). *Чехи на Волині: історія і сучасність: праці Житомир. науково-краєзнавчого т-ва дослідників Волині. Т. 24.* Житомир; Малин: «Волинь», 2001. С. 56-63.

218. Нестеренко В. А. Етнонаціональний розвиток Славутчини в 20 – 30-ті роки ХХ ст. *Славута і Славутчина: минуле і сучасне.* Славута, 2003. С. 47-56.

219. Омельчук І.С. Типологічні особливості забудови чеських колоній на Волині. *Студентський вісник Національного університету водного господарства та природокористування.* Випуск 2. 2014. С. 10-13.

220. Павленко Л. А. Анализ исторических условий формирования нового ментального типа украинских чехов по результатам исследований Е.Рыхлика. *Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: Материалы II Международной научной конференции.* Гомель, 2001. С. 179-180.

221. Павленко Л. Участь Є. Рихліка у русі національно-культурного відродження українських чехів у 1920-х рр. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.* Чернігів, 2004. Вип. 27. Серія: Історичні науки. № 2. С. 96-104.

222. Павленко Л. А. Историческая судьба украинских чехов в исследованиях Е. Рыхлика. *Славянский мир на пороге третьего тысячелетия: Материалы Международной научной конференции.* Гомель, 2001. С. 29-30.

223. Песчаній О. Волинські чехи. *Пам'ятки України.* 1994. № 1-6. С. 15-16.

224. Пирогова-Таран Л. В. Етнологія та/чи історична антропологія. *Український історичний журнал.* 2013. № 1. С. 119-124.

225. Погребняк О. Традиції та взаємовпливи у міжетнічному діалозі: історія «волинських чехів». *Література. Фольклор. Проблеми поетики*. Вип. 9. Ч. I. Київ, 2015. С. 334-348.

226. Поліщук Ю. Етносоціальні трансформації на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 6 (74). С. 116-134.

227. Поліщук Ю. Іноземна трудова імміграція у Правобережну Україну наприкінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 5(55). С. 358–381.

228. Поліщук Ю. Інституційні засади етнічної політики Російської імперії на Правобережжі України. *Особа в контексті часу / Упорядн. Ю. Шаповал. К.: ШІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2012. С. 381-402.

229. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). К: ШІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.

230. Поліщук Ю. Теоретичні виміри етнічної і національної ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 2(64). С. 197-213.

231. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. 120 с.

232. Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности». *Этнографическое обозрение*. 2004. № 5. С. 3-19.

233. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні. К.: Політвидав України, 1978. 253 с.

234. Рафальський О. О. Національні меншини України у XX ст.: історіографічний нарис. Київ: Полюс, 2000. 447 с.

235. Рибак І. В. Повсякденне життя подільського селянина в доколгоспний період (1921 – 1928 рр.). Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В. 2012. 164 с.
236. Рихлік Є. З етнографічних студій. Село Вільшанка на Житомирщині в світлі лексики. *Записки Ніжинського інституту народної освіти*. 1927. Кн. VII. С. 193-220.
237. Рихлік Є. З літератури про чехів на Україні. *Етнографічний вісник*. 1926. Кн. 2. С. 154-155.
238. Рихлік Є. Досліди над чеськими колоніями на Україні. (Загальні уваги). *Записки Етнографічного товариства*. 1925. Кн. 1. С. 33-37.
239. Рихлік Є. Українські мотиви в поезії Є. Словацького. – Досліди над чеськими колоніями в Україні. – Чеські колонії на Житомирщині. *Хроніка-2000*. Київ, 1999. № 29-30. Частина II. С. 89-111.
240. Рольф М. Советские массовые праздники. М.: РОССПЭН, 2009. 439 с.
241. Романець В. А. Історія психології XIX – початку XX століття. К.: Вища школа, 1995. 614 с.
242. Россі П. Їсти. Потреба, бажання, одержимість. Київ: Ніка-Центр, 2018. 152 с.
243. Савченко В. І. Виховання дітей в українських селянських родинах Запорізького краю в 20 – 30-х рр. XX ст. (за усними джерелами). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXIX. С. 142-144.
244. Серапионова Е. П. Чехи в России (вторая половина XIX – начало XX в.). *Славянский альманах 2009*. Москва: Индрик, 2010. 464 с.
245. Сервіс Р. Товариші. Комунізм: світова історія. Київ: Темпора, 2012. 616 с.
246. Слабошпицький М. Ф. Василь Земляк: Нарис життя і творчості. Київ: Дніпро, 1994. 149 с.

247. Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар. *Отечественная история*. 1994. № 6. С. 3-32.
248. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). Рівне: РІС КСУ – ППФ «Ліста-М», 2003. 480 с.
249. Страницы истории советского общества: факты, проблемы, люди. М.: Политиздат, 1989. 447 с.
250. Стоян Т. А. Система політичної цензури в УРСР у 1920 – 1930 рр. К.: Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, 2010. 480 с.
251. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921 – 1928). Том 2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 599 с.
252. Татаров Б. Новітні гусити. Чесько-словацькі військові формування у російському війську (серп. 1914 – квіт. 1918 рр.). Київ: Наш час, 2010. 104 с.
253. Ткаченко В., Реєнт О. Україна на межі цивілізацій. Історико-політологічні розвідки. Київ: Ін-т історії України, 1995. 159 с.
254. Топінка Є. До питання переходу волинських чехів на православ'я. Україна від епохи УНР до початку ХХІ століття. *Матеріали Всеукр. науково-краєзнавчої конф., присвяченої 125-річчю від дня народження І. А. Феценка-Чопівського, 20–22 січ. 2009 р.* Житомир, Москва: Г. Косенко, 2009. С. 375-381.
255. Україна – Чехія: історія та сьогодення / О. М. Березовський, Т. В. Брязкало, та ін. уклад. С. М. Коваленко, Н. В. Морозова, В. М. Фендик; Одес. обл. упр. культури і туризму, національностей та релігій. (та ін.). Одеса: ВМВ, 2013. 220 с.
256. Українські жінки у горнилі модернізації / Під загальною редакцією Оксани Кісь. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 304 с.
257. Фергюсон Н. Площі та вежі. Соціальні зв'язки від масонів до фейсбуку. К.: Наш формат, 2018. 552 с.
258. Чернявська С. М. Побут і музичний репертуар чеського населення Одеси та Миколаївщини. *Народна творчість та етнографія*. 1988. № 6. С. 51-55.

259. Чеська загальноосвітня школа / упорядники С. Г. Кратофіл, С. А. Шульга. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. 112 с.
260. Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Том 24. Житомир – Малин: «Волинь», 2001. 100 с.
261. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. К.: 1996. 239 с.
262. Чужа О. На заробітки до України чехи їздили ще якихось 100 років тому / <https://zakarpattyua.net.ua/Zmi/154161-Na-zarobitky-do-Ukrainy-chekhy-izdylyshche-iakykhos-100-rokiv-tomu>
263. Чуян І. Л. Матеріальні чинники організації повсякденного життя чехів радянської України: харчування та житло (1921 – 1934 рр.). *Вісник аграрної історії*. 2018. Випуск 25-26. С. 87-94.
264. Чуян І. Л. Повсякденний і святковий одяг чеської меншини УСРР (20-і рр. ХХ ст.). *Новини науки: дослідження, наукові відкриття, високі технології: зб. наук. праць «ЛЮГОΣ» з матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 31 березня, 2019 р.* Харків: ГО «Європейська наукова платформа», 2019. Т. 1. С. 52-53.
265. Чуян І. Л. Релігійне життя чехів радянської України (1920-і – початок 1930-х рр.). *Пріоритетні напрями розвитку науки, ХХVІІІ Міжнародна науково-практична інтернет-конференція*. Вінниця, 18 березня 2019. Ч. 5. С. 27-31.
266. Чуян І. Л. Сімейний простір повсякденного життя чехів радянської України 20 – 30-і рр. ХХ ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2019. Випуск 142 (№ 3). С. 189-192.
267. Чуян І. Л. Становище освіти у середовищі чеської меншини радянської України (1920 – 1930-і рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2019. № 1.

268. Чуюн І. Л. Суспільно-політичні настрої чеської меншини УСРР у 1919 – 1929 рр. *Сучасні тенденції розвитку науки: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції м. Київ, 9-10 березня 2019 року*. Київ: МЦНД, 2019. С. 16-17.

269. Чуюн І. Л. Трудова діяльність у повсякденному житті чеської меншини радянської України (20 – 30-і рр. ХХ ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2019. Випуск 143 (№ 4). С. 225-229.

270. Чуюн І. Л. Формування чеських поселень у підросійській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Вісник аграрної історії*. 2018. Випуск 23-24. С. 27-31.

271. Чуюн І. Л. Чеські селянські громади радянської України у вирі соціально-економічних трансформацій міжвоєнного періоду. *La science et la technologie a l're dela societe de l'information: coll. de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» avec des materiaux de la conf. scientifique et pratique internationale, Bordeaux, 3 mars, 2019*. Bordeaux: ОР “Plateforme scientifique europeenne”, 2019. V. 5. P. 63-65.

272. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. Київ: Генеза, 2001. 560 с.

273. Шевчук Ю. Політичні репресії проти чеської інтелігенції Житомирщини в добу «Великого терору». *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2009. Вип. 11. С. 223-237.

274. Шестак Л., Шестак І. Про чеське поселення на Житомирщині «Мала Зубівщина». *Чехи на Волині: історія та сучасність: збірник наукових праць*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 8-20.

275. Шпиталенко Г. А. Господарська діяльність чеських колоністів Волині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Випуск ХV. Запоріжжя, 2002. С. 160-166.

276. Шпиталенко Г. Релігійне життя волинських чехів у другій половині XIX – на початку XX ст. *Чехи на Волині: історія та сучасність: збірник наукових праць*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 39-65.

277. Штрафелдова М. Чи розвеселиться Сиротинка? / <http://www.ukrajinci.cz/vsechny-aktuality/news+c29/-nnnnnn-nn+a8575.htm>

278. Шульга С. Волинські чехи: національна ідентичність та історична пам'ять. *Історичні і політологічні дослідження*. Спеціальний випуск. 2018. С. 109-116.

279. Шульга С. Економіка чеських поселень на Волині. *Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*. Том 24. Житомир – Малин: «Волинь», 2001. Чехи на Волині: історія і сучасність. С. 19-22.

280. Шульга С. Чеська та німецька імміграція на Волинь: компаративний аналіз. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2018. № 1(21). С. 197-205.

281. Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 472 с.

282. Щербак М. Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ: ІЗМН, 1997. 92 с.

283. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ПЦ «Різографіка», 2005. 616 с.

284. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. К.: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2011. 338 с.

285. Sichońska-Petrażyńska Z. Niemieckie i czeskie kolonie na Wołyniu. *Rocznik ziemieli wschodnich*. 1939. S. 3-11.

286. Dejiny Cechu na Ukrajině / Історія чехів в Україні. К.: НАУ, 2013. 600 с.

287. Kokaisl P. a kolektiv. Krajané: Po stopách Čechů ve východní Evropě. Brno, 2009. 436 s.
288. Mečislav B. Politické perzekuce Čechů na Ukrajině v době sovětského režimu. *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd*. Roč. 29, 2015, č. 2, s. 32-45.
289. Ornst J. Česká kolonie Malá Zubovščina na Ukrajině. Praha. 2009. 170 s.
290. Richter K. Historické drama volyňských Čechů. Praha, 2015. 422 s.
291. Robek A. K. Problematice českého vystěhovalectví do Ruska v druhé polovině 19. století (první část). Češi v cizině 2. Praha, 1987. S. 64-97.
292. Vaculík J. Dějiny Volyňských Čechů II. (1914-1945) . Praha, 1998. 102 s.

6. Интернет-ресурс

293. Вишеград (Макарівський район). [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Вишеград_\(Макарівський_район\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Вишеград_(Макарівський_район)) (дата звернення 21.09.2018).
294. Кесарчук Л. Українські чехи бережуть традиції. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/ukrayinski-chehy-berezhut-tradyciyi> (дата звернення 03.03.2018).
295. Романчук О., Медлярська С. З історії чеської колонії Ядвоніно Острозького повіту. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/Empires/Jadvonino.html> (дата звернення 03.03.2018).
296. Федорчук Ю. Чеський хутір. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://izvestiya.odessa.ua/uk/2016/01/15/cheskuu-hutir> (дата звернення 03.03.2018).

7. Дисертації та автореферати дисертацій

297. Волкова С. А. Чехи на півдні України (60-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX століття): автореф. дис. ... кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Одеса, 2007. 20 с.

298. Гуменюк В. В. Повсякденне життя сільського населення етноспільнот півдня України (20-ті – перша половина 30-х рр. XX ст.): канд. дис. ... 07.00.01 – історія України. Київ, 2018. 252 с.

299. Качан Ю. В. Еволюція селянської сім'ї південноукраїнського регіону в контексті модернізаційних процесів кінця XIX – першої чверті XX ст.: канд. дис. ... 07.00.01 – історія України. Запоріжжя, 2018. 298 с.

300. Ковба Ж. М. Чеська еміграція на Україні в другій половині XIX – на початку XX сторіччя: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.03 «Всесвітня історія»/Львів. держ. ун-т ім. І.Франка. Львів, 1974. 191 с.

301. Курінна М. А. Традиційна культура та побут чехів Північного Приазов'я останньої чверті XIX ст. – XX ст. (на матеріалах с. Новгородівка Мелітопольського району Запорізької області): автореферат дис. ... кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія. Київ, 2009. 20 с.

302. Надольська В. Національні меншини на Волині (середина XIX – поч. XX – початок XXI ст.): регіональні особливості: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. – історія України. Львів, 2013. 36 с.

303. Надольська Н. В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук за спец. 07.00.01 – історія України. Луцьк, 1996. 16 с.

304. Погуляєв О. І. Етнічні меншини Правобережної України в період Української революції 1917 – 1921 рр. Дис. ... канд. істор. наук за спец. 07.00.01. – історія України. Житомир. 2019. 244 с.

305. Смирнов А. В. Концептуализация повседневности: исторический и методологический аспекты: автореферат диссертации на соискание научного степени доктора философских наук по специальности 24.00.01. – теория и история культуры. Санкт-Петербург, 2013. 40 с.

306. Умінський С. А. Становлення і розвиток навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (др. пол. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.). Дис. ... канд. пед. наук. за спец. 13.00.01. – загальна педагогіка та історія педагогіки. Житомир. 2014. 269 с.

307. Шпиталенко Г. Соціально-економічне та духовне життя чехів Волині (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. за спец. 07.00.01. – історія України. Київ, 2003. 24 с.

308. Шульга С. А. Чехи в Західній Волині: етносоціокультурні трансформації (60-і роки ХІХ – середина ХХ століть). Дис. ... докт. істор. наук: 07.00.01 – історія України, 07.00.02 – всесвітня історія. Львів, 2018. 565 с.

309. Щербак Н.О. Національна політика царату у Правобережній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (За матеріалами звітів місцевих державних установ). Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02. – всесвітня історія К., 1995. 163 с.

310. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. – історія України. Київ, 2006. 38 с.

311. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. К.: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2011. 338 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

№ з/п	Назва	Назва видання та його вихідні відомості, що дозволяють ідентифікувати та відрізнити це видання від усіх інших	Кількість сторінок	Прізвища співавторів
1	2	3	4	5
<i>Публікації у наукових фахових виданнях та виданнях, уведених до міжнародних наукометричних баз</i>				
1.	Чуян І. Л. Формування чеських поселень у підросійській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).	<i>Вісник аграрної історії.</i> 2018. Випуск 23-24. С. 27-31.	5	
2.	Чуян І. Л. Матеріальні чинники організації повсякденного життя чехів радянської України: харчування та житло (1921 – 1934 рр.).	<i>Вісник аграрної історії.</i> 2018. Випуск 25-26. С. 87-94.	8	
3.	Чуян І. Л. Сімейний	<i>Гілея: науковий вісник.</i>	4	

	простір повсякденного життя чехів радянської України 20 – 30-і рр. ХХ ст.).	2019. Випуск 142 (№ 3). С. 189-192.		
4.	Чуян І. Л. Трудова діяльність у повсякденному житті чеської меншини радянської України (20 – 30-і рр. ХХ ст.).	<i>Гілея: науковий вісник.</i> 2019. Випуск 143 (№ 4). С. 225-229.	4	
5.	Чуян І. Л. Становище освіти у середовищі чеської меншини радянської України (1920 – 1930-і рр.).	<i>Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.</i> 2019. № 1.	4	
<i>Публікації, що додатково відображають результати досліджень</i>				
6.	Чуян І. Л. Чеські селянські громади радянської України у вирі соціально-економічних трансформацій міжвоєнного періоду.	<i>La science et la technologie a l`re dela societe de l`information: coll. de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» avec des materiaux de la conf. scientifique et pratique internationale,</i>	3	

		<i>Bordeaux, 3 mars, 2019.</i> Bordeaux: OP “Plateforme scientifique europeenne”, 2019. V. 5. P. 63-65.		
7.	Чуян І. Л. Суспільно-політичні настрої чеської меншини УСРР у 1919 – 1929 рр.	<i>Сучасні тенденції розвитку науки: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції м. Київ, 9-10 березня 2019 року. Київ: МЦНД, 2019. С. 16-17.</i>	2	
8.	Чуян І. Л. Релігійне життя чехів радянської України (1920-і – початок 1930-х рр.).	<i>Пріоритетні напрями розвитку науки, XXVIII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція. Вінниця, 18 березня 2019. Ч. 5. С. 27-31.</i>	4	
9.	Чуян І. Л. Повсякденний і святковий одяг чеської меншини УСРР (20-і рр. ХХ ст.).	<i>Новини науки: дослідження, наукові відкриття, високі технології: зб. наук. праць «ΛΟΓΟΣ» з матеріалами міжнар.</i>	2	

		<i>наук.-практ. конф., м. Харків, 31 березня, 2019 р. Харків: ГО «Європейська наукова платформа», 2019. Т. 1. С. 52-53.</i>		
--	--	---	--	--